

सर्गवामी साधुचरित श्रीमान् दालचन्दजी सिंघी

बापू श्री बहादुर सिंहजी सिंघीके पुण्यश्लोक पिता

जन्म-वि स. १९२१, मार्ग वदि १० ॥ स्वर्गवास-वि स. १९८४, फोप छदि ६

दानशील-साहित्यरसिक-संस्कृतिप्रिय
स्व० बाबू श्री बहादुर सिंहजी सिंघी

अजीमगंज-कलफत्त

जन्म ता. २०-६-१८८५]

[मृत्यु ता. ७-७-१९४४

सिंघी जैन ग्रन्थ माला

*****[ग्रन्थांक २९]*****

महाकवि-भर्तृहरि-विरचितं नीति-शृङ्गार-वैराग्यात्मकं

भर्तृहरि-शतक-त्रयम्

(जैन पं० धनसारगणिकृत-प्राचीनतम-व्याख्यायुक्तम्)

SINGHI JAIN SERIES

*****[NUMBER 29]*****

BHARTRHARI'S SATAKATRAYAM

With the oldest commentary of Jain scholar,

DHANASARA GANI

क ल फ त्त नि वा सी
साधुचरित-श्रेष्ठिवर्य श्रीमद् डालचन्दजी सिंघी पुण्यस्मृतिनिमित्त
प्रतिष्ठापित एवं प्रकाशित

सिंघी जैन ग्रन्थ माला

[जैन भागमिक, दार्शनिक, साहित्यिक, ऐतिहासिक, वैज्ञानिक, कथात्मक-इत्यादि विविधविषयगुणित
प्राकृत, संस्कृत, अपभ्रंश, प्राचीनगूँथ, - राजस्थानी आदि भाषा भाषानियत सार्वजनीन पुरातन
, - बाध्य तथा नूतन सरोधनात्मक साहित्य प्रकाशनी संप्रभट जैन ग्रन्थमाला]

प्रतिष्ठाता

श्रीमद्-डालचन्दजी-सिंघीसत्पुत्र

स्व० दानशील-साहित्यरसिक-संस्कृतिप्रिय

श्रीमद् बहादुर सिंहजी सिंघी

प्रधान सम्पादक तथा संचालक

आचार्य जिन विजय मुनि
अधिष्ठाता, सिंघी जैन शास्त्र शिक्षापीठ

*

ऑनररी डायरेक्टर

राजस्थान ओरिएण्टल रिसर्च इन्स्टीट्यूट, जोधपुर (राजस्थान)

निवृत्त ऑनररी डायरेक्टर

भारतीय विद्या भवन, बम्बई

ऑनररी मेंबर जर्मन ओरिएण्टल सोसाइटी, जर्मनी, भाण्डारकर ओरिएण्टल रिसर्च इन्स्टीट्यूट, एरा
(दक्षिण), गुजरात साहित्यसभा, अहमदाबाद (गुजरात), विधभरानन्द वैदिक
शोध प्रतिष्ठान, होंसियारपुर (पंजाब)

*

संरक्षक

श्री राजेन्द्र सिंह सिंघी तथा श्री नरेन्द्र सिंह सिंघी

प्रकाशनकर्ता-

अधिष्ठाता, सिंघी जैन शास्त्र शिक्षा पीठ
भारतीय विद्या भवन, बम्बई

महाकवि - भर्तृहरि - विरचितं
नीति - शृङ्गार - वैराग्य नामक

भर्तृहरि-शतक-त्रयम्

(जैनविद्वद्वर्य्य - पं० धनसागराणिकृत - प्राचीनतम-
व्याख्यासमन्वितम्)

अनेक आदर्शाघारेण विविधपाठभेदादिसमलङ्कृत्य
सम्पादनकर्ता
प्रा० श्री दामोदर धर्मानन्द कोसंबी

प्रकाशनकर्ता

अधिष्ठाता, सिंघी जैन शास्त्र शिक्षा पीठ

भारतीय विद्या भवन, बम्बई

विक्रमाब्द २०१५]

प्रथमावृत्ति

[सिंघी १९५९]

ग्रन्थांक २९]

सर्वाधिकार सुरक्षित

[मूल्य रु० १००/-]

SINGHI JAIN SERIES

A COLLECTION OF CRITICAL EDITIONS OF IMPORTANT JAIN CANONICAL,
PHILOSOPHICAL, HISTORICAL, LITERARY, NARRATIVE AND OTHER WORKS
IN PRAKRIT, SANSKRIT, APABHRAMSHA AND OLD RAJASTHANI-
GUJARATI LANGUAGES, AND OF NEW STUDIES BY COMPETENT
RESEARCH SCHOLARS

ESTABLISHED

IN THE SACRED MEMORY OF THE SAINT LIKE LATE SETH

ŚRĪ DĀLCHANDJĪ SINGHĪ
OF CALCUTTA

BY

HIS LATE DEVOTED SON

DANASILA-SAHITYARASIKA-SANSKRITIPRIYA
ŚRĪ BAHADUR SINGH SINGHI

DIRECTOR AND GENERAL EDITOR

ĀCHĀRYA JINA VIJĀYA MUNI

ADHIṢṬHĀTĀ, SINGHĪ JAIN ŚĀSTRA ŚĪKSHĀ PĪṬHA

Honorary Founder-Director, Rajasthan Oriental Research Institute, Jodhpur;
General Editor, Rajasthan Puratan Granthamala, etc

(Honorary Member of the German Oriental Society, Germany, Bhandarkar
Oriental Research Institute, Poona; Vishveshvaranand Vaidic Research
Institute, Hoshiarpur, and Gujarat Sabitya Sabhā, Ahmedabad.)

PUBLISHED

UNDER THE PATRONAGE OF

ŚRĪ RAJENDRA SINGH SINGHI

AND

ŚRĪ NARENDRA SINGH SINGHI

BY THE ADHIṢṬHĀTĀ

SINGHI JAIN SHASTRA SHIKSHAPITH

BHARATIYA VIDYA BHAVAN

BOMBAY

Gobind V. Dudeja,
BHARTRIHARI'S
SATAKATRAYAM

With the oldest commentary of Jain scholar

DHANASĀRAGAṆI

With principal variants from many manuscripts etc.

EDITED BY

Prof. D. D. KOSAMBI

* *

PUBLISHED BY

Adhiṣṭhātā, Singhi Jain Śāstra Śikṣāpīṭha
BHĀRATĪYA VIDYĀ BHAVANA
BOMBAY

V. E. 2015]

First Edition : 1000 Copies

[A. D. 1959

प्रकाशक—जयन्तकृष्ण ह. दवे, डॉनररी टावरिकटर, भारतीय विद्या भवन, चौपाटी रोड, बम्बई, नं. ७
मुद्रक—लक्ष्मीबाई नारायण चौधरी, निर्मलसागर प्रेस, २६-२८ कोलभाट स्ट्रीट, बम्बई, नं. २

Vol. No. 29]

* *

[Price Rs. 5/50

600

॥ सिंघीजैनग्रन्थमालासंस्थापकप्रशस्तिः ॥

शक्ति चक्राभिधे देसो सुप्रसिद्धा मनोरमा । मुक्तिदायाद् इत्याख्या पुरी वैभवशालिनी ॥	१
बहुतो निवसन्त्यत्र जैना उकेमावंगजा । धनाढ्या नृपसम्मान्या धर्मकर्मीरायणाः ॥	२
धीढालचन्द्र इत्यासीत् तेनेसो बहुभारगयान् । साधुवत् सबरिशो यः सिंघीकुलप्रभकरः ॥	३
दास्य एव गतो यत्र कर्तुं ध्यापारवित्तुतिम् । ऋटिभ्रतामहापुत्रां धृतधर्मोपनिश्रयः ॥	४
कुशाभ्रीयया मद्बुद्ध्या सहस्रया च सन्निष्टया । उपास्य विपुलां लक्ष्मीं कोट्यधिपोञ्जनिष्ट सः ॥	५
तस्य मद्युक्तासिद्धि सन्नारीकुलमण्डना । जाला पतिवता पत्नी शीलसौभाग्यभूषणा ॥	६
श्रीवहादुरसिंहाख्यो गुणवोत्तमवख्यो । सञ्ज्ञातः सुकुनी दानी धर्मप्रियश्च भीतिधिः ॥	७
प्राप्ता सुप्यवथा तेन पत्नी तिलकसुन्दरी । यस्याः सौभाग्यचन्द्रेण भासितं तत्कुलाम्बरम् ॥	८
श्रीमान् राजेन्द्रसिंहोऽस्य ज्येष्ठपुत्रः सुसिद्धितः । यः सर्वकार्यदक्षत्वात् दक्षिणबाहुवत् पितुः ॥	९
नरेन्द्रसिंह इत्याख्यस्येवमप्ययः सुतः । सूर्वरीन्द्रसिंहश्च कनिष्ठः सौम्यदर्शनः ॥	१०
सन्ति शयोऽपि ससुत्रा आस्रमरुपतायणाः । विनीताः सरल जन्म्याः पितुर्भावांशुतामिनः ॥	११
ग्रन्थेऽपि बहवस्तत्त्वानवन् स्वछादिवाच्यवाः । धर्मोर्जनैः समृद्धः सन् स राजेव धराराजत ॥	१२

अन्यत्र -

सरस्वत्यां सदासक्तो भूवाः लक्ष्मीप्रियोऽप्यवम् । तत्राप्यासीत् सदाचारी तथिचं विदुषां खलु ॥	१३
माहंकारो न दुर्नारो न विलासो न दुर्वयः । दृष्टः कदापि यद्गोहे सतां तद् विस्मयास्पदम् ॥	१४
भक्तो गुरुजनानां स विनीतः सज्जनान् प्रति । यन्भुजनेऽनुरक्तोऽभूत् प्रीतः पोष्यगणेऽप्यपि ॥	१५
देश-कालस्थितिज्ञोऽसौ विद्या विज्ञानपूजकः । इतिहासादि-साहित्य-संस्कृति-सत्कलाप्रियः ॥	१६
समुच्चलैः मन्मात्रस्य धर्मस्योत्कर्षहेतवे । प्रचाराय च शिक्षाया दत्तं तेन धनं धनम् ॥	१७
गत्या सभा-समित्यादीं भूवाऽप्यक्षपदाग्नित्वः । दत्त्वा दानं यथायोग्यं मोःसाहित्याश्च कर्मठाः ॥	१८
एवं घनेन देहेन ज्ञानेन शुभनिष्ठया । अकरोत् स यथाशक्ति सन्कर्मोपि सदाशयः ॥	१९
अध्यायदा प्रसङ्गेन स्वपितुः स्मृतिहेतवे । कर्तुं विचिद् विशिष्टं स कार्यं मनस्वचिन्तयत् ॥	२०
पूज्यः पिता सर्वव्यतीर्णः सन्मृग्यः शालरुपिः स्वयम् । तस्मात् तज्ज्ञानवृद्धयै पत्नीयं मयाऽप्यरम् ॥	२१
विचार्यैव स्वयं चित्ते पुनः प्राप्य सुपम्मतम् । ध्रुवेदानो स्वमित्राणां विदुषां चापि तादृशम् ॥	२२
जैनज्ञानप्रसारार्थं स्थाने धामिनि केतने । सिंघीपदाहितं जैनज्ञानपीठं प्रतिष्ठितम् ॥	२३
धीमतिविविधयः प्राज्ञो मुनिनाम्ना च विश्रुतः । स्वोक्तुं प्रार्थितलेन तस्याधिष्ठाक्यं पदम् ॥	२४
तस्य सौजन्य-सौहार्द-स्यैर्ष्यादापादिसङ्घैः । वशीभूय मुदा येन स्वीकृतं तत्पदं वरम् ॥	२५
कवीन्द्रेण रवीन्द्रेण स्वोचपावनपाणिना । रसं नीगाङ्के-चर्मद्राव्ये तत्प्रसिद्धा व्यपीयत ॥	२६
प्रारब्धं मुनिना चापि कार्यं तदुपयोगिकम् । पाठनं ज्ञानलिप्सुनां ग्रन्थानां प्रथमं तथा ॥	२७
तस्यैव मेरणां प्राप्य धीसिंघीकुलकेतुना । स्वपितृश्रेयसे वैया मारत्या ग्रन्थमालिका ॥	२८
उदारचेतसा तेन धर्मशीलेन दानिना । व्ययितं पुष्कलं द्रव्यं तत्कल्याणसुखिदये ॥	२९
जालान्नामं पृथिदनेन नैवेद्यां विदुषां तथा । ज्ञानान्पासाय निष्कामसाहाय्यं स प्रवृत्तवान् ॥	३०
जलवाक्वादिजनानां तु प्रातिहृल्लयादप्यौ मुनिः । कार्यं त्रिवार्षिकं तत्र सम्प्राप्त्यन्वत्रावसितिः ॥	३१
तत्रापि मरुतं सर्वं साहाय्यं तेन यच्छता । ग्रन्थमालाप्रकाशाय महोत्सहः प्रदर्शितः ॥	३२
मन्द-निर्मल-चन्द्रान्दे ह्यया पुनः सुयोगिना । ग्रन्थावल्याः स्थिरवाय विस्तराय च भूषणा ॥	३३
सर्वो मुनेः परामर्शान् सिंघीवंशनवस्तला । भाविचा भवना येयं ग्रन्थमाला समर्पिता ॥	३४
आसीत्तस्य मनोवाञ्छाऽप्युग्रग्रन्थकादाने । तदर्थं व्ययितं तेन लक्षावधि हि रूप्यकम् ॥	३५
दुर्मिलासाद् विवेहेन्तः । दोषोभ्यावापमवन्तम् । स्वल्पनैवाथ कालेन स्वयं स सुकुनी ययौ ॥	३६
विशुद्धस्यै-स्यैनेया-कदे मासे भाषासम्पन्नकः । कलिकातागर्वा स प्राप्तवान् परमां गतिम् ॥	३७
पितृभक्तैश्च तत्पुत्रैः प्रयसे पितुरासनम् । सयैव प्रपितुः स्मृत्यै प्रकाश्यतेऽसुता हिवयम् ॥	३८
सैषा ग्रन्थावलिः श्रेष्ठा श्रेष्ठा प्रज्ञावतां प्रथा । भूयात् भूयै सतां सिंघीकुलकीर्तिप्रकाशिका ॥	३९
विद्वज्जनशृङ्गादादा साधिदानन्ददा सदा । चिर नन्दचिद्यं लोके धीसिंघी ग्रन्थमालिका ॥	४०

॥ सिंधीजैनग्रन्थमालासम्पादकप्रशस्तिः ॥

स्वस्ति श्रीमेदपाटाख्यो देशो भारतविद्युतः । रूपाहेलीति सजासी पुरिका यत्र सुस्थिता ॥	१
सदाचार-विचारानां प्राचीननृपतेः समः । धीमद्यतुरमिहोऽत्र राटोदानवभूमिषु ॥	२
तत्र श्रीवृद्धिसिंहोऽमूद् राजपुत्रः प्रभिक्षिभाक् । क्षात्रधर्मधनो यश्च परमारकुलाप्रणोः ॥	३
सुख-भोजमुखा भूया जाता यस्मिन् महाकुले । किं वर्णने कुलीनान् तस्कुलज्ञानमननः ॥	४
पत्नी राजकुमारीति तस्यामूद् शुजलहिता । चातुर्यं रूप-लाभ्य-सुवाक् सौजन्यभूयिता ॥	५
क्षत्रियार्थं प्रभापूर्णां शार्वाहीसमुत्पातितम् । यां ह्युयं जनो मेने राजन्यकुलजा विषम् ॥	६
पुत्रः क्रिसनसिंहान्नो जातस्तयोरतिप्रियः । रणमल्ल इति चान्यद् यन्नाम जननीकृतम् ॥	७
श्रीदेवीहंसनामाऽत्र राजपुत्र्यो यतीश्वरः । ज्योतिर्भोग्यविद्यानां पागाम्नी जनप्रियः ॥	८
भाग्यो मरुदेशाद् यो भ्रमन् जनशदान् बहून् । जातः श्रीवृद्धिसिंहस्य प्रीति-श्रद्धास्पर्धं परम् ॥	९
नेनभाप्रतिमप्रेम्णा म तस्सूतुं स्वयन्विधौ । रक्षितः दिक्षितः सम्पक्, कृतो जैनमलातुगः ॥	१०
दौर्भाग्याद् वच्छिद्योर्बोन्धे शुश-चार्वा दिग्गती । विभूटः स्वगृहात् सोऽयं यदृच्छया विनिर्गतः ॥	११

तथा च—

भ्रान्त्या नैवेपु देरेपु संलेप्य च यहन् नरान् । दीक्षितो सुमिष्ठो भूया जातो जैनमुनिमतः ॥	१२
शात्वान्यनेकराष्ट्राणि भानाधर्गैरतानि च । मध्यस्थतृन्तिना तेन तत्त्वातररगोपिणा ॥	१३
अधीता विविधा माया भारतीयया सुरोपजाः । अनेका लिपयोऽप्येवं प्रल-नूतनकालिकाः ॥	१४
येन प्रकाशिता नैके ग्रन्था विद्वत्प्रदीपिताः । लिखिता बहुषो लेख्या ऐतिहास्यपुस्तिकायाः ॥	१५
यहूमिः सुविद्वद्भिस्सन्मण्डलैश्च स सत्कृतः । जिनविजयनाम्नाऽयं विख्यातः सर्वत्रामवद् ॥	१६
सस तां विभ्रुतिं शाल्वा श्रीमद्रूपाधर्महात्मना । बाहूतः सात्र उपपत्तनात् स्वयमन्यदा ॥	१७
पुरे चाहन्मदायादे राष्ट्रीयः शिक्षणालयः । विद्यापीठं ह्यति ख्यात्या प्रतिष्ठितं यदाऽभवत् ॥	१८
आचार्यत्वेन तत्रोपैर्नियुतः स महारत्नगः । रसै-सुनि-निर्भीन्द्रैर्व्ये उरातपथा रप मन्दिरैः ॥	१९
वर्षाणामष्टकं यावत् सम्भूज्य तत् पदं ततः । गन्तव्यं जर्मनराष्ट्रे स्य तत्संस्कृतमधीतवान् ॥	२०
तत आगत्य संज्ञायै राष्ट्रकार्ये च सक्रियम् । कारावाग्योऽपि सम्प्राप्तो येन स्वाव-यसहरे ॥	२१
प्रमात् ततो विनिर्मुक्तः स्थितः क्षान्ति नि के त ने । विश्ववन्द्यक्रीन्द्रश्रीरगेन्द्रनाथमुपिते ॥	२२
सिंधीयदुपुतं जै भ्रजामपीठं तदाप्रितम् । स्वपितं तत्र सिंधीप्रोढालचन्द्रस्य सन्तना ॥	२३
श्रीवहादुरसिंहेन शान्तरीण पीमता । स्मृत्यर्थं निजतावस्य जैनज्ञानप्रसारकम् ॥	२४
प्रतिष्ठितश्च तस्यामौ पदेऽपि हानुसन्त्रयं । अध्यापयन् वरान् शिष्यान् ग्रन्थयन् जैनाकाशयम् ॥	२५
तस्यैव प्रेरणां प्राप्य श्रीसिंधीकुलकेतुना । स्वपितृश्रेयसे शीघ्रा प्रारब्धा ग्रन्थमालिका ॥	२६
अदीयं विगतं तस्य वर्षाणामष्टकं पुनः । ग्रन्थमालाविकासादिप्रवृत्तिषु प्रयसतः ॥	२७
वाणेश्वर-नैवेन्द्रैर्व्ये सुवाहैनगरीस्थित । मुंशीनि रिहदद्यातः कर्हयालाल-धीयरा ॥	२८
प्रवृत्तौ भारतीयानां विद्यानां पीठनिर्मितौ । कर्मनिष्ठस्य तस्याभूत् प्रपक्वः सफलोऽचिरात् ॥	२९
विदुषां श्रीमतं योगाल पीठो जातः प्रतिष्ठितः । भारतीय पदोपेत विद्याभवन सन्त्रया ॥	३०
बाहूतः सहकार्यार्थं स मुमिलेन मुहृटा । ततःप्रभृति तत्रापि तत्कार्यं सुप्रवृत्तवान् ॥	३१
वद्वन्देऽन्यदा एव सेत्राऽधिष्ठा इप्रेक्षिता । स्वीकृत्य च सद्मानेन साऽन्याचार्यपदाधिता ॥	३२
नन्द-निधेयक-चन्द्रान्दे वैकरी विरिता पुनः । एतद्ग्रन्थावलीस्यैर्षकते नूतनयोजना ॥	३३
परामर्शात् स्वच्छस्य श्रीसिंधीकुलभास्वता । भाविष्या भवनायेवं ग्रन्थमाला समर्पिता ॥	३४
प्रदत्ता दशसाहस्री पुनस्तस्योपदेशकः । स्वपितृस्मृतिमन्दिस्तरणाय सुकीर्तिना ॥	३५
ईवाहस्ये गते काले सिंधीयर्षो दिवंगतः । यत्सस्य ज्ञानसेवाया साहाय्यमकरोत् महन् ॥	३६
वित्कार्यप्रभायर्थं यवशीलसद्गाम्भैः । राजेन्द्रसिंहसुख्यैश्च स्मृतं तद्वचस्रत ॥	३७
पुण्यशोऽपिपुत्रांशः प्रत्यागारहणे पुनः । यत्पुत्रयेष्टो गुणप्रेष्टो ह्यलंक्ष्यं धनं ददौ ॥	३८
ग्रन्थमालाप्रसिद्धार्थं विवृत्तं सस्य फाक्षितम् । श्रीसिंधीसुपुत्रैः सनं तद्गिराजमुनिप्रीयते ॥	३९
विद्वज्जनशुद्धाहा साविदानन्दरा सदा । चिर नन्दस्वियं लोकं जिनभिक्षय भारती ॥	४०

SINGHI JAIN SERIES

ॐ अद्यावधि मुद्रितग्रन्थनामावलि ३३

<p>१ मेलुनाचार्यविरचित प्रबन्धचिन्तामणि
मूल सङ्ग्रह ग्रन्थ</p> <p>२ पुरातनप्रबन्धसंग्रह बहुविध ऐतिहासिकव्यपरीपूर्ण
अनेक विषय सचय.</p> <p>३ रामशेखरसूरिविरचित प्रबन्धकोष.</p> <p>४ विनयसूरिविरचित विविचरिणिकल्प</p> <p>५ मेधाविजयोपाध्यायविरचित देवात्मनमहाकाव्य.</p> <p>६ यशोविजयोपाध्यायविरचित जैनतंत्रभाषा.</p> <p>७ हेमचन्द्राचार्यविरचित प्रभाषागीमामा</p> <p>८ महाकालदेवविरचित अष्टलक्षग्रन्थप्रयी</p> <p>९ प्रबन्धचिन्तामणि - हिन्दी भाषांतर.</p> <p>१० प्रभावन्दसूरिविरचित प्रभावकचरित.</p> <p>११ विद्विचन्द्रोपाध्यायविरचित मानुषचन्द्रगणिकरित.</p> <p>१२ यशोविजयोपाध्यायविरचित शास्त्रविन्दुप्रकरण.</p> <p>१३ हरिपेणाचार्यविरचित वृहत्सङ्घाकोष.</p> <p>१४ जैनपुस्तकप्रशास्त्रिसंग्रह, प्रथम भाग.</p> <p>१५ हरिमत्सूरिविरचित पूर्वाख्यान. (प्राकृत)</p> <p>१६ दुर्गादेवविरचित रिशसमुच्चय. (प्राकृत)</p> <p>१७ मेघविजयोपाध्यायविरचित दिग्विजयमहाकाव्य.</p> <p>१८ इमि अञ्जल रहमानविरचित सन्देशरासक (अपभ्रंश)</p>	१९ मर्कटविरचित शतकप्रयादि सुभाषितसंग्रह. २० शान्त्वाचार्यविरचित न्यायापवादवार्तिक-सूक्ति. २१ इमि धादिलरचित पञ्चमसिरीविरित. (अ०) २२ महेश्वरविरचित नाण्यचमीकथा. (प्रा०) २३ श्रीभद्रबाहुआचार्यविरचित भद्रबाहुसहिता. २४ जिनेश्वरविरचित कथाकोपप्रकरण. (प्रा०) २५ उदयपमविरचित घर्मोन्मुदयमहाकाव्य. २६ स्वर्णविरचित पद्मोपदेशमाला. (प्रा०) २७ वीरभद्रविरचित लीलावहो कथा (प्रा०) २८ विनयसूरिविरचित पञ्चमचरित. भाग १ (अप०) २९ " " " " " २ ३० " " " " " ३ ३१ विद्विचन्द्रविरचित काव्यप्रकाशखण्डन. ३२ दामोदरपण्डितविरचित कृत उक्तिव्यक्तिप्रकरण. ३३ मित्रमित्र विद्वत्कृत कुमारपालचरितसंग्रह. ३४ जिनपालोपाध्यायविरचित सरस्वरगण्ड वृहत्कविचिन्ता. ३५ उद्योतनविरचित कुवलयमाला कथा. (प्रा०) ३६ शुणपाण्युनिरचित जनुचरित. (प्रा०) ३७ पूर्वाचार्यविरचित जयपावद-निमित्तशास्त्र (प्रा०) ३८ मोहनविरचित शुकानामजरी. (सक्त कथा) ३९ पनसाराणविरचित-सर्वहरशतकप्रयटीक.

Shri Bahadur Singh Singhi Memoirs

Dr. G. H. Buhler's Life of Hemachandrāchārya.

Translated from German by Dr Manlal Patel, Ph. D.

- 1 स्व. बाबू श्रीबहादुरसिंहजी सिंघी स्मृतिग्रन्थ [भारतीयविद्या भाग ३] सन् १९४५.
- 2 Late Babu Shri Bahadur Singhu Singhu Memorial volume. BHARATIYA VIDYA [Volume V] A. D. 1945
- 3 Literary Circle of Mahāmātya Vastupala and its Contribution to Sanskrit Literature By Dr. Bhogulal J. Sandesara, M. A., Ph D. (SJS.33)
- 4-5 Studies in Indian Literary History. Two Volumes. By Prof. P. K. Gode, M A (S. J. S. No 37-38.)

ॐ संप्रति मुद्र्यमाणग्रन्थनामावलि ३३

<p>१ विविधगण्ठीय वहावलिप्रसंग.</p> <p>२ जैनपुस्तकप्रशास्त्रिसंग्रह, भाग २.</p> <p>३ विज्ञानसिमाग्रह शिवाजी महाशेखर-विरचित त्रिवेणी
आदि अनेक विज्ञानसिद्धि समुच्चय.</p> <p>४ कीर्तिकौमुदी आदि वस्तुपाल्यशास्त्रिसंग्रह.</p> <p>५ गुणवन्दविरचित मंत्रीरत्नसंग्रहसंग्रहप्रबन्ध.</p> <p>६ जयचन्द्रविरचित हर्षोत्तरमहाकाव्य.</p> <p>७ महेश्वरविरचित मनीषासुन्दरीकथा. (प्रा०)</p>	८ बौद्धित्यवृत्त कर्मशास्त्र - सटीक. (बविषयगत) ९ गुणप्रभाचार्यविरचित विनयसूत्र. (बौद्धशास्त्र) १० रामचन्द्रविरचित-मलिकानामरत्नदिनाटकसंग्रह. ११ तद्विजयोपाध्यायविरचित पदावश्यकमालावबोधवृत्ति. १२ प्रद्युम्नविरचित शुकसुदिनकरण-सटीक. १३ हेमचन्द्राचार्यविरचित छन्दोऽनुशासन. १४ स्वर्णविरचित पञ्चमचरित. भा० ३ १५ ठडूर किरणविरचित ग्रन्थवलि. (प्रा०)

विषयानुक्रमिका

1.	PREFACE BY D. D. KOSAMBI	1
2.	किञ्चित् प्रास्ताविक—मुनि जिनविजय	३
3.	भारतीय विद्याग्रन्थावलिमें प्रकाशित 'भर्तृहरिशतकत्रयम्' का प्रधान संपादकीय स्वल्प वक्तव्य—मुनि जिनविजय	११
4.	सिंधी जैन ग्रन्थमालामें, २३ वें भागिके रूपमें प्रकाशित 'शतकत्रयादि सुभाषितसंग्रह' का प्रधान संपादकीय वक्तव्य—मुनि जिनविजय	१३
१	धनसारगणिकृत व्याख्यायुक्त नीतिशतक	पृ. १-४०
२	" " शङ्करशतक	" ४१-८०
३	" " वैराग्यशतक	८१-१२७
४	परिशिष्ट—शतकत्रयशेषकाव्यटीका	१२८-१४६
५	श्लोकानामकारादिक्रमेण अनुक्रमः	१४७-१५२

PREFACE

This edition of Bhartṛhari's epigrams with the commentary of Dhanasāra was prepared at the request of Ācārya Śrī Jinavijaya Muni, without whose help and encouragement the critical edition of Bhartṛhari published in this Singhi Jain Series as No. 23, (in 1918) would not have been possible. During the course of preparation of the *editio princeps* I had to prepare the constituted text of all major versions, and Dhanasāra's is Version E. Dhanasāra's is the oldest known gloss, being dated Samvat 1535, at Jodhpur. The *śikā Rāmarsi* was published as No. 127 of the Anandāstrama series. That by Maheśvarabhatta on a southern version had been published at Belgaum by others, while I found it necessary to revise the Nirnaysagar edition of Rāmacandra Budhendra. A consolidated southern version, critically edited by me and published in 1947 as No. 9 of the Bhāratīya Vidya Bhavan's series also had a commentary, which was then anonymous, but which has turned out since to be by an otherwise unknown Ārkuttyālaya Bīlarām Kavi.

The commentary of Dhanasāra has its own value as a specimen of Jain Sanskrit used to explain a known text familiar to all students of classical Sanskrit, and should have been published long ago.

The actual edition was later revised from additional MSS for separate publication. The MSS utilized are :

- † BORI 277/1883-4. Niti and Śringāra only.
- ‡ BORI 391/1892-95. Śringāra and Vairāgya only.
- ¶ = Gaekwar's Oriental Research Institute, Baroda, No. 1370.
- ¶ " " " " " " " " 1780.
- ¶ = BORI 795/1886-92.
- ¶ = BORI 382/1884-87; order of stanzas changed, but text agrees oftener with than for any other MS.
- z. = A MS of the *śikā* only, catalogued as 334 at the BORI.
- z = No. 5 of the Sanskrit Pāthasāla collection, Rājapur.

Here, BORI means the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona 4, the MSS actually belong to the Bombay Government MS collection housed there, and descriptions will be found in the annual reports of the years given, or in greater detail in P. K. Gode's Catalogue, BORI MSS, Kāvya section, vol. XIII. MSS ¶ and z were not directly utilized for my own critical edition of Bhartṛhari, being of minor interest. The two Baroda MSS are good, but their *śikā* is emended; as is in greater measure that in z. The last MS above has suffered some emendations in copying. However, the first critical text was prepared from these in spite of the clearly visible diversity. Then valuable support both for the text and the method came from the discovery (by kindness of Śrī Puṣyavijaya Muni) of an ancient codex at the Munirāja Śrī Hamsavijayaji Jain Bhandar, Baroda. No 1074 of this collection, labelled ¶. in my variants, and given precedence over all the others, is the oldest known MS of the Dhanasāra version. The calligraphy dates it as before samvat 1600, while the principal information which we possess about Dhanasāra comes colophon from which the reader can convince himself that the *śikā* was written at Jodhpur in Samvat 1535.

This codex confirmed the text that had been painfully determined from the above MSS, and seems to offer a solution to the riddle of the extra ślokas. That is, Dhanasāra's commentary become immediately popular, and he himself must have written the final additions to the main text, for the stanzas are found in that order in other MSS, like १ after the colophon, but without a gloss. They must have been taken as genuine in the days of Dhanasāra, who then added to his commentary. The "tyaktakāvyaṣṇi" given after the encomium [*prāśasti*] seem to be commented by another hand, if one may judge from the style. However, the original style is not greatly different, being also fatally easy to imitate; cannot exclude the possibility of Dhanasāra himself having still later additions, in a style changed by increasing age. I offer my opinion of a different authorship for what it is worth.

The commentary is the oldest known on Bhartṛhari, and though not so imposing as that of Rāmacandra Budhendra for the southern type, nor so meticulous as that of Rāmarsi for a much closer version to that of Dhanasāra, is still of considerable interest. The Colloquial Jain Sanskrit used, some original interpretations, and the age make a close study of this version indispensable to any student of Bhartṛhari. One may venture upon the guess that the gloss was certainly supplemented by further oral comment, the text before us being in the nature of lecture-notes.

The present edition is really due to Muni Jinavijayaji. I prepared a text with variants in 1947, but at his request; my task ended when a press copy was handed over to him. Dhanasāra, like every other commentator known to me, shows some divergence between the Bhartṛhari text as set forth on the MS, and the actual reading upon which the gloss has been made. Whether this was due to the commentator's having learned in his own school days from a slightly different main text, or is to be attributed entirely to the carelessness of later scribes must be decided before the particular version is printed. The decision has been taken by Muniji, who re-edited the script I left with him twelve years ago, according to his own canon. He selected the reading of the stanzas, of the commentary (for the various MSS again diverge), and the variants to be presented. He also read all the proofs without troubling anyone else. So, the responsibility and all the credit is his, and his alone. May he continue to add to the Singhi Jan Series and also the Rajasthan old text Series (Rajasthan Purāṇa Granthamālā) which has been founded, organized and edited under his most inspiring and able guidance, for many more years to come.

किञ्चित् प्रास्ताविक

आजसे प्रायः १० वर्ष पहले, सिंधी जैन ग्रन्थमालाके २३ वें मणिके रूपमें, महाकवि मर्तुहरि विरचित शतकत्रयादि सुभाषितसंग्रह नामका ग्रन्थ, जो श्रीपुत्र प्रो० कोसंबीद्वारा संपादित हुआ है, उसके प्रास्ताविक वक्तव्यमें मैंने यह निर्देश किया था कि—‘मर्तुहरिकी इस अत्यन्त लोकप्रिय रचना पर जितनी संस्कृत टीकाएँ उपलब्ध हो रही हैं उन सबमें जो पुरानी टीका है वह जैन विद्वान् धनसार गणिकी बनाई हुई है और वह टीका प्रो० कोसंबी द्वारा ही संपादित होकर इसी सिंधी जैन ग्रन्थमालाके एक मणिके रूपमें शीघ्र ही प्रकाशित करनेका हमारा प्रयत्न चल रहा है।’ इत्यादि। वही धनसारगणिरचित संस्कृतटीकायुक्त यह शतकत्रय आज पाठकोंके कर-कमलोंमें स्थित है।

प्रो० कोसंबी मर्तुहरिके शतकत्रयके विषयमें अनेक वर्षोंसे गंभीर संशोधनात्मक जो कार्य कर रहे हैं, इसका सर्वप्रथम कुछ प्रारंभिक परिचय, इनके द्वारा संपादित एक अश्लेष विद्वत्कर्तृक व्याख्या जो भारतीय विद्या ग्रन्थावलिमें (सन् १९४६ में) हमने, प्रकाशित की थी, उसके प्रास्ताविक वक्तव्यमें (ठीक आज से १३ वर्ष पहलेकी श्रावणी पूर्णिमाके दिन) दिया था। बादमें, इस सिंधी जैन ग्रन्थमाला द्वारा जो उपर्युक्त ग्रन्थ (सन् १९४८ में) प्रकाशित किया गया उसके प्रास्ताविकमें भी कुछ और विशेष रूपसे उल्लेख किया गया है।

मर्तुहरिकी इस सुप्रसिद्ध रचनाके विषयमें प्रो० कोसंबीने, अपने संशोधनात्मक अध्ययनके फलस्वरूप, जो निष्कर्ष निकाला है उसके विषयमें इन्होंने, इस ग्रन्थमाला द्वारा प्रकाशित, उपर्युक्त ग्रन्थकी प्रस्तावनामें विशिष्ट रूपसे आलेखन किया है। तदुपरान्त, कुछ फुटकल लेख भी इन्होंने ‘वाँचे ब्रांच रोयल एसियाटिक सोसाइटी’ एवं ‘भारतीय विद्या’ आदि जर्नलोंमें प्रकाशित कराये हैं।

प्रस्तुत पुस्तकमें, प्रथम बार मुद्रित, धनसारगणिकी इस प्राचीनतम एवं जैन टीकाका संपादन हमारी ही प्रेरणासे प्रो० कोसंबीने किया है। इसके संपादनमें जिन हस्तलिखित प्रति-योंका उपयोग किया गया है उराका निर्देश, श्री कोसंबीने अपनी रचित ‘प्रीफैस’ में कर दिया है। अनेक कारणोंके निमित्त, इसका प्रकाशन, जैसा सोचा गया था उतना शीघ्र नहीं हो सका। सन् १९५० के प्रारंभसे ही हमारा निवास बंबईमें कम रहा और हमारी प्रेरणासे राजस्थान सरन्तारने, जयपुरमें राजस्थान प्राच्यतत्त्वान्वेषण मन्दिर (राजस्थान ओरिएण्टल रिसर्च इन्स्टीट्यूट) की स्थापना थी, जिसके कार्यका संचालन करनेके लिये, हमें बारंबार जयपुरमें जाना-आना अनिवार्य हो गया। इस नूतन इन्स्टीट्यूट द्वारा भी हमने ‘भारतीय विद्या ग्रन्थावलि’ एवं ‘सिंधी जैन ग्रन्थमाला’ के समान ही, एक विशिष्ट कोटिकी राजस्थान

१ इन दोनों प्रास्ताविक वक्तव्योंका धार भी, हम इसके साथ, इन श्लोकोंके बाद प्रकाशित किञ्चित् पाठकोंके इस विषयपर टीक-टीक परिचय प्राप्त हो सकेगा।

पुरातन ग्रन्थमालाका प्रकाशन कार्य भी प्रारंभ किया और इसमें प्रवृत्त करने योग्य संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश, प्राचीन राजस्थानी आदि मायाओंके विविध ग्रन्थोंके संशोधन, संपादन, मुद्रण आदि कार्य चाहू किये। इसमें सिंधी जैन ग्रन्थमालाके काममें कुछ मन्दता रही। वीचमें हमारा विचार इस टीकाको 'राजस्थान पुरातन ग्रन्थमाला' द्वारा प्रकृत करनेका हुआ। क्यों कि, यह टीका राजस्थानके सुप्रसिद्ध पुरातन शहर जोधपुरमें रची गई थी और ५० धनसारगणी एक राजस्थानी विद्वान् थे इसलिये राजस्थान सरकार द्वारा इसका प्रकाशन बहुत समुचित लगा। इस दृष्टिसे हमने अजमेरके एक प्रेममें सन् १९५१ में ही इसका मुद्रण कार्य भी चाहू करा दिया। परन्तु उस प्रेसकी व्यवस्था बहुत काल तक अनिश्चिन और अव्यवस्थित रहनेसे, इसका मुद्रणकार्य स्थगितसा ही रहा। अन्तमें हमारा विचार इसको ववईके सुप्रसिद्ध और सुन्दर काम करनेवाले निर्णयसागर प्रेसमें छपानेका, एवं पूर्ण संकल्पानुसार, इसी सिंधी जैन ग्रन्थमाला द्वारा ही इसे प्रकृत करनेका स्थिर हुआ।

प्रो० कोमवी एक आन्तरराष्ट्रीयविविध्यातिप्राप्त विशिष्ट विद्वान् हैं और इनको यूरोप, अमेरिका, एशिया आदिके अनेक देशोंसे एन रायोंसे व्याख्यानदि देनेके लिये आमंत्रण मिलते रहते हैं और तदर्थ इनको समय समय पर विदेशोंमें आने-जानेका प्रसंग आता रहता है। अत इस ग्रन्थके शुद्धसंशोधन आदिके संपादन कार्यमें इनको यथेष्ट समय प्राप्त करना कठिन जान कर इसकी सारी व्यवस्था हमने अपने निरीक्षणमें की है।

*

टीकाकार धनसागरगणी जैन श्वेताम्बर संप्रदायके ऊकेशगच्छीय विद्वान् यति थे। माना जाता है कि राजस्थानमें जितने जैन यतियोंके संप्रदाय उत्पन्न हुए उन सबमें ऊकेशगच्छ अधिक पुराना है। जोधपुर विभागके वर्तमान ओसिया नामक स्थानका प्राचीन नाम ऊकेश या उपकेशपुर था और इसी पुरसे उस ऊकेश या उपकेशगच्छका प्रादुर्भाव हुआ। राजस्थानकी सबसे प्रधान और प्रतिष्ठित वैद्य जाति जो ओसनालके नामसे विख्यात है, वह इसी ओसिया अर्थात् ऊकेशपुरके नामसे विख्यात हुई है। ओसनाल जातिका मूल उपत्तिस्थान ऊकेशपुर है। इस ओसनाल जातिकी जो निश्चित धर्मोपदेशक जैन गुरुसंप्रदाय है उसका नाम ऊकेश या उपकेशगच्छ है। विनामकी १६ वीं शताब्दीके पूर्व मागमें इस गच्छके मुख्य आचार्य देवगुप्तसूरि थे। इस गच्छकी गुरुपरंपरा बतानेवाली एक पद्यालिमें लिखा है कि देवगुप्तसूरिके आचार्यपदारोहणका महोत्सव संवत् १५२८ में जोधपुर नगरमें, श्रेष्ठीगोत्रवाले मन्त्री जयतागरने किया था। इन्ही आचार्यने उस समय अपने शिष्यसमूहमेंसे पांच विद्वानोंको पाठक पद अर्थात् उपाध्याय पद समर्पित किया था। उनमें प्रथम धनसार थे। धनसारने प्रस्तुत भर्तृहरिश्चरितकृत्या व्याख्या नि० सं० १५३५ में, उसी जोधपुरमें बनायी थी और इसकी प्रकाशिकमें, जोधपुरके तत्कालीन राजा सातलका नाम और उसके मंत्री जैत्रका नाम दिया गया है जो पद्यालिके कथनका सन्या समर्थन करता है। धनसारके दीक्षारु शायद सिद्धसूरि थे जो देवगुप्तसूरिके बाद मुख्य पद्मर आचार्य बने थे।

धनसारगणिकी अन्य साहित्यिक कृतियोंके बारेमें अमीतक कुछ ज्ञात नहीं हुआ । पर उस समयके इस गच्छानुयायी अथान्य कई यतिजनोंकी सस्कृत एव प्राचीन राजस्थानोंमें प्रथित अनेक रचनाएँ उपलब्ध होती हैं, इससे ज्ञात होता है कि धनसारगणिकी भी कुछ अन्य सस्कृत, राजस्थानी रचनाएँ रहीं होनी चाहियं ।

धनसारगणि अपनी इस टीका—व्याख्याको नवीन टीका कहते हैं (प्रशस्तिका पद्य ५) इससे यह नहीं सूचित होता कि इस रचना पर उनसे पहलेकी भी कोई टीका थी या नहीं । पर अमीतकनी खोजसे तो यही ज्ञात होता है कि इस शतकत्रय पर सबसे पहली टीका धनसारकी ही प्राप्त हो रही है । समझ है कि कुछ अग्रचूरिका-जैसी सक्षित टिप्पणात्मक व्याख्याएँ इनके सामने निबन्धन रही हों और उनको देख कर इनने यह सरग और कुछ निस्तुत व्याख्या रचनेका प्रयत्न किया हो और इसलिये इनने अपनी इस व्याख्याको नवीन टीकाके रूपमें उल्लिखित किया हो ।

धनसार गणिकी यह टीका एक प्रकारसे प्राथमिक अम्प्रासियोंकी दृष्टिसे लिखी गई माध्यम देती है । इसमें किसी प्रकारका पाण्डित्य या अर्थविस्तार बतानेका कोई प्रयत्न नहीं किया गया । व्याख्याकी भाषा बहुत ही सरल है और अल्पसस्कृतज्ञोंकी समझमें भी सहज आ सके—ऐसी शैलीका इसमें प्रयोग किया गया है । व्याकरण या कोशके उद्धरण देनेका कोई खास प्रयत्न नहीं किया गया । कहीं कहीं शैलीका शैथिल्य भी माध्यम देता है और पूर्णपर निस्तगतिका भी कुछ आभास होता है । इससे माध्यम देता है कि शायद इसका प्रथमादर्श बनने के बाद उसे ठीकसे सशोधन करनेका प्रसंग व्याख्याकारको नहीं प्राप्त हुआ है । अपने शिष्योंको भर्तृहरिके इन मुभाषितोंका पाठ पढते समय, जिन वाक्यों और पदविशेषोंका अर्थ—स्फोट करना उनको आवश्यक लगा वहाँ वैसा अर्थस्फोट उठावैने कर दिया । इस अर्थको समझानेके लिये उनमें कई जगह ऐसे शब्दोंका भी प्रयोग किया है जो सस्कृतकी शिष्ट शैलीमें व्यवहृत नहीं होते । देशी भाषाके शब्दोंको ही सस्कृतका घेष पहना कर, उन्हें सस्कृतकी पंक्तिमें समान रूपसे विधानेका प्रयोग किया है । मध्य कालके जैन विद्वानोंमें यह शैली बहुत प्रचलित और प्रसिद्ध रही है । प्राकृत और देशी भाषाके सैकड़ों ही अपभ्रंस शब्दोंको सस्कृत भाषाका पुट दे कर उनको स्वररसपञ्च बनाया और अपनी साहित्यिक रचनाओंमें उनका समादर किया । सस्कृत जो केवल विशिष्ट पठित जनोंके जानने योग्य एव दुर्बोध भाषा मानी जाती है उसे आनाल-गोपात जनोंको भी सरलतापूर्वक समझने-समझानेके लिये और सामान्य एव अपठित जनताकी भी ज्ञानवृद्धि और बाणीशुद्धि करने-करानेकी दृष्टिसे, जैन विद्वानोंने सस्कृतका बहुत विस्तार और परिवर्तन किया है । शुद्ध-सदृशताभिमानी पण्डितोंकी दृष्टिमें यह शैली भ्रष्टात्मक और अपपाठ्यके रूपमें भी गृहीत होती है । पर उनको भाषाविज्ञान और भाषाविकासके सिद्धान्तों का किञ्चित् भी परिज्ञान नहीं होनेके कारण इस शैलीके महत्त्व और उपयोगका वे मूल्यांकन करनेमें समया असमर्थ होते हैं । ये विद्वान् धनसारगणिकी इस टीकामें ऐसे अनेक शब्दोंको

देख कर कहेंगे कि यह तो भ्रष्ट शब्द हैं, यह तो व्याकरणसिंघत अपपाठ है—इत्यादि । पर हमारी दृष्टिमें घनसारकी रचनाका इसी दृष्टिमें कुछ विशेष महत्त्व है । वे अपने शिष्योंको और अपने श्रोताओंको संस्कृतके छिष्ट और क्षिष्ट शब्दोंका, अधिक सरलताके साथ अर्थावबोध करानेके लिये, कई लोकप्रचलित देश्य शब्दों और उक्तिपूर्ण संस्कृतीकरण करके उनका प्रयोग करते हैं ।

भर्तृहरिने एक जगह (नीतिशतक, पद्य २१ में) कहा है कि—‘कृषिः अनवेक्षणात् नश्यति’ । इसकी व्याख्या पाण्डित्यपूर्णशैलीमें तो होगी कि—‘कृषिः सस्यं अनवेक्षणात् नित्यमपरामर्शानश्यति’ । घनसारको ‘अनवेक्षणात्’ का सीधा पर्याय शब्द, जो लोकरुमुंह पर चढ़ा हुआ रहता है, वह ‘असंभालनात्’ शब्द याद आ गया और उसीको यहाँ रख दिया । पण्डितों को तो यह ‘असंभालनात्’ शब्द निव्वल असंस्कृत लगेगा—पर घनसारको वही अधिक उपयुक्त अर्थगाल शब्द प्रतीत हुआ, अतः इसका प्रयोग उन्होंने कर दिया । इसी तरह ‘कर्कराकण्टकाकुल्या’ (पृ. ९) ‘धूलिकुचरादिव्यासम्’ (पृ. १५) ‘कचवरपुंजम्’ (पृ. ४०) ‘व्यजनपवनः=पक्षकनातः’ (पृ. ७५) ‘शुतिक्रिन्न=पिरुखरष्टितः’ (पृ. ८७) ‘न परित्यजन्ति=केटकं न मुञ्चन्ति’ (पृ. ८७) आदि शब्दप्रयोग किये गये हैं । जो लोकोक्तिके सीधे संस्कृतीकरण हैं । इन शब्दोंके बदले उनको संस्कृतके रूढ शब्दप्रयोग ज्ञात नहीं थे सो बात नहीं है, परन्तु उनका लक्ष्य लोकप्रचलित सहजबोधगम्य शब्दप्रयोग करनेकी ओर रहा । अतः उनने ऐसे शब्दोंका प्रयोग करना समुचित समझा । ‘श्वा’ शब्दका प्रतिशब्द संस्कृतमें ‘शुनक’ और ‘सारमेय’ बहुत रूढ है पर उनने इनके साथ साथ कहीं ‘भयण’ और ‘बुबुर’ जैसे लोकरूढ प्रचलित शब्दोंको भी इसमें स्थान दे दिया है । ‘व्यजन’ का प्रतिशब्द ‘तालवृन्त’ भी दिया और लोकरूढ ‘पलेका पवन’ इस देश्यशब्दार्थगाल ‘पक्षकनातः’ ऐसा प्रतिशब्द भी दे दिया है । ‘बुल्यायते’ का ‘नीलायते’ पर्याय दे कर लोकप्रचलित ‘पानीकी नीक’ का प्रयोग कर दिया । इसी तरह ‘परितर्कयन्ती=हेरयन्ती’ ‘चिन्नन्=घुष्टन्’ ‘प्रध्वंसं न व्रजति=स्फेद्यितुं न शक्यते’ इत्यादि ऐसे कई शब्दप्रयोग किये गये मिलते हैं । जिन पाठकोंको प्राचीन राजस्थानी-गुजराती भाषाका परिचय होगा वे इन शब्दोंका प्रयोग बहुत ही उपयुक्त एवं अर्थघोतक हुआ है ऐसा तान्त समझ सकेंगे ।

*

ऐसा माट्टम देना है कि भर्तृहरिकी यह सुन्दर और सारभूत रचना जैन विद्वानोंको बहुत प्राचीन काउत्से ही विशेष प्रिय रही है । इस रचनाकी, जैन विद्वानों द्वारा लिखी गयीं सुन्दर दृष्टातिगित प्रीतियाँ, जिनकी जैन भक्तियोंमें निराली है उतनी अन्यत्र नहीं मिलती । सबसे प्राचीनतम गनी जा सके ऐसी दो प्रतियोंके चित्र भी इसके साथ प्रकट किये जा रहे हैं ।

प्राचीन राजस्थानी गुजराती भाषामें भी इसके अनुवाद और भाषार्थ कई विद्वानोंने किये हैं ।

इस रचनाके प्रति जैन विद्वानोंका इतना आकर्षण होनेका कारण, इसमें प्रतिपादित सुन्दर उपदेशात्मक विचार और सर्वसामान्य हितोपदेशक नीतिसिद्धान्त हैं। जिस प्रकारके नैतिक और वैराग्यात्मक विचारोंका इसमें प्रतिपादन किया गया है वे सब प्रायः जैन विचारोंके साथ बहुत कुछ समानता रखते हैं। यदि इसमें शिवकी महिमा और शैव भावके आदर्शभूत कुछ उद्धार न हों, तो यह संपूर्ण रचना किसी जैन विद्वान्की ही मानी जाय ऐसी लगती है। इसके अनुकरणरूप—सोमशतक, धनदत्रिशती, कर्पूरप्रकार, वैराग्यशतक आदि कितनी ही रचनाएं जैन विद्वानोंके की हैं। जैन यति—साधु—वर्ग प्रायः इसके पद्योंको कण्ठस्थ करते रहते हैं और अपने उपदेशात्मक व्याख्यानोंमें उनका बारंबार उपयोग करते रहते हैं। मैंने स्वयं अपने प्रारंभिक जीवनकालमें इसके अनेक पद्य कण्ठस्थ कर लिये थे और ये मुझे बड़े प्रिय लगते रहे हैं। आज भी मुझे इसके अनेक पद्य उतने ही दृढयंगम लगते हैं और 'गङ्गातीरे हिमगिरि-शिखरद्वयध्यासनस्थ' अथवा 'मही शल्या पृथ्वी विपुलमुपधानं मुजळता' एवं 'कौपीनं क्षतखण्ड-धर्जरतरं कन्या पुनस्तादृशी' इत्यादि पद्योंका स्मरण बारंबार होता रहता है और इनके पाठसे मनको एक प्रकारका आह्लादभाव प्राप्त होता रहता है। यदि मुझसे कोई पूछे कि संस्कृतका सबसे अधिक प्रिय कवि मुझे कौन लगता है, तो भरे मुखसे तुरन्त उत्तर मिलेगा कि 'महाकवि भर्तृहरि !'।

भर्तृहरिके इन लोकप्रिय और पण्डितप्रिय सुभाषितों का उपयोग अनेक जैन ग्रन्थ-कारोंने अपने ग्रन्थोंमें किया है। इनमें जो सबसे प्राचीन उपयोग हमारे देखनेमें आया है वह वि० सं० ९१५ (ई. स. ८५९) में बने हुए धर्मोपदेशमालाखिवरण (कर्वा जयसिंहसूरि) में है। इस विवरणमें प्रस्तुत रचनामें उपलब्ध 'कृमिकुलचितं' (पृ. १०) और 'मम्राशस्य करण्ड' (पृ. ११) ये पद्य प्रसंगवश उद्धृत किये गये हैं। इससे यह तो निश्चित ज्ञात होता है कि जैन विद्वानोंको कमसे कम विक्रमकी १० वीं शताब्दीके प्रारंभसे ही भर्तृहरिकी इस रचनाका परिचय रहा है।

संस्कृतके हजारों ही ग्रन्थकारों और कवियोंकी तरह, भर्तृहरिके समय और स्थान आदिके विषयमें भी कोई अस्तिदिग्ध एवं निश्चयायक प्रमाण अर्थात्क उपलब्ध नहीं है। विक्रमकी १४ वीं शताब्दीके उत्तर भागमें (वि. सं. १३६१) जैन विद्वान् मेरुद्वारसूरिने ग्रन्थविन्ता-

† भर्तृहरिके कुछ पद्योंका शब्दान्तरके रूपमें भी जैन ग्रन्थोंमें उद्धरण दृष्टिगोचर होते हैं। प्रखुर भाषिकके नीतिज्ञानचक्र 'शालिन्यं खञ्जे दया परञ्जे' (पृ. १५) इस पद्यका केवल शब्दान्तरके रूपमें अल्प-सं सं भाव बतानेवाला निम्न पद्य, विनयवाक्याल नामक श्रावणरचनानें उद्धृत है।

माधुर्यं प्रमराजने सुललिने शालिन्पतायें जने,
धीर्यं मधुपु मारुं गुरुजने धर्मिष्ठजा साधुपु ।
धर्मसेवदुर्लभं बहुविधं माने जने गरिष्ठे,
शाश्वत पापजने जहयु खपिने पर्यायनष्टौ गुणाः ॥
(निधी जैनग्रन्थमाला, क्रमिका २७, पृ. ५८)

मणि नामक जो ग्रन्थ बनाया है उसमें भर्तृहरिकी उत्पत्ति वतानेवाला एक प्रवन्ध मिलता है। इसमें लिखा है कि—उज्जयिनीमें पाणिनीय व्याकरणका अध्यापक कोई ब्राह्मण विद्वान् था। जिसको एक वेदभाकी इयासे राजदरवारमें बड़ा सम्मान प्राप्त हुआ था। उस ब्राह्मण उपाध्यायके ४ वर्णोंकी ४ स्त्रियाँ थीं। जिनमें से क्षत्रिय जातिकी बीसे तो विक्रमार्कका जन्म हुआ और शूद्र-जातिकी पत्नीसे भर्तृहरिका जन्म हुआ। वही भर्तृहरि विद्याव्ययन करनेके बाद कवि हुआ और उसने वैराग्यशतक—आदि बहुतसे प्रवन्धोंकी रचना की। इत्यादि।

इस तरहके कुछ और भी उल्लेख भर्तृहरिके बारेमें मिलते हैं पर उनमें कोई ऐतिहासिक तथ्यताका प्रमाण नहीं मिलता। वाक्यपदीय नामक संस्कृतव्याकरणविषयक एक विशिष्ट प्रकारका प्राचीन ग्रन्थ मिलता है जिसके कर्ताका नाम भी भर्तृहरि है। पर वह भर्तृहरि और इस शतकत्रयके कर्ता भर्तृहरि दोनों एक ही व्यक्ति हैं इसके बारेमें विद्वानोंको सन्देह है। नाथसंप्रदायमें योगीन्द्रके नामसे प्रसिद्ध एक अन्य भर्तृहरिका वर्णन भी पिछले साहित्यमें मिलता है और कई विद्वानोंका खयाल है कि वही योगीन्द्र भर्तृहरि शतकत्रयके कर्ता हैं। इस रचनाके साथ कुछ पुरानी प्रतिषोंमें ऐसा लिखा हुआ भी मिलता है। पर इन सब किंवदन्तियोंसे कोई विश्वसनीय तथ्य प्राप्त नहीं होता।

प्रस्तुत व्याख्याकारने 'धा चिन्तयामि सततं' इस आदि पदवाले प्रथम ही पद्यकी व्याख्याके आरंभमें, प्रस्तुत पद्यका भावार्थ समझानेकी दृष्टिसे भर्तृहरिकी जो कथा दी है वह कुछ अवश्य हृदयगमनी मादूम देती है। यह कथा कुछ अन्य ग्रन्धोंमें भी मिलती है। जिस पद्यके भावार्थ को समझानेके लिये यह कथा कही गयी है, उस पद्यका कुछ रहस्य तो अवश्य है ही। बिना किसी प्रकारके कथानकात्मक रहस्यसंकेतके, इस पद्यका कोई खास भावार्थ नहीं निकलता यह तो स्पष्ट ही है। अतः इस पद्यका कोई ऐतिहासिक रहस्य अवश्य होना चाहिये। इस दृष्टिसे घनसागराग्निने जो अपनी व्याख्याके प्रारंभमें भर्तृहरिकी कथा दी है उसमें कुछ तथ्य होना चाहिये ऐसा तो हमें प्रतीत होता है। इस कथाके रहस्यकी दृष्टिसे यदि प्रस्तुत शतकत्रयके कर्ताके मानसिक और आध्यात्मिक मानका उच्चापोह किया जाय तो उसके आन्तरिक जीवनके विषयमें बहुत कुछ सारभूत विचार ज्ञात हो सकते हैं।

श्री० कोसेंबीका तो खयाल है कि भर्तृहरि कोई दुःखी एवं दरिद्र ब्राह्मण होना चाहिये। मानानमें जिसको सुखी या भोगी जीवन करते हैं वैसा जीवन उसे प्राप्त नहीं हुआ था। इसलिये उसके मन उद्गार उस खिन्नामरु मानको उक्षय कर प्रगट हुए हैं। वह बहुश्रुत विद्वान् एवं प्रतीमाशतकी कवि था। संस्कृत भाषा पर उसका प्रभुत्व था। उस समयके सामन्ती जीवन और धनिक व्यवहारके अवेदनासे यह उद्विग्न हो कर निर्बेदमात्मा बन गया था। इत्यादि।

१ देखो—दीर्घा धैव धंज्जायामे प्रकाशिन, प्रकथयचिन्तामनि, मन्वर्षगृह, पृ. १२१; तथा दिन्दी-मत्स्यनरः।

पर हमारे खयालसे वैसा नहीं माह्रम देता । शतकत्रयके समस्त भावों और उद्गारोंका यदि निर्वर्ण निकाला जाय, तो उससे इस चित्रका आभास होता है कि ये उद्गार किसी ऐसे व्यक्तिके हैं जो मुक्तभोगी हो कर जीवनके पिछले भागमें निष्काम-विरक्त बन गया है । वह व्यक्ति राजा या राजाधिराज तो नहीं, पर अच्छे ऊँचे दर्जेवाला सामन्त जरूर होना चाहिये । उस समयके सामन्ती-जीवनके बिलासमय भोगोंका उसने अच्छा अनुभव किया था । खियाँ और धाराङ्गनाएँ उसके सांसारिक सुखोंका मुख्य अंग रहीं हैं । इसलिये उसको नारीजीवनके विविध प्रकारके कुटिल और कल्पित स्वभावोंका अच्छा अनुभव है । वह सामन्त होनेसे राजाओंके चंचल स्वभाव और क्षत्रिय हीन जनोके कुम्भित संपर्कका अच्छा ज्ञाता है । धनिक व्यक्तियोंके और उनके सुशामदियोंके व्यवहारोंका वह भर्मंड है । समाजमें सबसे बड़ी प्रतिष्ठा धनकी और धन-वानोंकी रहती है, यह उसका दृढ मत रहा है । यद्यपि विद्याधनका वह बहुत महत्त्व समझता है और विद्याको लक्ष्मीसे अधिक उच्च पद भी देता है; पर विद्यावानोंको भी प्रायः लक्ष्मीभक्तोंके मुखापेशी होना पडता है यह उसका सुस्पष्ट कथन है । वह शास्त्र, सिद्धान्त, नीति एवं कथाओंका ज्ञाता और अभ्येता है । उसका मनुष्यस्वभावविषयक दर्शन और प्रकृतिविषयक अलोकन बहुत सूक्ष्म है । सदगुणों और सद्विचारों पर उसका दृष्ट अनुराग है । जीवनके पिछले भागमें, सांसारिक सुखोंकी क्षणभङ्गुरताका अनुभव करते हुए उसे मोगमय जीवनसे सहज विरक्ति हो गयी है और वह विरक्तभाव द्वारा परम तत्त्वकी प्राप्तिमें अपने जीवनको लीन करनेवाली संन्यस्त दशामें मस्त हो कर, परब्रह्मकी खोज में धूमना रहा है । वह शिवका परम उपासक है और सतत 'शिव शिव' का जाप ही उसका ध्यानगंत्र है । वह शैव संप्रदायमें पूर्ण दीक्षित हुआ है और वह शिवके अर्धनारीघरस्वरूप पर मुग्ध है । पर उसका संपर्क जैनसंप्रदायके साथ गहरा माह्रम देना है, और जैन सिद्धान्तोंका वह बहुत सद्भावपूर्वक आदर करता है । अहिंसा, सत्य, अपरिग्रह और भूतदयावाले जैन सिद्धान्त उसे अच्छीतरह हृदयंगम हुए हैं । वह शिन और जिन — दोनोंको सर्वोत्कृष्ट देवत्व प्रदान करता है । उसके जीवनका यह चित्र उसने उद्गारोंसे बहुत ही रूप्य प्रतिभासित होता है ।

उसके समय और स्थानके बारेमें कोई निश्चयक प्रमाण उपलब्ध नहीं है; पर जो किंवदन्तियाँ कथानकोंमें प्रथित हैं उनके आधार पर हमें ऐसा आभास होता है कि वह प्राचीन भारत या मह प्रदेशमें हुआ होगा । उसकी रचनामें जो मानसंगी और भाषाशैली संकेत है वह इस प्रदेशकी परिस्थिति का प्रतिबिम्ब प्रकट करती है । मद्रस्यल उसका बहुत निरुद्धर्ता प्रदेश ज्ञात होना है । नैराश्रयताके ५ वें पद्यमें जो 'काणवराष्ट्रक' शब्द प्रयोग हुआ है वह इस प्रदेशमें बहुतप्रचलित और आवाल-गोपाठ्यनद्वय 'काणी कोडी' या 'काणो कोणे' इस कोणेतिज्ञा संस्कृतीकरण है ।

इस कविका नाम 'मर्तुहरि' है या 'मर्तुहर' यह भी एक विचारणीय प्रश्न है । यद्यपि सुदित पुस्तकोंमें तथा कई हस्तलिखित प्रतिधोंमें 'मर्तुहरि' ऐसा नाम लिखता है पर अधिक्त

प्राचीन प्रतियोंमें 'भट्टहर' ऐसा नाम मिलता है। धनसार गणीने अपनी इस व्याख्यामें इसी नामका प्रयोग किया है। इस रचनाकी सबसे प्राचीन प्रति (लेखन सन् १४६८) का जो अंतिम पत्र मुनिवर्य श्रीपुण्यविजयजीके अनुग्रहसे प्राप्त हुआ है और जिसका हाफ्टोन चित्र इसके साथ संग्रह किया जा रहा है उसमें 'भट्टहर' ऐसा ही नाम लिखा हुआ मिलता है। यह पत्र ब्राह्मण लेखकका लिखा हुआ है। जिसका नाम अनन्त व्यास है। इसके बादकी जो दूसरी प्राचीन प्रति प्राप्त होती है वह संवत् १५०० में लिखी गई है और उसके लिपिकर्ता स्वयं प्रतिष्ठासोमगणी नामक जैन विद्वान् हैं जो बड़े विद्वान् और अच्छे प्रयत्नकार हो गये हैं। इस प्रतिके दो पत्रोंका चित्र भी इसके साथ सलग्न है। बादके अनेक अन्य टीका-टिप्पणों और बाणवधोप नामक राजस्थानी-गुजराती विवेचनोंमें भी इसी नामका अधिक प्रयोग किया गया मिलता है। अतः हमारा अभिप्राय इस नामके पक्षमें हो रहा है। प्रत्येक 'हर' शब्दका परम उपासक है। अतः उसके नामका अन्त 'हर' शब्दसे अलकृत हो यह विशेष युक्तिसंगत ही लगता है।

प्र० कोसवीने, यह टीका पूनाके माडारकर और एटल रिसर्च इन्स्टीट्यूट में सुरक्षित राजकीय ग्रन्थसंग्रहकी प्रतियों परसे लिखवाई थी। वे प्रतिया प्रमाणमें कुछ अर्थाचीन और वशुद्विवहूल थीं। फिर जिसने प्रतिलिपि की वह प्रतियोंकी लिपिको भी ठीक समझने वाला छात नहीं होता। उसने प्रतिलिपि करनेमें बहुत गड़बड़ कर दी। प्रेस कॉपीको प्रेसमें छपानेके लिये दिये जानेके बाद जब प्रारूप हमारे पास आये तो हमें इसका पता लगा। परंतु इस टीकाकी बहुत अच्छी एव पुराना प्रति जो हमें बडोदाके नानमदिरमें सुरक्षित श्रीमद्विद्वत्सर्वशस्त्रसंग्रहमें से मुनिर श्री रमणिकविजयजीकी कृपासे प्राप्त हो गई, उसके आधारसे हमने इसका संगोपन ठीक करके इसे मुद्रित किया है। इस प्रतिके आद्यत पत्रोंके चित्र भी इसके साथ दिये जा रहे हैं। इन प्राचीन प्रतियोंकी प्रातिके लिये हम विद्वद्गुरु मुनिर श्री पुण्यविजयजी महाराज एव पन्थासनी श्री रमणिकविजयजी के बहुत कृतज्ञ हैं।

अनेकान्तविहार, अहमदाबाद
श्रावणी पूर्णिमा
विक्रम संवत् २०१५ १६

मुनि जिनविजय

परिशिष्ट-१

भारतीयविद्याग्रन्थावलि-ग्रन्थाङ्क ९-में प्रकाशित
'भर्तृहरिशतकत्रयम्' का प्रधानसंपादकीय

—स्वरूप वक्तव्य—

भारतीय विद्या ग्रन्थालयके ९ वें अंकके रूपमें मेरे प्रिय मित्र प्रो० दामोदर कोमवी द्वारा संपादित भर्तृहरिके सर्वाधिकृत और सर्वप्रिय सुभाषित पद्योंका यह सुन्दर 'शतकत्रय' प्रकट करते हुए मुझे बहुत आनन्द हो रहा है। संस्कृत भाषाका अल्प-खल्प परिज्ञान रखने वालेको भी भर्तृहरिके इन अनीव हृदयहारि और मधुरतम सूक्तोंका घोष-बहुत परिचय आनन्द होता है। ऐसा कोई भी संस्कृतज्ञ नहीं होगा जिसको भर्तृहरिके इस सुभाषितसंग्रहमें का कोई न कोई पद्य या उसकी पदान्तिके कुछ वाक्यखण्ड उसके कण्ठको अलङ्कृत न करते हों। कालिदासको छोड़ कर संस्कृत भाषाका सबसे अधिक लोकप्रिय जो कोई कवि है तो वह भर्तृहरि है। और कालिदासके काव्योंसे भी अधिक प्रचार भर्तृहरिके इन काव्य-मुक्तकोंका सारे भारतवर्षमें रहा है। इस दृष्टिकोणी ऐसी उत्कृष्ट लोकप्रियताके कारण इस पर संस्कृतमें और तत्त्व-देशभाषाओंमें अनेक टीका टिप्पण और विवेचन आदि लिखे गये हैं और युरोपकी भी प्रायः सभी प्रसिद्ध भाषाओंमें इसके अनुवादोंके हुए हैं। भारतमें और युरोपमें अद्यावधि इसके मूल ग्रन्थके तथा कुछ टीकाओं आदिके साथ ही अनेक प्रकाशन हो चुके हैं। परंतु इस बहुप्रिय और बहुव्यापी ग्रन्थका जिसे 'एक्कोस्टीम क्रिटिकर' कहा जाय वैसा सशोधन कर इसका प्रकाशन करनेका प्रयत्न अभी तक किसी विद्वान्ने नहीं किया। मुझे कहते हुए बहुत हर्ष हो रहा है कि प्रो० पोसवीने यह महत्त्वका कार्य करनेका सद्बुद्धि आरम्भ किया है और पिछले ३ वर्षोंसे वे इस ग्रन्थका सर्वांगीण परीक्षण और सशोधन आदि करनेमें दक्षचित्त हो रहे हैं। अपने इस संशोधनके परिणाममें इन्होंने इतने पूर्ण इस ग्रन्थकी विवेचनाके विषयके अनेक मौलिक निबंधोंमें युनिसर्सिटी जर्नल आदि सुप्रसिद्ध सशोधनात्मक जर्नलोंमें प्रकाशित किये हैं। प्रो० पोसवीने अपने संशोधनात्मक कार्योंके लिये दक्षिण और उत्तर भारतमेंसे इस ग्रन्थकी यथासंभव पचासों दस्तावेजित पोथियाँ और इसकी अनेक ज्ञात-अज्ञात टीकायें उपलब्ध की हैं। मूल ग्रन्थका सूक्ष्म परीक्षण करनेके साथ साथ इन्होंने अभिन्न उपग्रन्थ कुछ टीकाओंका भी संशोधन-संपादन करनेका उद्योग किया और उसके फलस्वरूप रामायण नामक विद्वानकी बनाई हुई एक सरल संस्कृत व्याख्या प्रकाशित 'आल दाथम प्रयास'में गतवर्ष प्रकाशित कराई। प्रस्तुत आवृत्तिके रूपमें यह एक ऐसी ही अन्य टीका प्रथम ही बार प्रकट हो रही है। टीकाके फलाने अपने परिचय विषयक किसी भी प्रकारका कोई उल्लेख नहीं किया है। इससे यह ज्ञात नहीं होता है कि इसका रचयिता कौन है और कहा हुआ है। तथापि प्रो० कोसवी अनुमान करते हैं कि इसकी रचनाशैलीसे ज्ञात होना है कि यह शायद कोई दक्षिणालय विद्वान् होगा। टीका

बहुत सरल, सुगोच एव सुगम्य पद्धतिसे लिखी गई है। इससे स्वल्पसंस्कृत पढ़ने वालोंको भी भर्तृहरिकी उत्तम उक्तियोंका अच्छी तरह आकलन हो सकेगा।

प्रो० कोसंबी एक सुप्रसिद्ध गणितविद्यापारगत विद्वान् हैं। गणितशास्त्र ही इनका मुख्य अध्ययन और लेखनका विषय है। बर्दौके टाटा फण्डामेंटल रिसर्च इन्स्टीट्यूट जैसे एक विशिष्ट और प्रतिष्ठित संस्थानमें प्रधान गणिताध्यापकका कार्य करते हुए उस विषयमें विशेष-रूपसे ये अपने मौलिक सशोधन कर रहे हैं। तथापि इनका संस्कृत साहित्यके सशोधन-संपादन कार्यमें भी ऐसा ही प्रवृत्त उनसाह और उद्योग चाह है यह देख कर मुझे अधिक आनंद और आह्लाद उत्पन्न हो रहा है। यद्यपि मैं इनकी बाल्यावस्थासे ही इनके एक बड़ा बुद्धिमान् और प्रतिभासंपन्न ऐसे गणितज्ञ होनेकी कल्पना कर रहा था, परंतु संस्कृत साहित्यके प्रदेशमें, ये अपने जगत्प्रसिद्ध पालीपण्डित पिता, श्री धर्मानन्द कोसंबीसे भी अप्रमानी बननेका प्रयत्न करेंगे—ऐसी तो मुझे कल्पना भी नहीं हो सकी थी। यह मुझे तब मालूम हुआ जब पिछले वर्ष मेरे श्रेष्ठ मित्र श्री धर्मानन्दजीने आ कर मुझसे कहा कि—“बामा पिछले ३-४ वर्षोंसे भर्तृहरिके शतकत्रयकी एक विशिष्ट ‘क्रिटीकल टेक्स्ट’ तैयार कर रहा है और उसके साथ ही उसकी कुछ अप्रसिद्ध टीकाय भी संपादित कर प्रकाशित करना चाहता है। यदि आप अपनी प्रयत्नशक्तिमें उनको प्रकाशित करें तो बहुत उपयुक्त कार्य होगा। इत्यादि।” मैंने बड़े उत्साहसे उनके कथनोंको तत्काल स्वीकार किया और प्रिय बाबाको स्पेनुस्क्रिप्ट भेज देनेको लिखा। उसका प्रथम फल यह आनन्दियोंके हाथमें है। इन्होंने भर्तृहरिके मूल ग्रन्थका जो क्रिटीकल संस्करण संपादित किया है वह इसके बाद प्रकट होनेके लिये प्रेसमें दिया जा चुका है। आशा है शीघ्र ही पाठकोंके हाथमें वह ग्रन्थ भी उपलब्ध होगा।

श्रावणी पूर्णिमा
वि सं २००२ (१ स १९२६)
भाण्डारकर रीगर्च इस्टीट्यूट
पुना

मुनि जिनविजय

परिशिष्ट-२

सिंधी जैन ग्रन्थमालाके २३ वें मणिके रूपमें प्रकाशित
'शतकत्रयादि सुभाषितसंग्रह' नामक पुस्तकमें लिखित
प्रधानसंपादकीय चकन्परूप 'किंचित् प्रास्ताविक'

दो वर्ष पहले, (सन् १९४६ में) भारतीय विद्याप्रन्थालिके ग्रन्थाक ९ के रूपमें, प्रो० कोसबीका संपादन किया हुआ 'भर्तृहरि शतकत्रय' का एक अज्ञाननामा दाक्षिणात्य विद्वान् की टीकाके साथका संस्करण, प्रकाशित किया गया है। इसके संपादकीय प्रास्ताविकमें मैंने प्रो० कोसबी द्वारा प्रस्तुत ग्रन्थकी एक सुपरिष्कृत एव सुसंपादित श्रेष्ठ आवृत्तिके घोड़े ही समयमें प्रकाशित हो कर विद्य पाठकोंके हाथमें उपलब्ध होनेका जो निर्देश किया था - वही ग्रन्थरत्न प्रस्तुत सिंधी जैन ग्रन्थमालाके २३ वें मणिके रूपमें, अथ विद्वानोंके करकमणमें उपस्थित किया जा रहा है।

प्रो० कोसबीके मनमें प्रस्तुत ग्रन्थका इस रूपमें, संपादन करनेकी प्रेरणा कैसे उत्पन्न हुई और किस तरह इन्होंने इस ग्रन्थकी सैकड़ों हस्तलिखित प्रतिया प्राप्त कर तथा अथावधि मुद्रित आवृत्तियोंका निरीक्षण कर, यह सुपरिष्कृत एव सुसंपादित संस्करण तैयार किया है, इसका सक्षिप्त परंतु सस्ति वर्णन, जो इनने अपनी 'प्रिफेस' एव 'इन्ट्रोडक्शन'में, सारभूत शब्दोंमें किया है वह स्वयं पाठकोंको प्रस्तुत संस्करणका यथेष्ट परिचय करानेमें पर्याप्त है।

जैसा कि मैंने अपने उक्त (भारतीय विद्याप्रन्थावलिमें प्रकाशित आवृत्तिके) प्रास्ताविक चकन्परूपमें सूचित किया है— प्रो० कोसबीका प्रधान एव प्रियतर व्यासंग गणित विद्याके अध्ययन-अध्यापनविषयक है। 'ताता फण्डामेंटल रिसर्च इन्स्टीट्यूट' जैसी देशकी एक बहुत प्रतिष्ठित और गंभीर वैज्ञानिक गवेषणा करनेवाली विज्ञानिख्यात संस्थाके एक विशिष्ट अध्यापक और कार्यवाहक सदस्य हो कर, सारे भारतभरमें जो सुख्यातिप्राप्त ५-७ गणितविद्याविशेषज्ञ विद्वान् हैं, उनमें इनका स्थान है। इनके रीसर्चका मुख्य विषय गणित विज्ञान है। इस विषयमें इन्होंने जो कुछ मौलिक आविष्कार किये हैं उनमें युरोप और अमेरिकाके विशिष्ट गणितज्ञोंका भी लक्ष्य आकर्षित किया है और इसी लिये अमी अमी युनोकी ओरसे भी इनको अमेरिका आनेका मातृप्रद आमंत्रण दिया गया है।

*

प्रो० कोसबी, मेरे समानवर्षी और श्रद्धास्पद स्वर्गवासी परमप्रिय मित्र धर्मानन्दजीके सुयोग्य पुत्र हैं, इस लिये तो वे बाल्यपनसे ही मेरे एक बहुत ही निरूढवर्ती आत्मीय जन जैसे हैं ही, पर तदुपरान्त, इन्होंने अपने सरल मिश्रित स्वभाव, सजिष्ठा और उज्ज्वल विद्यानुवागका परिचय दे कर मेरे हृदयमें और भी अधिक स्नेहाधिकार प्राप्त कर रखा है। इसके साथ जब मैंने इनके संस्कृत विद्यानुवागका भी देसा ही उज्ज्वल परिचय प्राप्त किया, जैसा इनका गणित

विद्याके विषयमें है, तब तो इनके संबंधके मेरे हार्दिक और आत्मिक ममत्वभावका और भी प्रगाढ़ और प्रशस्ततर होना खानानिक ही है । और इस लिये इनके विषयमें कुछ अधिक परिचयात्मक शब्द लिखनेमें मेरा मन संकोचका अनुभव करे यह भी आनुपगतिक है ।

मुझे यह उल्लेख करते हुए दुःख होता है कि—मेरे परम मित्र श्री धर्मानन्दजी, जिन्होंने ही आ कर, कोई ४ वर्ष पहले, मुझे अपने प्रिय पुत्र बाबाके भर्तृहरिके सुभाषित संग्रहका सुसंशोधित—सुसंपादित सत्करणके तैयार करनेमें व्यस्त रहनेकी सूचना दी थी और जिन्होंने ही बाबाके इस कामको अपनी इस ग्रन्थमाला द्वारा प्रकाशित करनेकी प्रेरणा की थी, वे आज इस लोकमें नहीं हैं और अपने पुत्रके संस्कृत-साहित्यविषयक कार्यका यह सुफल अपने चर्मचक्षुसे देखनेको उपस्थित नहीं हैं ।

दिवंगत श्री धर्मानन्दजीके विषयमें यह उल्लेख करते हुए मुझे उनके सापके मेरे दीर्घकालीन सौदात्मक संबन्धकी पुष्पस्थिति मेरी आँसुके सामने आ कर खड़ी हो जाती है और मेरे हृदयको गद्गदित कर देती है ।

बौद्ध धर्मके सिद्धान्त और संघका सर्वप्रथम परिचय मुझे श्री धर्मानन्दजीके लेखों द्वारा ही प्राप्त हुआ था । उनकी लिखी हुई 'बौद्धधर्म आणि संघ' तथा 'बुद्धलीलासारसंग्रह' नामक दो मराठी पुस्तकें पढ़ कर मैंने अपनी तद्विषयक जिज्ञासा का आविर्भाव अनुभूत किया । प्रसंगवश, मनोरंजन क्लब द्वारा प्रकाशित उनका 'आत्मनिवेदन' मुझे पढ़नेको मिला और उसमें उनके भ्रान्तिमय जीवनकी विविध अवस्थाओं और घटनाओंको पढ़ कर मैं मुग्ध-सा हो गया । मैंने उनके जीवनमें और सभावाचमें, अपने ही जीवनके और सभावाचके कुछ निश्चित समान चित्र देखे और मेरा मन उनके प्रति आदरके साथ आकृष्ट हुआ । परंतु जिस अवस्थामें मैंने उनकी वे पुस्तकें पढ़ी थीं और जिस अवस्थामें वे उस समय थे—वे दोनों अवस्थाएँ वैसी विरोधात्मक थीं कि उनके साथ जीवनमें मेरा कभी साक्षात्परिचय होनेकी कोई संभावना ही नहीं की जा सकती थी ।

विधिके नियोगसे मैं, १९२० में, महात्मा-गान्धीजी द्वारा प्रारब्ध असहकार आन्दोलनका एक अनुचर बन गया और महात्माजीके आदेशसे अहमदाबादमें स्थापित होनेवाले 'गुजरात विद्यापीठ'के एक विशिष्ट अध्ययन मन्दिरका अध्यक्ष बन गया । विद्यापीठने मेरे तत्त्वावधानमें, भारतीय प्राचीन साहित्य, इतिहास, तत्त्वज्ञान, भाषाविज्ञान आदिके अध्ययन, अन्वेषण, संशोधन, संपादन आदि कार्य निमित्त गुजरात पुरातत्त्व मन्दिर नामक एक विशिष्ट संस्थाकी स्थापना की । उसमें संस्कृत, प्राकृत, देव्य माया आदिके विविध प्रकारके शास्त्रोंका अध्ययन-अध्यापन करने करानेकी व्यवस्था की गयी । योगालुयोगसे, श्री धर्मानन्दजीका, अमेरिकीकी हार्वर्ड युनिवर्सिटीमें अपना कार्य समाप्त कर, देशमें आना हुआ । श्री कामा साहब कालेकर की प्रेरणासे उन्होंने पुरातत्त्व मन्दिरमें अध्यापक बननेका और पाली वाक्यका अध्ययन करानेके असनका स्वीकार किया । उसी दिनसे हम दोनों परस्पर समानप्रकृतिक एवं समानधर्मी, सहचारी रात्वा बने । उसके बाद, उनके भी अनेक स्थान-परिवर्तन हुए और मेरे भी कई हुए । परंतु हमारा सौहार्दसंबंध

उत्तरोत्तर बढ़ता ही गया। १९२९ में मैं जब बर्लिन (जर्मनी) में था तब वे रूस जानेके लिये वहाँ-मुझसे मिलने आये और मेरे साथ ठहरे। बर्लिनमें रहते हुए मेरा मन नूतन समाजवादके विचारोंमें व्यस्त हो गया, कोसंबीजीका मन रूसमें रहते हुए साम्यवादी विचारोंकी ओर आशुष्ट हुआ।

जर्मनीसे वापस आने पर, सन् १९३०-३४ तक, मेरा 'शान्तिनिकेतन-विश्वभारती'में रहना हुआ, तब एक दफह उन्होंने मी यहाँ आ कर मेरे साथ कुछ समय तक रहनेकी इच्छा प्रदर्शित की थी। पर फिर वे बनारस और सारनाथ आदि स्थानोंमें बसते रहे। फिर उनकी प्रेरणासे बंबईमें परेलमें 'बहुजन विहार' की स्थापना हुई और उसमें रह कर वे अपने सद्गुणदेशद्वारा इन क्षुद्र माने जाने वाले समाजके निम्न वर्गकी निष्काम सेवा करते रहे। उन्हीं दिनों इस 'भारतीय विद्यामवन'की स्थापना हुई और इसका साहित्यिक एवं शैक्षणिक कार्यभार संभालनेका मुझे कर्तव्य प्राप्त हुआ। मेरी इच्छा रही कि वे मी मेरे साथ इसमें सहकारी बनें और उसके लिये मैंने प्रारंभिक प्रवन्ध भी कुछ किया; लेकिन उनकी मनोवृत्ति अब किसी मी स्थानमें या कार्यमें बद्ध हो कर रहनेकी न रह कर, अप्रतिबद्ध रूपसे चाहे जहाँ अपना शेष जीवन व्यतीत करनेकी ओर अधिक झुक रही थी। परंतु उन्होंने मुझसे कहा कि 'पाली बाध्य'का प्रधान तात्त्विक ग्रन्थ जो बुद्धघोषका बनाया हुआ विसुद्धिमग्ग है और जिसका संपादन करनेके लिये उनको हार्नेट्ट सुनिर्सिटीने ३ दफह अमेरिका बुलाया था, उसका देवनागरी संस्करण निकालनेकी व्यनस्था मैं कर सकूँ तो उनको बहुत प्रियकर होगा।' मैंने उनकी इच्छाका तत्काल स्वीकार कर, भारतीय विद्यामवनकी, भारतीय विद्याग्रन्थावलि के प्रथम ग्रन्थके रूपमें उसके प्रगट करनेका प्रवन्ध किया।†

पिछले वर्षोंमें जब उनका शरीर अधिक क्षीण होता चला और उनको प्रतीत होने लगा कि अब जीवन कुछ विशेष समय रहने वाला नहीं है; तब उन्होंने किस तरह प्राणोंका शान्ति-धूर्वक देहत्याग हो इस विषयमें बहुत कुछ सोच-विचार करना प्रारंभ किया। मेरे साथ जैन संप्रदायमें प्रचलित संलेखना और अनशन व्रतके विषयमें मी उन्होंने कई दफह चर्चा की। इस विचारके परिणाममें आखिरमें उन्होंने सन् १९४६ के सेप्टेम्बरमें दोहरी घाट (यु. पी.) के एक एकान्त आश्रममें जा कर संलेखना व्रत आरंभ किया। लेकिन इस प्रकार देहत्याग करना उचित नहीं है ऐसा सन्देश महात्माजीकी तरफसे उनको आग्रहके साथ भेजा गया तब उन्होंने उसका त्याग किया और महात्माजी ही की सूचनानुसार वर्षाके सत्याग्रहश्रममें जा कर शेष जीवन समाप्त करनेका संकल्प किया।

† श्री० कोसंबीजीने बहुत वर्षों पहले कितनीक जातक कथाओंका मराठीमें सार लिख रखा था। लेकिन उसके प्रकाशित करनेकी कोई व्यवस्था वे न कर सके थे। मेरे स्थान पर इन बातोंको खाने पर मैंने पुराने, अपनी स्थापित जैन शिक्षणमाला के प्रथम मणिके रूपमें उसका एक भाग प्रकाशित किया था। उसका दूसरा भाग अतीतक अप्रकाशित ही मेरे पास पड़ा है।

दोहरी घटसे मुझे उन्होंने अपना अन्तिम पत्र लिखा, जिसमें सूचित किया था कि "पार्थनायाचा चातुर्याम धर्म" इस नामकी एक पुस्तक मराठीमें भेजे लिखी है। जिसका हिन्दी-अनुवाद छपानेकी व्यवस्था तो कुछ गिन करना चाहते हैं; लेकिन मूल मराठी कोई छापेगा या नहीं इसकी कोई भवितव्यताका खयाल नहीं होनेसे, यह मूल मराठी 'म्यानुस्क्रिप्ट' में आपके पास रजिस्टर्ड पोष्टसे भेज रहा हूँ। जिसे आप अपनी सस्यामें समाज कर रखें। समझ है भविष्यमें कोई इसे प्रकट करनेवाला मिल जाय"—इत्यादि। इसी पत्रमें यह भी उन्होंने लिखा कि "भेजे 'बोधिसत्त्व' नामका एक नाटक भी इन पिछले दिनोंमें लिखा है—उसका हिन्दी-अनुवाद काशी विद्यापीठ द्वारा छपानेकी सूचना मिली है। यदि वह वहां नहीं छपा तो उसका हस्तलिखित भी फिर आपको भिजवा दिया जायगा।"—इत्यादि।

दोहरी घटमें कुछ स्वप्न होने पर वे फिर वर्धा जानेकी दृष्टिसे बर्बई आये। तब मेरा और उनका अन्तिम मिलाप हुआ। उन्होंने कहा कि "महात्माजीकी खास इच्छा है कि मैं अपना अन्तिम जीवन महात्माजीके आश्रममें ही व्यतीत करूँ, और वहीं जाऊँ-आऊँ नहीं। इस लिये मैं अब वहीं जा कर शेषकाल यापन करूँगा।" इत्यादि। उसी समय उन्होंने वाक्यके भर्तृहरि-संश्लेषके इस सस्वरणके बारेमें भी वृत्ता की, और कब तक छप कर प्रकट हो जायगा, इत्यादि बातें पूर्ण। बर्बईसे वे वर्धा—सेवाग्राम गये और वहां फिर जून ४, १९४७ के दिन महान् बोधिसत्त्वकी तरह, शान्तभावपूर्वक इस भौतिक शरीरका त्याग कर, उनमें निर्धृतेपद प्राप्त किया।

अ० धर्मानन्दजी जैसे एक बहुत उच्च कोटिके आध्यात्मिक पुरुष थे, जैसे ही उच्च प्रतिभावान् विद्वान् और उच्च तेजप्रेमी व्यक्ति थे। उन्होंने बहुत ही निरलसग सयोगोंमें पाली-याज्ञपका पारंगामी अध्ययन किया, रोमाञ्चक रीतिमें तपःसाधना की, बड़ी निष्ठाके साथ भारतमें पाली साहित्यका और बौद्ध आदर्शका प्रचार किया, और अपनी नैसर्गिक प्रतिभाके कारण हार्नेई युनिवर्सिटी जैसी अमेरिकाकी प्रतिष्ठित सस्यामें प्रथम भारतीय 'जेरिएण्टालिस्ट' अध्यापकके रूपमें आदरका स्थान प्राप्त किया। धर्मानन्दजी यों तो एक सुखी, सतृप्त और सद्बृत्तवाले मध्यमवित्त कौटुम्बिक गृहस्थ थे। सुशील धर्मपत्नी, प्रतिभागान् और तेजस्वी पुत्र, मौम्य, सुन्दर एवं बुद्धिमती पुत्रियोंकी प्राक्तिके कारण वे एक प्रकारसे समाजमें भाग्यवान् समझे जाने वाले वर्गके गृहस्थ थे, तथापि वे अपने अंतरंगसे बहुत ही निःस्पृह और निरक्लृप्तिके उच्च साधु थे। न उनको किञ्चिन्मात्र पैसाका लोभ था, नाही कुछ सुदुर्भवा भी मोह था। उन्होंने अपने पुत्र-पुत्रियोंको बहुत ही उच्च प्रकारकी शिक्षा देने दिलानेका भरसक प्रयत्न किया; लेकिन उसके सिवा और मिली प्रकारका उनके प्रति कोई व्यावहारिक मोह नहीं बनलाया। कोई पिछले १५ वर्षोंसे वे सर्वथा निःस्पृह और निर्मम हो कर जहां कहीं अपनी बौद्धिक और शारीरिक सेवाका सदुपयोग हो सके वहां जा कर, अग्रनिःसृज रूपसे रहते और घूमते फिरते। ज्ञानके अनन्य उपासक और शास्त्रोंके गभीर चिंतक होने पर भी वे पके देशभक्त थे। राष्ट्रके स्वातन्त्र्य-युद्धमें उन्होंने बड़े उत्साहसे भाग लिया और बहुत हर्षके साथ जेठपाराका लाभ उठाया। वय,

विद्या और संयमकी अपेक्षासे स्वविर होने पर भी वे विचारोंसे बड़े क्रान्तिवादी किशोर-मनस्क थे। हिन्दुधर्मके नामसे ब्राह्मण जातिने भारतवर्षमें आज सैकड़ों वर्षोंसे जिस विचार और आचारकी चढताको धनीभूत बना रखा है और जिसके कारण भारतवर्षकी सामान्य जनता निःसुल, निक्षेप और निर्विचार हो रही है उसको देख कर उनका तेजस्वी अन्तःकरण सदा ही दुग्ध होना रहता था और वे जहाँ कहीं अवसर पाते थे वहाँ अपना मत निडर भावसे प्रकट करते रहते थे। इससे पुराणप्रिय स्वार्थप्रस्त ब्राह्मण वर्गको—खास करके महाराष्ट्रीय ब्राह्मणोंको—उनके क्रान्तिवादी विचार और सुधारवादी आचार प्रिय नहीं लगते थे। वे महात्माजीके बड़े भक्त थे और उनकी राष्ट्रोत्थानवाली सभी प्रवृत्तियोंके बड़े प्रशंसक और प्रचारक थे। उन्होंने अपना जीवन महान् बोधिसत्वके आदर्श पर व्यतीत किया और उसी आदर्शके अनुसार जीवनका समापन किया।

*

मैंने इन स्वर्गवासी साधुचरित पितृके चारित्र्यका सर्वाङ्गीण प्रभाव सुपुत्र बाबा कोसंबीमें प्रतिबिम्बित हुआ देखा। इस प्रभावके परिपाकस्वरूप इनके संस्कृतसाहित्यके मर्म ग्रहण करनेका और इस पुस्तकके प्रकाशन निमित्त अत्यन्त स्तुत्य और अत्यावश्यक प्रयासका कुछ परिचय मैं यहाँ देना चाहता हूँ। मैंने पहले ही सूचित किया है कि बाबाका मुख्य विषय गणितविद्या है। इस विषयका अध्ययन, अव्यापन और परिशोधन इनके जीवनका मुख्य उद्देश है। संस्कृत इनका मुख्य विषय नहीं है और न वह अव्यापनका क्षेत्र ही है। फिर भी प्रस्तुत ग्रन्थविषयक इनकी एकाग्रता, लीनता और उत्साहने मेरे जैसेको भी आश्चर्य-चकित कर दिया है। मैंने कई बार इनसे प्रश्न किया कि “बाबा, अपने अप्रम्य समय और शक्तिका इस प्रकार तुम अपव्यय तो नहीं कर रहे हो ?”

चार-पांच वर्ष पहले, ल० धर्मानन्दजीने अपने पुत्र द्वारा भर्तृहरिकी कृतिके इस प्रकारसे अन्वेषणारंगका, सर्वप्रथम समाचार मुझे सुनाया और कहा कि “बाबा इस कृतिके पीछे एक पागल-सा बन गया है और दिनरात इसीमें उलझा रहता है”। तब मैंने हंस कर कहा कि पितृके समान और गुणका कुछ न कुछ तो अंतर पुत्रमें होना ही चाहिये न ?। पर उनके कथनसे बाबाके इस विषयमें ऐसी गहरी तल्लीनताका पूर्ण चित्र मेरे मानस-पटल पर अंकित नहीं हुआ था। परंतु जब इस ग्रन्थके प्रकाशनके लिये इनकी तत्परता और इसके पीछे आर्थिक एवं शारीरिक सर्वस्र समर्पण कर देनेका इनका मानसिक उत्साह मैंने देखा, तभी इनके हस्तगत कार्य और परिश्रम, इस प्रकार दोनोंकी, महत्ताका मुझे अनुभव हुआ।

बाबाकी इस कृतिके देखनेसे पहले तो भर्तृहरिकी शतकत्रयी रचना भी इस प्रकारके अन्वेषण-संशोधन-संपादनका विषय हो सकती है ऐसी कल्पना ही मुझे नहीं हुई थी। अपने अम्यासके प्रारंभिक काव्यों, यद्यपि मुझे भर्तृहरिके अनेक श्लोक कण्ठस्थ थे और बादमें जैन भंडारोंमें सुरक्षित असंख्य हस्तलिखित प्रतियां इसकी मैंने देतीं टटोलीं; पर महाभारत और पञ्चतंत्रकी प्रतियोंकी विविध पाचनाओंकी तरह, इस ग्रन्थकी बाचना भी, वैसी ही

विषय है इसका मुझे कोई ध्यान नहीं हुआ। इस समस्याका महत्त्व, मुझे तभी मालूम हुआ जब मैंने प्रो० कोसवी द्वारा अतीव परिश्रमपूर्वक तैयार किये गये पूरे ४०० कागजोंके पाठान्तर वाले बड़े चार्ट देखे तथा असंख्य इन्डेक्सके कार्ड आदि देखे। उस समय मुझे विचार आया कि अपने इस विशाल देशमें हजारों ही सस्कृतज्ञाता, पण्डित और अध्यापक विद्यमान हैं, जिनका जीवन केवल सस्कृतके अध्ययन, अध्यापन और प्रसार पर निर्भर है। पर इन विद्वानोंमें निष्ठापूर्वक अपने विषयकी साधना करने वाले कितने हैं? यह सब मैंने अपने परम मित्र 'बाबा'की प्रशस्तिके लिये नहीं लिखा है, परन्तु लिखनेका आशय यह है कि इस देशके सस्कृतके पण्डित और अध्यापक लोग, सस्कृत जिनकी जीविकाका मुख्य विषय नहीं है, ऐसे प्रो० कोसवीका यह कार्यरूप दृष्टान्त अपने समक्ष रख कर, अपने कर्तव्यमें सजग रहनेकी भावनाको जागृत कर सकें।

प्रो० कोसवीके इस ग्रन्थ पर किये गये संशोधनके परिणामसे यह ज्ञात हो रहा है कि भर्तृहरिकी यह कृति बहुत प्राचीन कालसे जैन संप्रदायमें भी बहुत ही प्रिय और उपदेय रूपमें स्वीकृत हुई है। इसकी सैकड़ों ही सुन्दर हस्तलिखित प्रतियां जैन ग्रन्थ भजारोंमें विद्यमान हैं। प्रो० कोसवीको अपने परिशीलनमें अभोतक इसकी जितनी भी पुरानी प्रतियां मिलीं उन सबमें जो अधिक पुरानी होती है वह भी एक जैन विद्वान् के हाथ की ही लिखी हुई है जिसका चित्र इसके साथमें दिया जा रहा है। यह प्रति उन प्रसिद्ध प्रतिष्ठासोम गणिके हाथकी लिखी हुई है जिनके बनाये हुए सोमसौभाग्य वाक्य आदि ग्रन्थ उपलब्ध हैं। इसी तरह इस ग्रन्थ पर जितनी सस्कृत टीकाएँ बनी हुईं ज्ञात हुई हैं, उनमें सबसे पुरानी टीका एक जैन विद्वान्की ही की हुई उपलब्ध हो रही है। यह टीका उपकेश गच्छके विद्वान् यति धनसार गणिकी बनाई हुई है और एक विशिष्ट टीका है। इसके सिवा और भी अनेक जैन विद्वानों द्वारा प्रथित इस ग्रन्थ पर सखित सस्कृत अनचूरिया और राजस्थानी-गुजरातीभाषा-मिश्रित बालाजबोध आदि कई व्याख्यात्मक कृतियां उपलब्ध हैं।

इसी तरह इस ग्रन्थके अनुकरण रूपमें बने हुए सोमशतक, शृगारवैराग्यशतक, पद्मानन्दशतक, धनदशिशती आदि कई जैन ग्रन्थ भी उपलब्ध होते हैं।

सचमुच सैकड़ों वर्षोंसे भर्तृहरिके ये सुभाषित पद्य, भारतवर्षके प्रत्येक सरकारी मनुष्यको बड़े सद्बोधक, शान्तिदायक, सद्भावप्रेरक एवं सन्नीतिदर्शक हो रहे हैं और भविष्यमें भी होते रहेंगे। प्रो० कोसवीके प्रस्तुत सस्करणसे विद्वानोंको यह ज्ञात होगा कि भर्तृहरि भारतवर्षका कैसा विद्वत्प्रिय और लोकप्रिय कवि है और उसकी कृतिनी भारतके कोने-कोनेमें कितनी व्याप्ति है।

दार्जिली पूर्णिमा, स० २००५
(इ स १९५८)
भारतीय विद्याभवन बंबई

मुनि जिनविजय

† धनसारकी बनाई हुई यह टीका भी इसी ग्रन्थमालामें प्रकाशित करनेके लिये प्रो० कोसवीद्वारा सारांश क्षेत्र प्रेषमें बानेकी प्रतीक्षा कर रही है। [जो अब इन भणिके रूपमें विद्वानोंके हाथोंमें उपलब्ध हैं]

पण्डितवर - धनसारगणि - विरचितव्याख्यायुक्तं

महाकवि - भर्तृहरि - कृतं

नीति - शृङ्गार - बेराग्यात्मकं

शतकत्रयम् ।

अथ प्रथमं नीतिशतकम् ।

॥ ॐ नम सर्वज्ञाय ॥

युगादिदेवोऽप्ययुगादिदेवः पुरा द्वितीयोऽपि सदाऽद्वितीयः ।

यः पञ्चशाजोऽपि सहस्रशाखः सोमङ्गलो मङ्गलमातनोतु ॥ १ ॥

सर्वातिशयसंयुक्तं पञ्चाचारपरायणम् ।

श्रीवीर' गरिमाधीरमभिवन्दे महात्मभिः ॥ २ ॥

नत्वाऽर्हन्तं गुरुं देवीं शारदां कविसारदाम् ।

श्रीमद्-भर्तृहरवृत्तव्याख्यां विरचयाम्यहम् ॥ ३ ॥

तत्रेष्टदेवतामणिधानसमाधानविधानपूर्वगमीष्टदेवतासंस्मरण विधाय भूपति भर्तृहर विरचित-
नीति शृङ्गा रन्वै राग्य-भाषभावितकठिनकवित्वार्थसंस्मरेण किमप्युदाहरणविरणप्रपञ्च देव-गुरु-
भारती प्रसादान्निवेदयिष्यामि । तद्यथा-

यां चिन्तयामि सततं मयि सा विरक्ता

साऽप्यन्यमिच्छति जनं स जनोऽन्यसक्तः ।

अस्सत्कृते च परिशुष्यति काचिदन्या

धिकं ता च त च मदनं च इमा च मा च ॥ १ ॥

[अत्र पद्यविषये कथा यथा] पुग कदाचिदुज्जयिन्मा नगर्या भर्तृहरभूपती राजमण्डली-
संसेव्यमान समासमार्सीन समासीन् । तत्र विप्रैक परकलितविमलफल आजगाम । तेन तत्फल-
सुपदौकनिक्रमासूच्याशीर्षेचो ढडे । राज्ञा पृष्ट स-“भो विप्र ! कुत समानीत फलमिदम् ।
केन दत्तम् । किं वा केनाप्यष्टपूर्वाणि फलानि ? ।” सोऽप्युचे-“ राजेन्द्र ! फलानि बहून्यपि सन्ति
परं नैतादृशानि । अत एतदमृतफलम् ।” ततश्च राज्ञा वभाषे-“ विप्र ! कुतो लब्ध त्वया ?”
“राजन् ! मया देवतेका समाराधि, तयैर्निशङ्कितानन्तर तुष्टया फल्मेतत् प्रदाय मन पुरस्तात्
मौकमिति-‘भो द्विज ! फल्मेन गद्वयित्वाऽनगरामरो भव’-तदनु मया व्यचिन्ति च । मय्यजामरे

१८. १२ शुद्धनागर महात्मान नमान्यहम् । २८ हरेर्व्याख्या शृङ्गा विरचयाम्यहम् ।

संजाते जगति का वृद्धिर्भवित्री ? स एवाजगरमरः संजातो रुचिरो येन जगज्जीवति । तज्जगज्जीवन् राजानमन्तरेण न बोधेति ।" तद्विचिन्त्येद्वागत्य त्वत्पुरस्ताद् दौकितमिदं फलम् ।" राजाऽप्यजगरमर-फलस्य महिमानमवगम्य प्रहर्षाञ्चितससै विप्राय पारितोषिकं ददौ । स्वमनसि चिन्तितं च—“अहो मयि जीवति ममानि कश्चिद् वल्लभो जगो मरति नदाहं दुःखभाग् जीवानि । मम पट्टमहादेवी राज्ञी प्राणतोऽपि प्रिया वर्तते । तस्यै यच्छामि”—व्यचिन्त्येति तदा दासिकाहस्ते सौधान्तः प्रहिल्य राज्यै प्रदत्तम् । तथापि निजमानसे मानसितम्—“अहो ममापि वल्लभः । कोऽपि श्रियते तदाहं कथं करोमि ।" तथापि पोन्तारस्य प्रदत्तम् । तस्यापि वल्लभा दासिका वर्तते । तस्यै दत्तम् । तथापि चेतसि चिन्तितम्—“अहो मयि दुःखजीविन्या जीवन्त्यां के समुद्भारा भविष्यन्ति ? ।" शाल्वेति तथा पुनः राज्ञे तत्फलं प्रदत्तम् । राजापि तत्फलं विलोक्य विलोक्य दासीसमीपे पृष्टम् । “तुभ्यं केन दत्तमिदम् ? ।" अत्याग्रहेण भाष्य पृष्टा, सत्यं तथा वभाषे—“मह्यं पोन्तारेण दत्तम् ।" सोऽपि तथैव पृष्टो वभाषे—“मह्यं राश्या दत्तम् ।" तं परमार्थं मत्वा निर्वेदमानसो जातः । अन्तःपुरान्तः समेत्य राज्ञीसमीपं तत्फलं यथाचे । तथा मुन्मनालापपुरःसरं राजा वभाषे—“हे स्वासिन् ! मया भक्षितम् ।" सदाकर्ष्यतितमं वैराग्यरक्ततश्चित्तचित्तो बभूव । उक्तं च—अहो संसारस्य दुर्विलसितम् ।

यां अहं सतनं निरन्तरं वल्लभां प्राणप्रियां चेतसि चिन्तयामि गणयामि सा मयि विषये विरक्ता सती अन्यं जनं इच्छति पोन्तारं वाञ्छति । स पोन्तारोऽन्यासक्तो वर्तते, दासीरतो वर्तते च । काचिद् अन्या या नायिका अपरा नितम्बिनी अस्मःकृते परिशुष्यति मनोदयैरस्माकं वाञ्छति । तस्मात् धिक् तां च तं च मदनं च इमां च मां च । कोऽर्थः ? । पूर्वं तां मद्बल्लभां धिक् । रे दुराशये ! मम सदृशं भूपति भर्तारं लब्ध्वा मेण्ठे किमनुरक्ता ! । तं मेण्ठं धिक् । रे मूढालन् ! पट्टमहादेवी मां विहाय त्वयि रागं विधत्ते । तदुपरि त्व किं विरक्तः ? । च अन्यत्-मदनं धिक् यो निरर्थकं त्रिसुचनं विदम्ब्यति विगोपयति । च अन्यत्—इमां दासीं धिक् । या शास्त्रं प्रेमपरायणं मेण्ठं पतिं प्राप्य तदुपरि विरक्ता ।

वसन्ततिलका छन्दः—‘उक्ता वसन्ततिलका तमजा जगौ गः ।’ उपमासंस्कारः ॥ १ ॥

अञ्जः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः ।

ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि नरं न रञ्जयति ॥ २ ॥

न जानातीत्यञ्जः । अञ्जो मूर्खः सुर्यं आराध्यो भवति सुखेनाराध्यः स्यात् । सुखेन प्रतिबोध्यत इत्यर्थः । विशेषज्ञो विद्वान् सुरातरमाराध्यते अवबोध्यते । अत्यन्तं सुखेन सुख-तरम् । “प्रष्टुष्टे तरतमौ” तरप्रत्ययः । ज्ञानलवदुर्विदग्धं नरं ब्रह्मापि न रञ्जयति नावबोधयति । कोऽर्थः ? । ज्ञानलव लवः ज्ञानलवः, ज्ञानलवेन ज्ञानलेशेन खण्डसण्डपाणिद्येन दुर्विदग्धं कदाग्रह-ग्रहभ्रसं विधसष्टापि प्रतिबोधयितुं न शक्नोतीत्यर्थः ।

गाथा पथ्या छन्दः । यतः प्रोक्तम्—‘त्रिव्यंशकेषु पादो वलयोरारोपेण दृश्यते यस्याः । पथ्येति नाम तस्माद्द्वन्द्वोविद्धिः समाख्यातम् ॥’ विपमासंस्कारः ॥ २ ॥

प्रसह्य मणिमुद्धरेन् मकरवक्त्रदंष्ट्राङ्कुरात्
 समुद्रमपि संतरेत् प्रचलदूर्मिमालाकुलम् ।
 भुजङ्गमपि कोपितं शिरसि पुष्पवद् धारयेन्
 न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥ ३ ॥

प्राणी मकरवक्त्रदंष्ट्राङ्कुरात् प्रसह्य वज्रकारं कृत्वा मणिम् उद्धरेत् मुकामणिं गृह्णाति । मकरस्य वक्त्रं मकरवक्त्रं, मकरवक्त्रस्य दंष्ट्रा मकरवक्त्रदंष्ट्रा, तासामङ्कुरो मकरवक्त्रदंष्ट्राङ्कुरः, तस्मात् सन्तरेत् । प्राणी समुद्रमपि संतरेत् पारं गच्छेत् । किं समुद्रम् ? । प्रचलदूर्मिमालाकुलम् । प्रचलन्तो ये ('न्त्यो या) उर्मयः कञ्जोलान्तोपा माला श्रेणिः प्रचलदूर्मिमालाः, तान्मालाकुलः संकुलः प्रचलदूर्मिमालाकुलः, तम् । तथा विद्यावान् प्राणी भुजङ्गमपि फणिगमपि [कोपितं कोपयुक्तं] पुष्पवद् शिरसि मल्लके धारयेत् । तु पुनः । प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तं न आराधयेत् न प्रतिबोधयेत् । प्रतिनिविष्टः समीपोपविष्टो योऽसौ मूर्खजनः तस्य यत् चित्तं प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तम्, तत् । पृथ्वीगुरुच्छन्दः—'जसौ जसजला वसुप्रहृयतिश्च पृथ्वी गुरु ।' समाधि - विपमालंकारौ ॥ ३ ॥

लभेत सिकतासु तैलमपि यत्नतः पीडयन्-

पिवेच्च मृगतृष्णिकासु सलिलं पिपासादितः ।

कदाचिदपि पर्यटन् शशविपाणमासादयेत्,

न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥ ४ ॥

विशनी यात्रिकः पुमान् सिकतासु बालकासु यत्नतः पीडयन् पील्वं कुर्वन् सन् तैलं लभेत खेहं प्राप्नुवीत । च अन्यत् । पिपासादितः प्राणां तृषापीडितो जनो मृगतृष्णिकासु क्षत्र्वावातेभ्यः सलिलं पिवेत् पानीयमाचमेत् । अपि पुनः । कदाचिन् कस्मिंश्चिदपि प्रसाधे पर्यटन् परिभ्रमणं कुर्वन् प्राणी शशि(श)कविपाणं शशि(श)कशृङ्ग आसादयेत् प्राप्नुयात् । तु पुनः । प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तं नाराधयेत् समीपोपविष्टमूर्खजनचित्तं न प्रतिबोधयेत् । पूर्वोक्तं छन्दः अलंकारौ च ॥ ४ ॥

शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी

सरो विगतधारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः ।

प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो

नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥ ५ ॥

मे मम मनसि सप्त शल्यानि वर्तन्ते । कानि कानि शल्यानि ! । शशी चन्द्रः दिवसधूसरो वर्तते । दिवसे धूसर. दिवसधूसर । एकं शल्यमिदमेव । कामिनी नायिका गलितयौवना

भवति । गलितं यौवनं यस्याः सा गलितयौवना । द्वितीयमिदं शल्यम् । सरः सरोवरं विगत-
वारिजं भवति । तृतीयमिदमेव शल्यम् । स्वाकृतेः ज्वमपरस्य पुर्यस्य अनक्षरं अक्षरहितं
मुखं भवति । चतुर्थमिदमेव शल्यम् । प्रभुः स्वामी धनपरायणो भवति लोभवान् भवति ।
पञ्चममिदमेव शल्यम् । गज्जनः पुमान् सततं निरन्तरं दुर्गतो भवति नि स्रो भवति । षष्ठ-
मिदमेव शल्यम् । रालो दुर्जनः नृपाङ्गणगतः सन् राजभवनं प्राप्तः सन् शल्यरूपो भवति ।
अस्य वृत्तेर(तस्य)श्याख्या सुगमाऽस्ति । पृथ्वीगुरुच्छन्दः पूर्वोक्तम् ॥ ५ ॥

मणिः शाणोल्लीढः समरविजयी^१ हेतिनिहतो

मदक्षीणो नागः शरदि सरितः श्यानपुलिनाः ।

कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता^२ बालललना

न निम्नाः शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थेषु^३ नराः ॥ ६ ॥

एते प्रकाराः न शोभन्ते न राजन्ते । एते के के ? मणिः अष्टादशरत्नजातिलक्षणः
शाणोल्लीढः शाणवर्णैर्न हीनता प्राप्तो न शोभते । अपरं किम् ? । समरविजयी संग्रामजयनशीलः
पुमान् हेतिनिहतः शस्त्रपीडित आयुषहिसितो वा न शोभते । तथा मदक्षीणो नागो
जरीयान् गजेन्द्रो न शोभते । शरदि काले वर्षाभावे सरितो नयः श्यानपुलिनाः शुष्कतटाः न
शोभन्ते । चन्द्रः कलाशेषः बुच्छकलः सन् न शोभते । बालललना बालिका सुरतमृदिता
संभोगपीडिता न शोभते । तथा पुनर्नराः मनुष्याः गलितविभवाः सन्तः अर्थेषु याचकेषु न
शोभन्ते । किंमृतास्ते ? । निम्ना अधोमुखाः ।

शितारिणी छन्दः । लक्षणं तस्य—‘सै स्त्रैदिठजा यमनसभला ग शितारिणी’ ॥ ६ ॥

परिक्षीणः कश्चित् स्पृहयति यवानां प्रसृतये

स पश्चात् संपूर्णो गणयति धरित्रीं तृणसमाम् ।

अतश्चानेकान्तं शुरुलघुतयाऽर्थेषु धनिनाम्

अवस्था वस्तूनि प्रथयति च संकोचयति च ॥ ७ ॥

अरस्या समय । वस्तूनि पदार्थान् । प्रथयति विन्यायति । च अन्यन् । संकोचयति
संक्षेपयति । कयं कयम् ? । कश्चिन् पुमान् परिक्षीणः सन् यवानां प्रसृतये विन्यास्य स्पृह-
यति वान्छां कुरुते । स परिक्षीणः प्राणी पश्चात् संपूर्णः सन् यदि प्राप्तः सन् धरित्रीं वस्तुम्भरं
तृणसमां मृगममानां गणयति । अतः अन्त्यां कारणाद् धनिनामीधराणां अर्थेषु पदार्थेषु
शुरुलघुतया अनेकान्तं व्यस्तचित्तव्यमनेरचित्तत्वं वर्तते । यत् समय एव करोति कुरावन् ।
शितारिणी छन्दः ॥ ७ ॥

१ च. हेतु । २ ग. क्षाम । ३ ग. बालयनिता । ४ टीका. नराः । ५ ग. घ.
कान्त्या ।

शास्त्रोपस्कृतशब्दसुन्दरगिरः शिष्यप्रदेयागमा

विख्याताः कवयो वसन्ति विषये यस्य प्रमोर्निर्घनाः ।

तज्जाड्यं वसुधाधिपस्य सुधियो ह्यर्थं विनापीश्वरः

कुत्साः स्युः कुपरीक्षकैर्न मणयो यैरैर्धतः पातिताः ॥ ८ ॥

यस्य प्रमोः यस्य स्वामिनः विषये देशे कवयः कवीश्वराः निर्घना वसन्ति । किं० कवयः ? । शास्त्रोपस्कृतशब्दसुन्दरगिरः । शास्त्रेभ्यः उपस्कृता एकत्रीकृता ये शब्दाः तैः सुन्दरा गीर्वाणी येषां ते शास्त्रोपस्कृतशब्दसुन्दरगिरः । पुनः किं० कवयः ? । शिष्यप्रदेयागमाः । शिष्येभ्यः प्रदेयाः दातुं योग्या आगमाः शास्त्राणि [येषां] ते शिष्यप्रदेयागमाः । पुनः किं० कवयः ? । अत एव विख्याताः प्रसिद्धा इत्यर्थः । तस्य वसुधाधिपस्य राज्ञो जाड्यं मूर्खता । यतो हि निश्चितम् । सुधियः पण्डिताः अर्थं विनापि ईश्वराः निर्धन्यचक्रवर्तिनः । मणयो रत्नानि कुपरीक्षकैः कुत्सिताः (कुत्साः) न स्युः कुत्सिता न भवेयुः । यैः कुपरीक्षकैः मूढैरर्धतः पातिताः अर्थमूल्यहीनताः ।

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः—'सूर्याश्विर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' ॥ अतिशयालंकारः ॥ ८ ॥

विपदि धैर्यमथान्युदये क्षमा सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ।

यशसि चाभिरतिर्व्यसनं श्रुतौ प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥ ९ ॥

हि निश्चितम् । महात्मनाम् उन्नतचित्तानां इदं बधयमाण प्रकृतिसिद्धं स्वभावनिष्कम् । इदं किं किम् ? । विपदि कष्टे सति धैर्यम् । अथ पश्चात् । अन्युदये सति पर्वणां प्राप्तवति सति क्षमा । सदसि पण्डितसभायां वा राजसभायां वाक्पटुता वचनचातुरी । अथ च युधि संग्रामे विक्रमः पराक्रम । च अन्यत् । यशसि अभिरतिः संतोषः । च अन्यत् । श्रुतौ शास्त्रे व्यसनम् ।

द्वुतविलम्बितं छन्दः—'द्वुतविलम्बितमाह ननौ सरौ' ॥ ९ ॥ 'अकरुणत्वमकारणविग्रहः'—अभ्रेजति वृत्तम् ॥

निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु

लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा र्येथेच्छम् ।

अथैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा

न्यायात् पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥ १० ॥

धीराः पुरुषाः न्यायात्पथः न्यायमार्गात् पदमपि न प्रविचलन्ति । नीतिनिपुणाः पुरुषाः न्यायवन्तः पुरुषाः निन्दन्तु निन्दा कुर्वन्तु । वा अथवा । यदि चेत् स्तुवन्तु स्तुति

१ ग. घ. कुत्साः । २ क. ख. ग. ग. अर्धतः । ३ ग. 'रुचि' । ४ घ. च. यथेष्टम् । ५ क. च. प्रसि ।

कुर्वन्तु । लक्ष्मीः समाविशतु सम्यग् गृहे समायातु । वा अथवा । पथेच्छं गच्छतु ।
अथैव मरणमन्तु वा अथवा युगान्तरे ।

वसन्ततिरका छन्द । लक्षणमिदम्—'उका वसन्ततिरका तभजा जगौ ग' ॥ १० ॥

हर्तुर्याति न गोचरं किमपि शं पुष्पाति सर्वात्मना-

प्यर्थिम्यः प्रतिपाद्यमानमनिशं वृद्धि परां गच्छति ।

कल्पान्तेष्वपि न प्रयाति निधनं विद्याख्यमन्तर्धन

येषां तान् प्रति मानमुज्झत नृपाः कस्तैः सैमं स्पर्धते ॥ ११ ॥

हे नृपा ! येषां विदुषां विद्याख्यमन्तर्धनं वर्तते तान् प्रति मानमुज्झत एवं परित्यजत । तैः विद्वद्भिः समं कः स्पर्धते ? क स्पर्षा करोति ? । येषां पण्डितानां विद्याख्य-
मन्तर्धनं हर्तुः हरणशीलस्य पुरुषस्य गोचरं न याति । अन्यच्च किमपि जनिर्वचनीयं शं
सौख्यं पुष्पाति । केन ? । सर्वात्मना सर्वश्लेन । अपि पुन । यत् धनं अर्थिम्यो याचकेभ्यो
दीयमानं अनिशं निरन्तरं वृद्धिं गच्छति प्राप्नोति । यद्विद्याख्यमन्तर्धनं कल्पान्तेष्वपि निधनं न
प्रयाति विनाशं न गच्छति । ते पण्डितैः समं का स्पर्षा ? । शार्दूलविक्रीडित छन्द ॥ ११ ॥

अधिगतपरमार्थान् पण्डितान् भावमंस्थास्

तृणमिव लघु लक्ष्मीर्नैव तान् संरुणद्धि ।

अभिनवमदलेखीश्यामगण्डस्थलानां

न भवति विशतन्तुर्वारणं वारणानाम् ॥ १२ ॥

हे पण्डिता इति मा अपमंस्थाः हे विद्वन् इति मा जनीया । इतीति किम् ? । लघु-
लक्ष्मीः तान् पण्डितान् न संरुणद्धि न व्यामोहयति । किं० पण्डितान् ? । अधिगतपरमार्थान् ।
अधिगतो ज्ञात परमार्थो यैस्ते, तान् अधिगतपरमार्थान् ज्ञाततत्त्वान् । किं० लक्ष्मी ? । [लघु]
तृणमिव न किञ्चिदित्यर्थः । अनुमेसार्थं क्वचिद्विद्यन्तेन द्रव्यति । विशतन्तुः पथिनीतन्तु वारणानां
गणानां वारणं न भवति । किं० वारणानाम् ? । अभिनवमदलेखीश्यामगण्डस्थलानाम् । अभिनवा
या मदलेख्या अभिनवमदलेख्यान्ताभिः श्यामो गण्डस्थली येषां ते अभिनवमदलेखाश्यामगण्डस्थलास्तेषाम् ।

मालिनी छन्द — 'ननमयययुनेय मालिना भोगिलोकै' ॥ १० ॥

छुत्क्षामोऽपि जराहृद्दोऽपि शिथिलप्रौणोऽपि कष्टां दशाम्

आपन्नोऽपि निपन्नदीधितिरपि प्राणेषु गच्छत्स्वपि ।

१ ग घ यत्तमयंदा । २ घ प्राप्नोति वृद्धिं पराम् । ३ ग. घ. ज. सह ।
४ इ. 'हेतरयाम' टीकायामपि च । ५ क. घ. ट. 'प्रायोपि ।

मत्तेमेन्द्रविभिन्नकुम्भकवलग्रासैकवद्धरस्पृहः

किं जीर्णं तृणमत्ति मानमहतामग्रेसरः केदारी ॥ १३ ॥

केदारी सिंहः किं जीर्णं तृणं अत्ति भक्षयति ? । अपि तु न । किं सिंहः ? । क्षुत्क्षामः
क्षुषा क्षामः । पुन कथंभूतः ? । जराकृशोऽपि वार्धक्यदुर्बलोऽपि । शिथिलप्राणोऽपि
हीनप्राणोऽपि । पुन कथं ? । कृष्णं दशामापन्नोऽपि दुःखावस्थां प्राप्नोति । पुनः कथं ? ।
विपन्नदीधितिरेपि अस्ततेजोऽपि । केतु मस्तु ? । प्राणेषु गच्छत्स्वपि । पुनः कथं सिंहः ? ।
मत्तेमेन्द्रविभिन्नकुम्भकवलग्रासेरुवद्धरस्पृहः । मत्तश्चासौ इमेन्द्रः मत्तेमेन्द्रः, तस्य विभिन्नं विदा-
रितं यत्कुम्भं कुम्भस्थलं तदेव कवलम्, तस्य ग्रासे एका यद्वा स्पृहा वाञ्छा यस्य सः । पुनः
कवः ? । मानमहतां अग्रेसरः अहंकारिणा धुरीण । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥ १३ ॥

असन्तो नाभ्यर्ध्याः सुहृदपि न याच्यः कृशधनः

प्रिया न्याय्या वृत्तिर्मलिनमसुभङ्गेऽप्यसुकरम् ।

विपद्युच्चैः स्थेयं पदमनुविधेयं च महतां

सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधारान्नतमिदम् ॥ १४ ॥

सतां उचनानां इदं विषमं असिधारान्नतं केनोद्दिष्टं केन कथितम् ? । इदं सामिप्रायं
वचः । इदं किम् ? । महतां पुरुषेण असन्तो नीचा न अभ्यर्ध्याः न याच्याः । च अन्यत् ।
सुहृदपि मित्रोऽपि कृशधनो गतवित्तो न याच्यः । च अन्यत् । सतां न्याय्या वृत्तिः प्रिया
वल्लभा । च अन्यत् । सतां मलिनं कर्म असुभङ्गेऽपि प्राणत्यागेऽपि असुकरं दुःकरम् । च
अन्यत् । सतां विपदि सति कष्ट सति, उच्चैः स्थेयं मानपरायणैः स्थातव्यम् । च अन्यत् ।
महतां पदमनु लक्ष्यीकृत्य विधेयं कर्तव्यम् ।

शिवरिणी छन्दः । तस्य लक्षणम्—'सै हर्द्रेच्छिन्ना यमनसमला ग' शिवरिणी' ॥ १४ ॥

मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णात्

त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः ।

परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य नित्यं

निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ॥ १५ ॥

कियन्तः सन्तः एवंविधाः सन्ति । सन्तः किं कुर्वन्तः ? । निजहृदि विकसन्तः । कि
कृत्या ? । परगुणपरमाणून् नित्यं निरन्तरं पर्वतीकृत्य । किं सन्तः ? । मनसि वचसि काये
पुण्यपीयूषपूर्णाः । [ट. मनसि चित्ते वचसि वचने काये शरीरे च पुण्यामृतभूतः] । पुन
किं कुर्वन्तः ? । उपकारश्रेणिभिः त्रिभुवनं प्रीणयन्तः । मालिनी छन्दः ॥ १५ ॥

इतः स्वपिति केशवः कुलमितस्तदीयद्विषाम्
इतश्च शरणार्थिनः शिखरिपत्रिणः शेरते ।
इतश्च वडवानलः सह समस्तसंवर्तकैः

अहो विततमूर्जितं भरसहं च सिन्धोर्वपुः ॥ १६ ॥

अहो इति जाश्वर्ये । सिन्धोः समुद्रस्य वपुः शरीरं विततं (हं-चितितं) विस्तीर्णम् ।
मूर्जितं गर्जितं [ट. बलयुक्तं] वा । च अन्यत् । भरसहं भारक्षमं विलोम्यताम् । केन प्रकारेण ! ।
इतः एकस्मिन् प्रदेशे, केशवो नारायणः स्वपिति शयनं कुर्वते । वर्षाकाले जलद्रोणित्वात् ।
इतः अन्यस्मिन् प्रदेशे, तदीयद्विषां तस्य नारायणस्य वैरिणां कुलं कुटुम्बम् । च अन्यत् । इतः
कस्मिंश्चिदपि प्रदेशे, शिखरिपत्रिणः पर्वतपक्षिणः शेरते शयनं कुर्वते । इतः कस्मिंश्चिदपि
प्रदेशे, समस्तसंवर्तकैः जीवि. समं सह वडवानलो वर्तते ।

पृथ्वीगुरुच्छन्दः—‘जसौ जसजला वसुप्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः’ ॥ १६ ॥

उदन्वच्छन्ना भूः स च निधिरपां योजनशतं

सदा पान्थः पूषा गगनपरिमाणं कलयति ।

इति प्रायो भावाः स्फुरदवधिसुद्रामुकुलिताः

सतां प्राज्ञोन्मेपः पुनरयमसीमा विजयते ॥ १७ ॥

प्रायो बाहुव्येन वा सर्वेऽपि भावाः निखिला अपि पदार्थाः । इति अमुना प्रकारेण ।
स्फुरदवधिसुद्रामुकुलिताः सुद्राङ्गिता वर्तन्ते । कोऽर्थः ? । स्फुरन्ती वा अवधिसुद्रा स्फुरदव-
धिसुद्रा, तामिः मुकुलिताः मर्यादीकृता. संनिवद्धा इत्यर्थः । के के भावाः ? । इतीति किम् ? । भूः
पृथ्वी उदन्वच्छन्ना वर्तते समुद्रान्ता वर्तते । स च अपां निधिः योजनशतं योजनानां शतं
शतसहस्रलक्षादियोजनप्रमित इत्यर्थः । पूषा पान्थः सदा सवेदा गगनपरिमाणं कलयति
वाकाशसीमा मर्यादां करोति । पुनः पुनरपि । अयं सतां उचमानां प्राज्ञोन्मेपः मतिसमुद्रासः
असीमा मर्यादारहितो विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते । सतां उचमाना प्राज्ञोन्मेपस्य मतिवैभवस्य सीमा
वास्तव्यर्थः । शिखरिणी छन्दः ॥ १७ ॥

कचिद् भूमौ शय्या कचिदपि च पर्यङ्कशयनः

कचिच्छाकाहारः कचिदपि च शाल्योदनरुचिः ।

कचित् कन्याधारी कचिदपि च दिव्याम्बरधरो

मनस्वी कार्यार्थी गणयति न दुःखं न च सुखम् ॥ १८ ॥

१ टीकासु शय्यः । २ कचिन्मातृकासु शयनं । ३ घ. ट. न गणयति ।

प्राणी क्वचिद् भूमौ शय्यो भवति । च अन्यत् । क्वचिदपि च पयङ्कशयनः ।
कोऽर्थः ? । शय्याभावे प्राणी कर्कशकण्टकाकुल्यायां भूमौ शयनं कुस्ते । अमे सति क्वचिदपि च
पर्यङ्कशयनो भवति । च अन्यत् । भोजनाभावे क्वचिच्छाकाहारो भवति । अपि पुनर्लामे
सति क्वचिच्छाल्योदनरुचिर्भवति । शालेरोदनं शाल्योदनम्, शाल्योदनस्य रुचिः शाल्यो-
दनरुचिः । विरूपाक्षं न रोचते इत्यर्थः । च अन्यत् । क्वचिद्विषाम्भ्ररधरः क्वचित्कन्यायासारी
स्यात् । तत् किम् ? । मनस्वी पुमान् कार्यार्थी दुःखं च अन्यत् सुखं न गणयति ।
शिशिरिणी छन्दः ॥ १८ ॥

ये संतोपसुखप्रमोदमुदितास् तेषां न मित्रा मुदो

ये त्वन्ये धनलुब्धसंकुलधियस् तेषां न तृष्णा हैता ।

इत्थं कस्य कृते कृतः स विधिना तादृक् पदं संपदां

स्वात्मन्येव समाप्तहेममहिमा मेरुर्न मे रोचते ॥ १९ ॥

अयं मेरुर्न मयं न रोचते न सुवायते । विधिना देवेन । स मेरुः इत्थं असुना
प्रक्षरेण तादृक् संपदां पदं तादृक् सुवर्णानां भाजनं कस्य कृते कृतः ? । अपि तु न कस्यापि ।
इत्थं कथम् ? । ये यतीश्वरः संतोपसुखप्रमोदमुदिताः तेषां मुदो न मित्राः । संतोपो न
स्फोटितः (ऽ. संतोपेण स्फोटितः) संतोपस्य सुखं संतोपसुखं तस्य योऽसौ प्रमोदो हर्षः स्नेह
मुदिता हर्षिताः (ऽ. हृदा.) । तु पुनः । अन्ये ये धनलुब्धसंकुलधियस्तेषां तृष्णा न हता
न हता । किं मेरुः ? । स्वात्मन्येव समाप्तहेममहिमा । पतावता अयं मेरुर्न क्वचिदपि ।
शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥ १९ ॥

नमस्यामो देवान् ननु हतविधेस् तेऽपि वशगा

विधिर्वन्द्यः सोऽपि प्रतिनियतकर्मैकफलदः ।

फलं कर्मायत्तं यदि किममरैः किं च विधिना

नमस् तर्कर्मभ्यो विधिरपि न येभ्यः प्रभवति ॥ २० ॥

इदानीं कर्मणः स्वरूपं विवक्षुर्गत्याह कवि—यदेवान् नमस्यामः । कथम् ? । सकल-
कार्यकरणसामर्थ्यात् । कश्चिदपि समधिक इत्याशङ्क्याह—पुनः ननु इत्याक्षेपे । ते अपि देव-
हतविधेर्वशगाः वर्तन्ते । तदा(द)धीनत्वात् । अतः कारणात् सोऽपि विधिर्वन्द्यः । किं
विधिः ? । नियतकर्म प्रति एकफलदः । पुनराशङ्क्याह—यदि फलं कर्मायत्तं तदा किममरै
किं च विधिना ? । [तत्] तस्मात् कारणात् कर्मभ्यो नमः । देवदानवमानवगणगन्धर्वादिकान
वक्ष्यकरणत्वात् येभ्यः कर्मभ्यो विधिरपि न प्रभवति । शिशिरिणी छन्दः ॥ २० ॥

१ च. °लब्ध° । २ घ. छ. ट. हता । ३ ट. एवं । ४ ग. घ. च. ट. कर्मभ्यो ।

२ शतकम्

दौर्मध्यान् नृपतिर्विनश्यति यतिः सङ्गात् सुतो लालनाद्
 विप्रोऽनध्ययनात् कुलं कुतनयात् शीलं खलोपासनात् ।
 मैत्री चाप्रणयात् समृद्धिरनयात् स्नेहः प्रवासाश्रयात्
 स्त्री गर्वादनवेक्षणादपि कृपिस् त्यागात् प्रमादाद् धनम् ॥ २१ ॥

इदानीं यो यस्माद् विनश्यति तदाशङ्क्याह-नृपतिर्नरेन्द्र दौर्मध्याद् विनश्यति धय
 यति । दुर्मन्त्रस्य (छ दुर्मन्त्रिणो) भाव दोर्मध्यम्, तस्मात् दौर्म० । कुमन्त्रिण इत्यर्थे ।
 यतिः सङ्गात् गृहवासिना प्रमत्ताद् विनश्यति । सुतो लालनादित्यादि । विप्रोऽनध्ययनात् ।
 कुलं वश कुतनयात् कुपुत्रात् । तथा शीलं सदाचारत् खलोपासनात् दुर्जनसप्तगात् । च
 अन्यत् । मैत्री अप्रणयात् निस्नेहात् । च अन्यत् । समृद्धिः अनयात् अन्यायात् । च
 अन्यत् । स्नेहः प्रवासाश्रयात् परदेशगमनात् । च अन्यत् । स्त्री गर्वाद् जहकारात् । कृपिः
 अनवेक्षणात् असमाननात् । धनं [त्यागाद् दानात् (ट वितरणात्)] प्रमादाद् [कुन्ध्यसनसेवनाद्]
 विनश्यति ॥ २१ ॥

अथ गुणद्वेषितामुद्दिश्याह-

जाड्यं ह्रीमति गण्यते व्रतरुचौ दम्भः शुचौ कैतवं
 शूरे निर्घृणता क्रुजौ विमतिता दैन्यं प्रियालापिनि ।
 तेजस्विन्यवलिप्तता मुखरता वैक्त्यशक्तिः स्थिरे
 तत् को नाम गुणो भवेत् सुगुणिनां यो दुर्जनैर्नाङ्कितः ॥२२॥

तत् तस्मात्कारणात् । नाम इति समोपने । सुगुणिनां पुरुषाणां को गुणो भवेत् यो
 दुर्जनैर्नाङ्कितोऽस्ति । कथं कथम् ? ह्रीमति पुरुषे लज्जाभाजिजने दुर्जने जाड्यं गण्यते ।
 व्रतरुचौ तप क्रियासयमदान्छके पुंसि दम्भो गण्यते । शुचौ पुरुषे पवित्राभिलाषुके जने
 (छ. कैतवं) कपट गण्यते । पापण्ड कथ्यते । शूरे पुंसि निर्घृणता निर्दय (ह क छ. यि)ता
 गण्यते । क्रुजौ सरले जने विमतिता दुर्बुद्धिता गण्यते । प्रियालापिनि जने मधुरभाषिणि
 नरे दैन्यं इति गण्यते । तेजस्विनि पुंसि अजलिप्तता पाराधिक्य गण्यते । एव वक्तरि पुरुषे
 मुखरता वाचाटल गण्यते । स्थिरे धीरे पुरगे अशक्तिर्गण्यते । तस्मात् कारणाद् दुर्जनानां
 गुणेष्वप्यनादर ॥ २२ ॥

१ ट. उत्तररुचौ-ह्रीमयादनवेक्षणादपि कृपि स्नेह प्रवासाश्रयात्

मैत्री चाप्रणयात् समृद्धिरनयात् त्यागात् प्रमादाद् धनम् ।

२ ह क. ग. च छ. सूरे । ३ ग ट. [आ]नेरे । ४ च. धक्त्यम् । ५ ग घ ख गुणिना ।

अथ लोभिना पुराणा चेतश्चमत्कारकारि वाक्यमाह-

जातिर्यातु रसातलं गुणगणस्तस्याप्यधो गच्छता
शीलं शैलतटात् पतत्वभिजनः संदहातां वह्निना ।
शौर्यं वैरिणि वज्रमाशु निपैतत्वर्थोऽस्तु नः केवलं
येनैकेन विना गुणास्तृणलवप्रायाः समस्ता इमे ॥ २३ ॥

नोऽस्माक अर्थ एवास्तु । नापरै केश्चिदपि गुणे प्रयोननम् । तत्कथम् ? । जातिः रसातलं यातु पाताल यातु । गुणगणः (हं णा) गुणममूह (हं ष्टा) तस्या अपि जातेरपि (तस्यापि तस्य रसातलस्यापि ?) अधो गच्छता नीचेर्गच्छतु । शीलं प्रमत्तव्यलक्षण शैलतटात् परितःशृङ्गात् पततु क्षणा ददातु । अभिननः परिकर ग्रह्निना दहतु । येन एकेन अर्थेन विना एते समस्ता अपि गुणास्तृणलवप्रायाः वर्तन्ते । यत -

युमुक्षितैर्याकरण न भुज्यते पिपासिते काच्यरसो न पीयते ।

न छन्दसा केनचिदुद्धत कुल हिरण्यमेवाजयं नि फला कला ॥

शाङ्खनिम्बित छन्द ॥ २३ ॥

सप्रति देवत्वरूप व्याख्यातुमाह कवि - कश्चिद्दहितुण्डिको वनस्रण्ट गत्वा निलन्तर्गत पत्रग शाला मन्त्रेणाक्षतानमिमन्थ तस्य मिले क्षित्वा आकर्ष्य (ट ष्टुष्य) च पत्रग धृत्वा करण्डे क्षिप्तवान् । तदनु स पत्रग क्षिप्तकरण्डक सन् प्रोच्छलित्वोच्छलित्वा स्वकीय शरीर परिशुष्य परिशुष्य निर्विण्णो भूत्वा स्वस्तीभूय स्वित । तदनु रचन्यामासु समापमान । तेन तत्करण्डक विरोक्ष्य स्वकीयचापस्यभाषाचकर्ष । विवर कृत्वा यावदन्त प्रविशति तावत्तेन सर्पेण गन्ध लब्ध्या साधनानीभूय च स मूषकस्तेन निजिगिले । शीघ्र समाहितो(ट ष्टी) भूय तेनैव मार्गेण निर्यथै । त दृष्ट्वा कवि कवित्माह-

भग्नाशस्य करण्डपिण्डैततनोर्गर्लानेन्द्रियस्य क्षुधा

कृत्वास्त्रुर्विवरं स्वयं निपतितो नक्त मुखे भोगिनः ।

उत्तस्तत्पिशितेन सत्वरमसौ तेनैव यातः पथा

स्वस्थास्तिष्ठत दैवमेव हि नृणा वृद्धौ क्षये चाकुलम् ॥ २४ ॥

हे प्राणिन ! स्वस्थाः तिष्ठत वीर भवत । यत प्राणिना वृद्धौ च अन्यत् क्षये आकुलं सौत्सुक्य दैवमेव वर्तते । यतो यस्मात् कारणात् आसुर्नक्त रात्रौ स्वयं स्वयमेव भोगिनः सर्पस्य मुखे निपतितः । किं कृत्वा ? । करण्डके विवरं कृत्वा । किञ्चक्षणस्त भोगिन ? । भग्नाशस्य

१ ग ट गच्छतु । २ ट निपतितस्त्वर्थो । ३ ट समस्तारिभे । ४ ज ट 'पीडित' ।
५ च याकुलम्, कारणम् ट ।

भ्रमा व्यर्थाभूता आशा यस्य स भ्रमाशाः, तस्य भ्रमाशास । पुनः किं० भोगिनः ? । कण्डपिण्डित
(हं. ज. ट. पीडित) तनोः कण्डेन पीडितं तनुः शरीरं यस्य । वा पिण्डितं पिण्डीकृतं तनुः शरीरं
यस्य स तथाविधस्तस्य । पुनरपि किं० भोगिनः ? । क्षुधा बुभुक्षया ग्लानेन्द्रियस्य ग्लानीभूतानि
ग्लानिं प्रातानि इन्द्रियाणि यस्य सः, तस्य । एवंविधः स पत्नयः तत्पिशितेन तस्य मूलकस्य
मांसेन वृत्तो जातः संतुष्टः । असौ सत्वरं शीघ्रं तेनैव पथा स्वकीयं ईप्सितं स्थानं यातः ।
तस्माद्यद् दैवं करोति तद्भवति । किमुत्स(त्सु)कैः प्राणिभिरित्यागमः ॥ २४ ॥

अथ भाष्यवतामवस्थारूपमाह—

पातितोऽपि कराघातैरुपतत्येव कन्दुकः ।

प्रायेण साधुवृत्तानामैस्थायिन्यो विपत्तयः ॥ २५ ॥

कन्दुकः सूत्रगेन्दुक उपतत्येव उन्नतिं वा भजत्येव । किं० कन्दुकः ? । कराघातैः
हस्तप्रहारैः पातितोऽपि । तथान्यायेन प्रायेण स्वभावेन साधुवृत्तानां विपत्तयः कथानि
अस्थायिन्यो भवन्ति । न चिरं तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

अथ भाष्यवतामवस्थारूपं पुनराह—

प्रायः कन्दुकपातेनै पतत्यार्यः पतन्नपि ।

तथा त्वनार्यः पतति मृत्पिण्डपतनं यथा ॥ २६ ॥

आर्यः पुण्यवान् प्रायः स्वभावेन कन्दुकपातेन गेन्दुकपातवत् उत्पतति उन्नतिं भजते ।
किं० आर्यः ? । पतन्नपि पतनं प्राप्नुवन्नपि । तथा पुनः अनार्यो नीचः पतति । यथा शब्द इवार्थे
वर्तते । क इव ? । मृत्पिण्डपतनमिव । यथा मृत्पिण्डः पतनं पतति परं उन्नतिं न प्राप्नोति ॥ २६ ॥

अथ पुण्यफलमाह—

प्रीणाति यः सुचरितैः पितरं स पुत्रो

यद् भर्तुरेव हितमिच्छति तत् कलत्रम् ।

तन् मित्रमापदि सुखे च समक्रियं यद्

एतत् त्रयं जगति पुण्यकृतो लभन्ते ॥ २७ ॥

स एव पुत्रः यः पितरं जनकं सुचरितैः सदाचारैः प्रीणाति । यद् भर्तुरेव पत्नुरेव
हितमिच्छति परिणाममुन्दरं वाञ्छति तदेव कलत्रं सैव भार्या । मित्रं तदेव यदापदि कष्टे,
च अन्यत्, [सुखे] सुखोदये समक्रियं सदृशत्वेहम् । वाऽपरम् । केवलम् एतत् त्रयं पूर्वोक्तं
जगति पृथिव्यां पुण्यवन्तो (ट. पुण्यकृतो) लभन्ते, नापरे ॥ २७ ॥

१ ग. हि सुवृत् । २ च. भास्वायिन्यो । ३ ग. घ. छ. 'पततेनोत्पत' । ४ घ. 'गुडिका ।
५. क. च. समं क्रिय ।

अथ महतां चेष्टितमाह-

संपत्सु महतां चित्तं भवेदुत्पलकोमलम् ।

आपत्सु च महाशैलशिलासंघातकर्कशम् ॥ २८ ॥

महतां चित्तं महासुभावानां मनः संपत्सु उत्पलकोमलं भवेत् कमलवत् सुकुमारं (८. समाकुलं) स्यात् । च अन्यत् । आपत्सु कष्टेषु महाशैलशिलासंघातकर्कशं भवेत् । महाश्यासौ शैलो महाशैलः महागिरिः, तस्य शिखया. संघातः महाशैलसंघातः, तद्वत् कर्कशं कठोरं चित्तं भवति ॥ २८ ॥

रक्तत्वं कमलानां सत्पुरुषाणां परोपकारित्वम् ।

असतां च निर्दयत्वं स्वभावसिद्धं त्रिषु त्रितयम् ॥ २९ ॥

कमलानां पङ्कजायां रक्तत्वम् । सत्पुरुषाणां महता परोपकारित्वम् । च अन्यत् । असतां दुर्जनानां निर्दयत्वं निःकृपत्वम् । त्रिषु स्वान्तेषु पूर्वोक्तमेतत् त्रितयं स्वभावसिद्धं भवति सहवसिद्धं स्यात् ॥ २९ ॥

दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्यया भूषितोऽपि सन् ।

मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयंकरः ॥ ३० ॥

सुगमम् ॥ ३० ॥

अथ मैत्रीसौन्दर्यस्वभावमाह-

क्षीरेणात्मगतोदकाय हि गुणा दत्ताः पुरा तेऽखिलाः

क्षीरे तौपमवेक्ष्य तेन पयसा ह्यात्मा कृशानौ हुतः ।

गन्तुं पावकमुन्मत्तं तदभवद् दृष्ट्वा तु मित्रापदं

युक्तं तेन जलेन शाम्यति सतां मैत्री पुनस्त्वीदृशी ॥ ३१ ॥

जगति षुधिव्यां पुनर्मैत्री गृह्णा (८. गृह्णो माव) ईदृशी भवति । यथा क्षीर-
नीरस्योः । कीदृशी सा मैत्री ? । क्षीरेण दुग्धेन आत्मगतोदकाय स्वसमीपस्युकाय वारिणे पुरा
पूर्वमपि तेऽखिलाः समस्ता अपि स्वीया. प्रोज्ज्वलित (हं. क. प्रोज्ज्वलिम; ८. गरिम) गुणा
दत्ताः । अथ पश्चात् हि विश्रितम् । तेन पयसा तेन वारिणा क्षीरे तौपमवेक्ष्य स्वमित्रस्य
दुग्धस्य कष्टं विलोस्य आत्मा कृशानौ वैश्वानरे हुतः आहुतीकृतः । तदनु च, पयसः पानी-
यस्य तादृशं स्वरूपं अवलोक्य प्रेमस्वरूपमपि प्रेक्ष्य तत् दुग्धं उन्मत्तः सन् पावकं गन्तुं
अभवत् । वैश्वानरे पतितुमभिलषाप । किं कृत्वा ? । मित्रापदं तु दृष्ट्वा । तदुद्भ्रान्तं क्षीरं नीरिण

१ घ. भवत्युत्पलं । २ घ. आपत्स्वपि शिलाशैलं । ३ ज. तौपमवेक्ष्य; घ. क्षीरं तौपम-
वेक्ष्य । ४ ग. घ. उन्मत्तः । ५ घ. समभवद् । ६ घ. तु. घर्णयोः प्रायो न मेदः । ७ ग. तादृशी ।

(ह नारीजन्त । क च छ नारी-जनेन) सहसा मेलितेन जलेन वारिणा श्याम्यति उपशा(ट
श्या)म गच्छति तदा युक्तम् । यत्सयो धीरनीरयो प्रीति तमामभिन्नम (ट क्षीरनीरयो प्रीतिर-
धिकतरा) इत्यर्थ ॥ ३ ॥

साप्रत देवतातिशयस्वरूपमाह-

या साधूंश्च सलान् करोति विदुषो मूर्खान् हितान् द्वेषिणः

प्रत्यक्षं कुरुते परोक्षममृतं हालाहलं तत्क्षणात् ।

तामाराधय चक्रिन् भगवतीं भोक्तुं फलं वाञ्छितं

हे साधो ! त्वमतो गुणेषु विफलेप्सास्था वृथा मा कृथाः ॥३२॥

हे साधो ! त्वं ता चक्रिन् चक्रिन् देवीम् आराधय । या साधून् भिमान् सलान्
करोति । च अन्यत् । खलान् दुर्जनान् साधून् कुरुते । च अन्यत् भगवती विदुषः पण्डितान्
मूर्खान् करोति । मूर्खान् जडान् विदुषः करोति । च अन्यत् हितान् उपकारिणः द्वेषिणः करोति ।
द्वेषिणो हितान् करोति । च अन्यत् । या भगवती प्रत्यक्षं पञ्चेन्द्रियगोचरं परोक्षं अदृश्यं च
प्रत्यक्षं कुरुते । या भगवती अमृतं तत्क्षणात् हालाहलं कुरुते । च अन्यत् हालाहलं तत्क्षणात्
अमृतं कुरुते । अतः कारणात् अतिलेषु गुणेषु वृथा आस्था मा कृथाः मा कुर्या । किंत्क्ष
णेषु गुणेषु ? । ता भगवतीं विना विफलेषु । शार्दूलविकीडितम् ॥ ३२ ॥

अथ तुच्छजनस्य स्वरूपमाह कवि -

कृमिकुलचितं लालाक्लिन्नं विगन्धिं जुगुप्सितं

निरुपमरसप्रीत्या खादन् नरास्थिं निरामिपम् ।

सुरपतिमपि श्वा पार्श्वस्थं विलोक्य न शङ्कते

गणयति न हि क्षुद्रो जन्तुः परिग्रहफलगुताम् ॥ ३३ ॥

हि निश्चितम् । क्षुद्रो जन्तुः तुच्छप्राणी परिग्रहफलगुता मिथ्यामोहत्वं न गणयति ।
यत् श्वा भक्षणं सुरपतिमपि सुरेन्द्रमपि पार्श्वस्थं समीपस्थं विलोक्य न शङ्कते न शङ्का
कुरुते । श्वा किं कुर्वन् ? । नरास्थिं मानुषस्थिदाकलं निरुपमरसप्रीत्या खादन् निरुपमश्वात्सौ
रसं निरुपमरसमतस्य प्रीतिर्निरुपमरसप्रीतिः, तथा । किं नरास्थिः ? । निरामिपं निर्गतं आमिषं
यत्नाच्चित्रमिषं मासपहितमित्यर्थ । पुनः किलक्षणं नरास्थिः ? । कृमिकुलचितं कृमिणा कुलानि
कृमिकुलानि, कृमिजुलैश्चितं कृमिकुलचितं, तत् । पुनरपि किं नरास्थिः ? । लालाक्लिन्नं लालाव्याप्तम् ।
पुनरपि किं नरास्थिः ? । विगन्धिं दुर्गन्धिः । पुनरपि किं नरास्थिः ? । जुगुप्सितं निन्दितम् । एव-
विधं नरास्थिं भक्षन् (ट भ रयन्) इन्द्रमाप निमपि न मन्यते । तुच्छजीरस्य स्वमानोऽप्यम् ॥३३॥

१ घ. व्यसनैर् । २ घ. विपुत्रे, छ विमले । ३ रस घ । ४ शसते । ५ घ न हि
गणयति ।

अथ सभाग्यनिर्माग्ययोः प्रकृतिं प्रकटयन्नाह—

स्वल्पस्त्रायुवशादशेषमलिनं निर्मासमप्यस्त्रिकं

श्चा लब्ध्वा परितोपमेति न च तत् तस्य क्षुधाशान्तये ।

सिंहो जस्युकमङ्कमागतमपि त्यक्त्वा निहन्ति द्विपं

सर्वः कृच्छ्रगतोऽपि वाञ्छति जनः सच्चानुरूपं फलम् ॥ ३४ ॥

श्चा कुटुम्बः अस्त्रिकं लब्ध्वा परितोपं संतोषं एति [प्राप्नोति] । कुत्सितं अस्त्रिकं “अज्ञाते कुत्सिते च एव ।” फलत्ययः । किं० अस्त्रिकम् ? । निर्मासमपि भक्ष्य-
स्त्रादविवर्जितमित्यर्थः । पुनः किं० अस्त्रिकम् ? । अशेषमलिनं भूलीरुच्यवरादिव्याप्तम् । कस्मात् ? ।
स्वल्पस्त्रायुवशाद् अल्पनशाजालहेतुत्वात् । च अन्यत् । अस्त्रिकं तस्य शुनः क्षुधाशान्तये न
बुभुक्षुं निर्गमयितुं अशक्नुम् । सिंहः द्विपं हन्ति गजेन्द्र विदारयति । किं कृत्वा ? । अङ्कमाग-
मपि अस्तहप्राप्तमपि जस्युकं शृगालं त्यक्त्वा । तत्र किं कारणम् ? । सर्वो जनः सच्चानुरूपं
फलं वाञ्छति सभाग्यसदृशं फलेदयमभिलषति । किं० सिंहः ? । कृच्छ्रगतोऽपि कष्टवशां
प्राप्तोऽपि ॥ ३४ ॥

अथ मित्रस्य लक्षणमाह कविः—

पापान् निवारयति योजयते हिताय

शुभं निगूहति गुणान् प्रकटीकरोति ।

आपद्गते च न जहाति ददाति काले

सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥ ३५ ॥

सन्तः पण्डिताः सन्मित्रलक्षणमिदं वदन्ति ईदृशं लक्षणं वदन्ति । कीदृशम् ? । सन्मित्रं
(हं. क. छ. 'त्रः) पापान्निवारयति पापानि कर्तुं न ददातीत्यर्थः । हिताय योजयते
परिणामसुन्दरकर्मणि प्रेरयति । चान्यस्मात् शुभं नमं निगूहति (ट. निगूहति) “शुह संवरणे ।”
आच्छादयति । च अन्यत् । मित्रो गुणान् प्रकटीकरोति जने महिमानमावि करोति । च अन्यत् । मित्रः
आपद्गते संपन्नकष्टं न जहाति न परित्यजति । काले समये समागते (हं. च ट. समायाते)
सति ददाति वाञ्छितं वितनोति (छ. विततति) । अत एव इदं सन्मित्रलक्षणम् ॥ ३५ ॥

मृगभीनसज्जनानां तृणजलसंतोषविहितवृत्तीनाम् ।

लुब्धकधीवरपिशुना निःकारणवैरिणो जगति ॥ ३६ ॥

सुगमम् ॥ ३६ ॥

१ अ. निष्कारणं ।

अथ संतर्गफलमाह कवि -

संतसायसि संस्थितस्य पयसो नामापि न ज्ञायते
मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्रस्थित राजते ।
स्वातौ सागरशुक्तिसंपुटगतं तज्जायते मौक्तिकं
प्रायेणाधममध्यमोत्तमगुणः संवास्ततो जायते ॥ ३७ ॥

प्रायेण स्वभावेन प्राणिना अधममध्यमोत्तमगुणः (४ गुण) संवास्ततो संसर्गतो जायते भवति । अधमश्च मध्यमश्चोत्तमश्च अधममध्यमोत्तमा । अधममध्यमोत्तमश्चासौ गुण अधममध्यमोत्तमगुण । कथमिति १ । पयसः पानीयस्य नामापि न ज्ञायते मूलतोऽपि क्षय यातीत्यर्थ । कि० पयस १ । संतसायसि प्रज्वलिते लोहे संस्थितस्य मुक्तस्य । तदेव पयो नलिनी-पत्रस्थितं मुक्ताकारर(हं, रि)तया राजते । मुक्ताया आकार मुक्ताकार, मुक्ताकारस्य भावो मुक्ताकारत्वा, तथा । तत् पय । स्वातौ स्वातिनक्षत्रे मेघसमागोमे (४ 'गमे) मौक्तिकं जायते मुक्तामणिर्भवति । कि० मौक्तिकम् १ । सागरशुक्तिसंपुटगतम् । सागरस्य शुक्ति सागरशुक्ति, सागरशुक्ते संपुट सागरशुक्तिसंपुटम्, तत्र गत प्राप्त सागरशुक्तिसंपुटगतम् । अत एव प्राणिना उत्तमसंमर्ग एव विलोक्यते ॥ ३७ ॥

अथ कर्मण स्वरूपमाह कवि -

ब्रह्मा येन कुलालवन्नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे
विष्णुर्येन दशावतारगहने क्षिप्तः सदा संकटे ।
रुद्रो येन कपालपाणिपुटके भिक्षाटनं कारितः
सूर्यो भ्राम्यति नित्यमेव गगने तस्मै नमः कर्मणे ॥ ३८ ॥

तस्मै कर्मणे नमः नमस्कारोऽस्तु । येन कर्मणा ब्रह्मा (४ प्रजापति) ब्रह्माण्डभाण्डो-दरे त्रिसुमनजठरपिठे कुलालवन्नियमितः कुम्भकारवन्नियुक्तः । अथ च येन कर्मणा विष्णु-स्तिलोकीपति दशावतारगहने क्षिप्तः दशमप्रहणे [च] आसितः । कि० दशावतारगहने १ । निरन्तर दुःखसञ्चले । अपि च येन कर्मणा रुद्रो महेशः कपालपाणिपुटके कर्परहस्रपुटे भिक्षाटन भिक्षाभ्रमण कारितः । अन्यच्च सूर्यः राहस्रनिरणो यस्मात्कर्मणो नित्यमेव गगने नभोमण्डले भ्राम्यति प्रलह परिभ्रमण कुहते । ततोऽस्य कर्मणो नमस्कार ॥ ३८ ॥

कविर्गनस्विन स्थितिमाह -

कुसुमस्तवक्रस्येव द्वयी वृत्तिर्मनस्विन ।
भूमिं वा सर्वलोकस्य शीर्यते वन एव वा ॥ ३९ ॥

१ य 'गुणा । २ क भ्रामति । ३ य लोकाना स्वीयते । ४ छ एव च ।

मनस्विनः पुरुषस्य मानिनो नरस्य द्वयी वृत्तिर्भवति । द्वयी का ? । वा अथवा । सर्व-
लोकस्य निखिलजगतो भूधिं भवति मस्तकरामारूढस्तिष्ठति । महत्त्वात् । वा अथवा । वने एव
शीर्षिते उग्रतपस्त्वान् कृशो भवति । मनस्विनः कस्येव ? । वुसुमस्तवकस्येव पुष्पगुच्छस्येव (हं-
शुच्छस्येव) । यथा वुसुमस्तवकस्य द्वयी वृत्तिर्भवति । वा अथवा सर्वलोकस्य भूधिं मस्तके
समारूढः सन् तिष्ठति । वा अथवा वने एव शीर्षिते विलयं गतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

अथ सेवाद् स्वमाह कविः-

मौनान्मूकः प्रवचनपटुर्वातलो जल्पको वा

धृष्टः पार्श्वे भवति च तथा दूरतश्च प्रमादी ।

क्षान्त्या भीरुर्यदि न सहते प्रायशो नाभिजातः

सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥ ४० ॥

सेवाधर्मः परमगहनो वर्तते । महद्गु स्यात् । कथम् ? । सेवको मौनात् स्वल्पभाषकात्
(छ. भाषणात्) मूक इव कथ्यते । गुणादपि दोषाविर्भावः । सेवकः प्रवचनपटुः शास्त्रवक्ता
वातलो वा जल्पकः कथ्यते । तत्रापि गुणान्नैर्गुण्यं ज्ञातम् । यदि मूकत्वं दुर्जनैर्दूषितं तदा
वक्तृत्वमपि दूषितम् । च अन्यत् । पार्श्वे भवति समीपवर्ती सेवकः स्यात्, तदा धृष्टः कथ्यते ।
यतोऽयं गृहलोडुकवत् न याति दुराशयः कापि । तत्रापि गुणाद् दोषता जाता । चेद् दूरतस्तिष्ठति,
संज्ञेचशङ्कया तदाऽप्यप्रगतमः कथ्यते । वा प्रमादी कथ्यते । तत्रापि गुणैर्गलितम् । सेवकः
क्षान्त्या धमया भीरुः कथ्यते यतोऽयं रक्षो वर्तते । क्रियानथमस्मिन् संगुलं (हं. सन्सुलं)
जल्पितुं कथं शक्यं समर्थः ? । यदि चेद्य सहते सामिमानत्वात् तदा प्रायसः (शः) स्वभावाद्
नाभिजातः अहंकारिणीति कथ्यते । एवं कृत्वा सेवकस्य सेवाधर्मः परमगहनः कथमपि कर्तुं न शक्य-
कथ्यते । अन्यदपि गहनं केनापि सेवयितुमशक्यम् । तथायमपि च सेवागहनः । किं० सेवाधर्मः
परमगहनः ? । योगिनामप्यगम्यः । अन्यो गहनो योगिनिः साध्यते । लघुसाध्यो (हं. लब्धुं
साध्यो न) भवति । परमयं सेवाधर्मः परमगहनो योगिभिरपि ज्ञातुं न पार्यते । एतावता सेवा
दुःखनयी रहस्यमिति ॥ ४० ॥

अथ सत्पुरुषचरित्रस्वरूपमाह कविः-

नम्रत्वेनोन्नमन्तः परगुणकथनैः स्वान् गुणान् लयापयन्तः

स्वार्थान् संपादयन्तो विततपृथुतरारम्भयत्नाः परार्थे ।

क्षान्त्यैर्वाक्षेपरूक्षाक्षरमुखरमुखान् दुर्मुखान् दूषयन्तः

सन्तः सौश्र्वयैव(च)र्या जगति बहुमताः कस्य नाम्यर्चनीयाः ॥४१॥ ;

१ घ. दूरतश्चाप । २ हं. क्षाप । ३ घ. पृथुफलारम्भ । ४ हं. क. च. वापेक्ष्युं ; क. 'वोपेक्ष' । ५ घ. 'आख्ययैवया' हं. च. साक्षयैवया ।

सन्तः सत्पुरुषाः । जगति पृथिव्यां कस्य नाभ्यर्चनीयाः ? । अपि तु सर्वस्वसि । किं०
सन्तः ? । बहुमताः बहुभिर्मानिताः । पुनः किं० सन्तः ? । साश्चर्यवर्याः सह आश्चर्येण वर्यं वर्या
सौन्दर्यं येषां ते साश्चर्यवर्याः । वा अथवा सह आश्चर्येण चर्या आचरणं येषां ते । तथा
सन्तः किं कुर्वन्तः ? । नम्रत्वेन उन्नमन्तः विनयेन नमनशीलत्वेन उन्नतिं भजन्तः । एतावता
नतिः उत्तमानामेव भवति । पुनरपि किं कुर्वन्तः ? । स्वान् गुणान् रूपापयन्तः कथयन्तः । कैः ? ।
परगुणकथनैः परेषां गुणाः परगुणाः, परगुणानां कथनं परगुणकथनं, तैः । ननु परगुणान् त एव
वदन्ति ये उच्यन्ते स्युः । सन्तः पुनरपि किं कुर्वन्तः ? । परार्थे विततपृथुतरारम्भयत्नाः सन्तः ।
स्वार्थान् संपादयन्तः साधयन्तः । वितता वित्तीर्णाः पृथुतरा महान्तः आरम्भयत्नाः येषां ते
विततपृथुतरारम्भयत्नाः । एतावता महान्ति परकीयानि कार्याणि कृत्वा स्वकीयानि कार्याणि कुर्वन्ति
साधयन्ति । सन्तः पुनरपि किं कुर्वन्तः ? । दुर्मुखात् दूषयन्तः । वा दुःखयन्तः तीक्ष्णं (हं. नो
दानं) ददतः । क्रया ? । क्षान्त्यैव क्षमयैव । किं० दुर्मुखात् ? । आक्षेपरूक्षाक्षरमुखरमुखान् ।
आक्षेपेण रूक्षाणि आक्षेपरूक्षाणि यानि अक्षराणि तानि आक्षेपरूक्षाक्षराणि, तैः मुखार्थं वाचा-
स्थानि मुखानि येषां ते क्षान्त्यैवाक्षेपरूक्षाक्षरमुखरमुखाः (हं. च. मुखाः) तान् । एवंविधाः
सन्तो भवन्ति ॥ ४१ ॥

अथ निःशेषनिर्णयमाह कविः-

लोभश्चेद्गुणेन किं पिशुनता यद्यस्ति किं पातकैः

सत्यं चेत् तपसा च किं शुचि मनो यद्यस्ति तीर्थेन किम् ।

सौजन्यं यदि किं निजैः स्वमहिमा यद्यस्ति किं मण्डनैः

सद्विद्या यदि किं धनैरपयशो यद्यस्ति किं मृत्युना ॥ ४२ ॥

रे चेतः । चेत् यदि लोभः तदाऽगुणेन किम् ? । लोभेन गुणा गलिता एव । तदा नैर्गु-
ण्यमेव जातम् । यतो 'लोभमूलानि पापानि' । यत्र पापं (क. प्रान्ते. छ. लोभो) तत्र अगुणाः
स्वयमेव संबन्धीत्यर्थः । यदि चेत् पिशुनता तदा पातकैः किम् ? । यतः पातकानां मूलं सैव ।
चेद् यदि सत्यं तदा तपसा किम् ? । तपसां मूलं सत्यमेव । यदि चेत् शुचि मनः तदा तीर्थेन
किम् ? । तीर्थं निर्मलं मन एव । यतस्तत्त्वं किं मनः 'जड मन चंगा तउ कठउती गंगा' (ट.
इति लोकोक्तिः) । यदि चेत् सौजन्यं तदा निजैः किम् ? । तस्य निखिलः संसारी निज एव ।
सौजन्यस्वभावाद् । यदि चेत् स्वमहिमा तर्हि मण्डनैः किम् ? । यतः सत्यव्यापारं महिम्नैव
मण्डनम् । महिमानमन्तरेण मण्डनैः किमित्यर्थः । यदि चेत् सद्विद्या तर्हि धनैः किम् ? । महतां
सद्विद्या एव धनं गुरुणां प्रसादतः । चेद् यदि अपयशः तर्हि मृत्युना किम् ? । प्राणिनां मृत्यु-
क्षदेव यदपयशः । यतः स जीवन्नि मृतः यस्य लोकेऽपस्लोकः ॥ ४२ ॥

१ हं. क. तपसापि. श्लोकस्योत्तरार्धं, हं. कोशे न दृश्यते ।

सत्त्वतः पुरुषस्य सत्त्वमुद्दिश्यान्मोक्तिमाह-

अम्भोजिनीवननिवासविलासमेव

हंसस्य हन्त नितरां कुपितो विधाता ।

न त्वस्य दुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धं

वैदग्ध्यकीर्तिमपहर्तुमसौ समर्थः ॥ ४३ ॥

हन्त इति खेदे । विधाता विश्वेश्वरो हंसस्य नितरां अतिशयेन कुपितः सन् अम्भोजिनीवननिवासविलासमेव हर्तुं समर्थः । अम्भोजिन्या वनं अम्भोजिनीवनम्, अम्भोजिनीवने निवासस्य विलासः अम्भोजिनीवननिवासविलासः, तं अम्भो० । न त्वसौ विधाता अस्य राजहंसस्य वैदग्ध्यकीर्तिं अपहर्तुं समर्थः । विदग्धस्य भावो वैदग्ध्यम्, वैदग्ध्यस्य कीर्तिः वैदग्ध्यकीर्तिः, ताम् । कि० वैदग्ध्यकीर्तिम् ? । दुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धाम् । दुग्धं च जलं च दुग्धजले, दुग्धजलयोर्भेदः दुग्धजलभेदः, दुग्धजलभेदस्य विधिः दुग्धजलभेदविधिः, तस्मिन् दुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धाम् ॥ ४३ ॥

अथाम्बवतः पुरुषस्य स्वरूपमाह कविः-

खल्वाटो दिवसेश्वरस्य किरणैः संतापितो मस्तके

वाञ्छन् देशमनातपं विधिवशाद् बिल्वस्य मूलं गतः ।

तत्राप्यस्य महाफलेन पतता भग्नं सशब्दं शिरः

प्रायो गच्छति यत्र भाग्यरहितस्तत्रैव यान्त्यापदः ॥ ४४ ॥

प्रायः स्वभावेन यत्र भाग्यरहितो भाग्यहीनो गच्छति तत्रैव आपदो यान्ति । आपदस्तु अभाग्यवन्तमन्तरेण आधाराद्येयम्यायेन [न] तिष्ठन्ति । एतावता यत्राम्बवान् पुमान् तत्रैवापदोऽनुगामिन्यः । कथम् ? । खल्वाटो मस्तककचवर्जितं बिल्वस्य मूलं गतः । किं कुर्वन् ? । अनातपं देशं प्रदेशं वाञ्छन् । कि० खल्वाट ? । दिवसेश्वरस्य सूर्यस्य किरणैः मस्तके संतापितः खलु । खल्वाटस्य सूर्यकिरणालापतुं पूर्णा (हं. पूर्ता; च. ट. पूर्ता) मस्तके सप्तद्वेषमन्ति । तत्रापि बिल्वमूलेऽपि विधिवशात् प्रमख्यातेन वाता (!) एकेन अस्य बिल्वस्य महाफलेन पतता सशब्दं शिरो भग्नम् । तस्माद् भाग्यरहितस्य पुंसः सर्वत्रापि भाग्यं फलति ॥ ४४ ॥

अथ प्राणिना भाग्यस्वरूपमाह कविः-

नैवाकृतिः फलति नैव कुलं न शीलं

विद्यापि नैव न च यत्नकृतापि सेवा ।

भाग्यानि पूर्वतपसा किल संचितानि

काले फलन्ति पुरुषस्य यथैव वृक्षाः ॥ ४५ ॥

पुरुषस्य भाग्यानि काले कर्मफलोदये फलन्ति प्रादुर्भवन्ति । किञ्चक्षणानि भाग्यानि ? । किल इत्यागमे । पूर्वतपसा संचितानि । आकृतिर्नैव फलति । कुलं नैव फलति । शीलं नैव फलति । विद्या नैव फलति । च अन्यत् । यत्कृता सेवापि न फलति । अतः कारणात् तपः-संचयमेव कुर्वन्तु । किमपरैरुपायैर्बहुभिः ? ॥ ४५ ॥

अथ सारासारसमाहार [२] प्राह कवि-

ऐश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता शौर्यस्य वाक्संयमो

ज्ञानस्योपशमः शमस्य विनयो वित्तस्य पात्रे व्ययः ।

अक्रोधस्तैपसां क्षमा प्रभवितुर्धर्मस्य निर्व्याजता

सर्वेषामपि सर्वकारणमिदं शीलं परं भूषणम् ॥ ४६ ॥

ऐश्वर्यस्य महत्ताया विभूषणमलंकरणं सुजनता सौजन्यं वर्तते । शौर्यस्य पराक्रमस्य वाक्संयमः स्वल्पभाषणं विभूषणम् । ज्ञानस्य विभूषणं उपशमः । शमस्य उपशमस्य विनयः विभूषणम् । पात्रे व्ययं (य) वित्तस्य विभूषणम् । तपसो विभूषणम् अक्रोधः । प्रभवितुः महारथिनः क्षमा विभूषणम् । निर्व्याजता निःकण्टका धर्मस्य विभूषणम् । इदं शीलं परं प्रकृतं भूषणं वर्तते । किं० शीलम् ? । सर्वेषामपि पूर्वोक्तानां प्रकाशनां सर्वकारणं परमालंकरणम् (च. परमानन्दकरणं; ट. परमं कारणम्) ॥ ४६ ॥

अशोचममज्यमजयन्यपुरुषाणां स्वरूपमाह-

एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थं परित्यज्य ये^१

सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधेन ये ।

तेऽमी मानुपराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निम्नन्ति ये

ये तु भ्रन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥ ४७ ॥

ये स्वार्थं परित्यज्य स्वकीयं कार्यं मुक्त्वा परार्थघटकाः परकार्ययोजकाः [एते सत्पुरुषाः] । तु पुनः एते सामान्याः ये परार्थं परकार्यं उद्यमभृतः उत्साहधराः । केन ? । स्वार्थाविरोधेन । कोऽर्थः ? । स्वकीयोऽर्थः स्वार्थः, तस्याविरोधः अपरिहारः स्वार्थाविरोधः । तेन स्वार्थान्नेनेत्यर्थः । अमी ते प्रोच्यमानाः मानुपराक्षसाः नरपातुषाणाः । के ? । ये परहितं परकार्यं

१ घ. खलु. २ ग. यथेह । ३ घ. ज. तपसः । ४ छ. ज. ते । ५ घ. ये स्वार्थतो ह्यन्यते ।

(क. छ. ०६) स्वार्थाय निवृत्तिं विनाशयन्ति । स्वार्थमन्तरेण परेषां कार्यं विनाशयन्ति । कविः सत्संशयं प्राह-वयं ते के न जानीमहे । तु पुनः ये अधमाधमाः निरर्थकं स्वार्थविहीनं परहितं परकार्यं व्रन्ति विनाशयन्ति ॥ ४७ ॥

अधुना संगतेः फलमाह कविः-

जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यं

मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ।

चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं

सत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ॥ ४८ ॥

हे विद्वन् ! कथय निवेदय । पुंसां पुरुषाणां सत्संगतिरुत्तमसंसर्गः किं न करोति ? अपि तु सर्वमपि । काको(कू)क्तिरियम् । किं किं कुरुते ? । धियो बुद्धेर्जाड्यं मौढ्यं हरति स्फोटयति । वाचि वाण्या सत्यं सिञ्चति क्षरति । पुनः सत्संगतिः किं करोति ? । मानोन्नतिं महत्त्वभौटिं दिशति ददाति । पुनः सत्संगतिः किं करोति ? । पापमपाकरोति निराकुरुते । पुनरपि सत्संगतिः चेतः प्रसादयति नैर्मल्यं करोति । पुनरपि सत्संगतिः दिक्षु दशस्वपि ककुम्भु कीर्तिं तनोति विस्तारयति । अतः कारणात् सत्संगतिः मनोभीप्सितं ददातीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अशोचमानां गुणवर्णनं प्राह कविः-

वाञ्छा सज्जनसंगमे परगुणे प्रीतिर्गुरौ नम्रता

विद्यायां व्यसनं स्वयोषिति रतिर्लोकपवादाद् भयम् ।

भक्तिश्चार्हति शक्तिरात्मदमने संसर्गमुक्तिः खले

एते येषु वसन्ति निर्मलगुणास्तेभ्यो नरेभ्यो नमः ॥ ४९ ॥

तेभ्यो नरेभ्यो नमो नमस्कारं करोमि । येषु पुरुषेषु अतिनिर्मलगुणा वसन्ति । एते के के ? । येषामुत्तमपुरुषाणां सज्जनसंगमे उत्तमपुरुषसंगे वाञ्छा । अन्यच्च । येषां परगुणे प्रीतिः । परेषां गुणः परगुणः तस्मिन् । येषां च पुरुषाणां गुरौ दूष्ये नम्रता नमनशीलत्वम् । येषां सत्पुरुषाणां व्यसनं विद्यायां न तु घृतादि (छ. 'दौ) । येषामुत्तमानां रतिः संतोषः स्वयोषिति । न तु परनारीप्रभृति (च. छ. 'त) पापेषु । अन्यच्च येषां सत्पुरुषाणां भयं लोकपवादाद्, न तु वैरिमनुष्यपदारथेभ्यः । च अन्यत् । येषां सत्पुंसां भक्तिरर्हति श्रीपरमपुरुषे न तु यज्ञश्रेत्राधिपतिषु । च अन्यत् । येषां शक्तिरात्मदमने न तु खरखुरादिषु । येषां विदुषां संसर्गमुक्तिः खले दुर्जने पुरुषे न तु देवगुरुषु । ये परैर्गुणैरलङ्कितशरीरा गुणवन्तो धीरास्तेभ्यो नमो (च. ट. नरेभ्यो) नमः ॥ ४९ ॥

अथ नारीणां दोषानाह कविः-

अग्राह्यं हृदयं यैथैव वदनं यद्वर्षणान्तर्गतं

भावः पर्वतसूक्ष्ममार्गविषमः स्त्रीणां न विज्ञायते ।

चित्तं पुष्करपत्रतोयचैपलं विद्वद्विराशंसितं

नारी नाम विषाङ्कुरैरिव लता दोषैः समं वर्धिता ॥ ५० ॥

नाम इति संवोधने । नारी दोषैः समं वर्धिता वर्तते । नारी केव ? । लतेव वल्लीवद् । यथा लता विषाङ्कुरैः विपप्ररोहेः समं वर्धिता भवति । कथम् ? । यस्या नार्या हृदयं अग्राह्यं वर्तते अहीतुं अशक्यम् । यथा शब्दो इवाथे वर्तते । नारीहृदयं क(कि)मिव ? । दर्पणान्तर्गतं आदर्श-प्रतिबिम्बितं वदनमिव । एव निश्चयेन । यथा दर्पणान्तर्गतं वदनमग्राह्यं अहीतुमशक्यं तथा तस्या हृदयमपि । तु पुनः । स्त्रीणां नारीणां भावविषयानिभ्रायो न विज्ञायते नाकमन्यते । किं० भावः ? । पर्वतसूक्ष्ममार्गविषमः । पर्वतस्य सूक्ष्ममार्गः पर्वतसूक्ष्ममार्गः, अरुम्यमार्ग इत्यर्थः । तद्वद्विषमः पर्वतसूक्ष्ममार्गविषमः । यस्याः नायिकायाः चित्तं विद्वद्विः पण्डितैः पुष्कर-पत्रतोयचपलं आशंसितं कथितम् । अतः कारणात् नारी दोषवसतिः (इ. 'तिगृहं) प्रोच्यते ॥ ५० ॥

अथालसंवोधनमाह कविः-

तृष्णां छिन्धि भज क्षमां जहि मर्दं पापे रतिं मा कृयाः

सत्यं ब्रूह्यनुवाहि साधु पदवीं सेवस्य विद्वज्जनान् ।

मान्यान् मानय विद्विषोऽप्यनुनय प्रच्छादय स्वान् गुणान्

कीर्तिं पालय दुःखिते कुरु दयामेतत् सतां चेष्टितम् ॥५१॥

रे चेतः । । तृष्णां छिन्धि निरागय । क्षमां भज । मर्दं जहि त्यज । रतिं पापे मा कृयाः । सत्यं ब्रूहि । साधुपदवीं अनुवाहि अनुगमनं कुरु । विद्वज्जनान् सेवस्य । मान्यान् पूज्यान् मानय पूजय । विद्विषोऽपि अनुनय प्रसादय । स्वान् स्वकीयान् गुणान् प्रच्छादय आवृणु । कीर्तिं पालय । दुःखितेषु जनेषु दयां कुरु । सतां साधूनां एतचेष्टितम् । अस्मिन् मार्गे साधनो गच्छन्तीत्यागम ॥ ५१ ॥

अथार्थैर्यगिष्या(सा)माह कविः-

गुण इदगुणवद्भा कुर्वता कैर्यजातं

परिणतिरवधार्या यदतः पण्डितेन ।

अतिरभसकृतानां कर्मणामात्रिपत्तेर्

भवति हृदयदाही शल्यतुल्यो विपाकः ॥ ५२ ॥

पण्डितेन मनुष्येण यत्नतः कार्याणां परिणतिरवधार्या परिणामाश्चिन्तनीयः । पण्डितेन किं कुर्वता ? । कार्यजातं कर्तव्यसमूहं गुणवद् गुणसहितं अगुणवद् गुणरहितं कुर्वता । इदं परिणामसुन्दरं इदमपरिणामसुन्दरं इति विचारं कुर्वता । कथमिति ? । अतिरभसकृतानां कर्मणां अत्युत्कृतया समाचरित-कार्याणां हृदयदाही मानसदाहात्मकः शल्यतुल्यो विपाको भवति । तस्य कर्मणो हृदयदाहं दुःखं भवति ॥ ५२ ॥

एको देवः केशवो वा जिनो वा एका भार्या सुन्दरी वा दरी वा ।

एकं मित्रं भूपतिर्वा यतिर्वा एको वासः पत्तने वा वने वा ॥ ५३ ॥

सुगमम् ॥

अधुनोपदेशसूचकमर्थमाह कविः-

स्यात्यां वैदूर्यमय्यां पचति तिलखलं चन्दनैरिन्धनौषैः

सौवर्णैर्लाङ्गलाग्रैर्विलिखति वसुधामर्कतूलस्य हेतोः ।

छित्त्वा कर्पूरखण्डान् वृत्तिमिह कुरुते कोद्रवाणां समन्तात्

प्राप्येमां कर्मभूमिं विचलति मनुजो यस्तपो मन्दभाग्यः ॥५४

यो मन्दभाग्यो मनुजस्तपो विचलति (ट न चरति) । किं कृत्वा ? । इमां कर्मभूमिं प्राप्य । स किं कुरुते ? । वैदूर्यमय्यां मरकतमणिसमुद्भवायां स्यात्यां हण्डिकायां तिलखलं पचति । ननु रे मूढ ! वैदूर्यमय्या स्यात्यां किं तिलखलः पच्यते ? । पृतावता स एव मूढो यदा-दविषायां स्यात्यां तादृकं करोति । कै ? । चान्दनैरिन्धनौषैः चन्दनसमुद्भवाकाष्ठसमूहैः । स सौवर्णैर्लाङ्गलाग्रैः अर्कतूलस्य हेतोः वसुधां धरणीं (क. छ. भूमिं) विल (छ. 'लि) खति । ननु मूर्ख ! सौवर्णैर्लाङ्गलाग्रैः अर्कतूलस्य हेतोः त्वामन्तरेण कश्चिद् वसुधा विल (छ. 'लि) खति । स मूढः कर्पूरखण्डान् छित्त्वा समन्तात् चतुर्दिशं इह अस्मिन् जीवलोके कोद्रवाणां वृत्ति (वृत्ति) रक्षणवृत्तिभिधिं कुरुते । इह पुण्यमयं क्षेत्रं प्राप्य प्रत्यहं पापं कुरुते ॥ ५४ ॥

कविः सुट्टस्य महात्म्यमाह-

भीमं वनं भवति तस्य पुरं प्रधानं

सर्वो जनः स्वजनतामुपयाति तस्य ।

कृत्वा च भूर्भवति सन्धिविरत्नपूर्णा

यस्यास्ति पूर्वसुकृतं त्रिपैलं नरस्य ॥ ५५ ॥

१ इ चान्दनैर । २ क. छ. 'मूलस्य । ३ घ. 'खण्डे । ४ घ. न चरति । ५ इ. यत्तपो । ६ क. ग. घ. मुजताम् । ७ घ. विफलं ।

पस्य नरस्य विपुलं विस्तीर्णं पूर्वसुकृतं पुरा कृतं पुण्यं अस्ति । तस्य पुंसः भीमं वनं
पुरं नगरं भवति । किं पुंसः । प्रधानम् गदमदमन्दिरप्राकारसहितम् । तस्य पुंसः सर्वो जनों
निसिलश्लोकः स्वजनतां मित्रतां याति प्रामोति । च अन्यत् । कृन्ता [हिं. कृष्णा] भूः समस्ताऽपि
वसुंधरा सन्निधिरत्नपूर्णा भवति । सत्त्वधानानि निधीनि सन्निधीनि, सन्निधीनां रत्नैः पूर्णा सन्निधि-
रत्नपूर्णा । सन्निधानरत्नैः संभृता इत्यर्थः । अत एव प्राणिनां पूर्वकृतपुण्यमेव विलोक्यते ॥ ५५ ॥

पुनः पुण्यप्रभावमाह कविः—

वने रणे शत्रुजलाग्निमध्ये महार्णवे पर्वतमस्तके वा ।

सुप्तं प्रमत्तं विपमैस्थितं वा रक्षन्ति पुण्यानि पुरा कृतानि ॥ ५६ ॥

प्राणिनां पुरा कृतानि पुण्यानि रक्षन्ति । कं प्राणिनम् ! । सुप्तं प्रमत्तम् । वा अथवा
विपमस्थितम् । कः ? वने रणे । पुनः कः ? शत्रुजलाग्निमध्ये । पुनरपि कः ? महार्णवे पर्वत-
मस्तके वा ॥ ५६ ॥

अथ कविः कर्मस्वभावमाह—

मज्जत्वम्भसि यातु मेरुशिखरं शत्रुं जयत्वाह्वये

वाणिज्यं कृपिसेवनादि सकला विद्याः कलाः शिक्षतु ।

आकाशं विपुलं प्रयातु खगवत् कृत्वा प्रयत्नं पुनः

नाभाव्यं भवतीह कर्मवशतो भाव्यस्य नाशः कुतः ॥ ५७ ॥

इह अस्मिन् जीवलोके अभाव्यं न भवति । कर्मवशतो भाव्यस्य पदार्थस्य कुतो नाशः ? ।
अम्भसि पानीये (च. उ. जले) मज्जतु ज्ञानं ददातु । अन्यच्च । प्राणी मेरुशिखरं सुरगिरिशृङ्गं
यातु । आह्वये संग्रामगणे शत्रुं वैरिणं जयतु । वाणिज्यं करोतु । कृपिसेवनादि करोतु । सकलाः
मनसाः विद्याः कलाः शिक्षतु । पुनः पुनरपि यत्नं कृत्वा अभियोग(सुधर्म)विधाय विपुलं
आकाशं खगवत् पक्षिवत् प्रयातु गच्छतु । तथाप्यभाव्यं न भवति ॥ ५७ ॥

अथ विभेदव्यतिमाह कविः—

वरं प्राणच्छेदः समदमघवन्मुक्तज्वलिता-

प्रहारैरुद्रच्छद्दहुलदहनोद्धारगुरुभिः ।

तुपाराद्रेः सूनोरहह पितरि क्लेशविषये

न चातौ संपातः पयसि पयसां पत्युरुचितः ॥ ५८ ॥

अहह इति रोदे । तुपाराद्रेः सूनोः हिमाचलस्य पुत्रस्य भेनाकस्य पयसां पत्युः
समुद्रस्य पयसि पानीये संपातो निपातो नोचितः । क सति ! । पितरि हिमाचले क्लेशविषये

१. च शंकरे । २. ग. य. विषयं ।

सति दुःखविहले सति । समदमघवन्मुक्तकुलिशप्रहारैः प्राणच्छेदो वरं जीवनाशो वस् ।
समदो मवसंयुक्तो योऽसौ मघवा इन्द्रः तेन मुक्तः ये कुलिशप्रहारः वज्राघाताः, तैः । किं०
कुलिशप्रहारैः ? । उद्गच्छद्गद्गुलदहनोद्धारगुरुभिः ऊर्ध्वं गच्छन्तो ये बहुलाः प्रचुराः दहनस्य
वैश्वानरस्य उद्धारः तैरुद्धारैर्गुरवः प्रबलास्ते, तैः । परं तथापि जनके क्लेशनिमग्नो सति स्वयमाल-
रक्षाय (यै) सद्ये पतितुं न युक्तम् ॥ ५८ ॥

अधुना कविर्देवगतिं प्राह—

नेता यत्र बृहस्पतिः प्रहरणं वज्रं सुराः सैनिकाः

स्वर्गो दुर्गमनुग्रहः खलु हरेरैवावणो वारणः ।

इत्यैश्वर्यवैलान्वितोऽपि मघवान् भग्नः परैः संगरे

तद् व्यक्तं ननु दैवमेव शरणं धिग् धिग् वृथा पौरुषम् ॥ ५९ ॥

मघवान् (छ. बलमिद्) इन्द्रः संगरे संग्रामे परैर्वैरिभिः भग्नः । किं० मघवान् ? । इति
प्रोच्यमानः । ऐश्वर्यवैलान्वितोऽपि स्वामित्वसैन्य (हं. सौम्य) संयुक्तोऽपि । यस्य मघवतो
बृहस्पतिर्नेता शिष्या (ष्वा) व्राता । यस्य मघवतः प्रहरणं वज्रं वज्रम् । यस्य मघवतः सैनिकाः
सेनाचराः सुराः देवाः । यस्या मघवतो दुर्गो (ट. दुर्ग) वनः स्वर्गः । खलु निश्चितम् । हरेः
श्रीवासुदेवस्य अनुग्रहः प्रसादः । यस्य मघवतः ऐरावणो चारणो गजः । तथापीन्द्रो दैत्यैर्भग्नः ।
किं कारणम् ? । तत् तस्मात्कारणात् । ननु निश्चितं व्यक्तं प्रकटं दैवमेव शरणम् । धिग्
धिग् वृथा पौरुषम् । एतावता दैवात् समर्थः कोऽपि नास्ति ॥ ५९ ॥

अथ व्यवसायाधिक्यमाह कविः—

कर्मायत्तं फलं पुंसां बुद्धिः कर्मानुसारिणी ।

तथापि सुधिया भाव्यं सुविचार्यैव कुर्यता ॥ ६० ॥

पुंसां पुरुषाणां फलं कर्मायत्तं वर्तते । बुद्धिः कर्मानुसारिणी वर्तते । तथापि
सुधिया पुंसां सुविचार्यैव कुर्यता भाव्यं विचार्य विचार्य कार्यं कार्यम् ॥ ६० ॥

अन्यच्च—

आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्यो महारिपुः ।

नास्त्युद्यमात् परो बन्धुर् यं कृत्वा नावसीदति ॥ ६१ ॥

हि निश्चितम् । मनुष्याणां महारिपुरालसं प्रमादो वर्तते । किं० प्रमादः ? । शरीरस्यः ।
उद्यमात्परो व्यवसायादन्यो बन्धुर्वीन्यवो नास्ति । किं कृत्वा ? । प्राणो यं उद्यमं बन्धुं कृत्वा ।
न अवसीदति न दुःखी भवति ॥ ६१ ॥

१ ज. परावतो । २ हं. राजपः; घ. बाहनः । ३ घ. समन्वितो । ४ छ. घ. बलमिद्;
ग. यलिभिद्; ज. मघवा । ५ ग. तयुक्तं । ६ ग. घ. 'म परो; घ. 'मत्तमो । ७ घ. कृत्वा यं ।
४ शतकम्

अथ मूर्खजनसंसर्गफलमाह—

वरं पर्वतदुर्गेषु भ्रान्तं वनचरैः सह ।

मा मूर्खजनसंसर्गः सुरेन्द्रभवनेष्वपि ॥ ६२ ॥

पर्वतदुर्गेषु वनचरैः सह शशक-संवर-हरिणप्रमुलैः सह वने भ्रान्तं वरम् । मूर्ख-जनसंसर्गः सुरेन्द्रभ(च. ट. भु)वनेषु इन्द्रसमायाम् अपि न वरम् । एतावता विद्वज्जनसंसा-प्य प्रधानः ॥ ६२ ॥

दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य ।

यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥ ६३ ॥

इति सुगमार्थः ॥ ६३ ॥

अथ काञ्चनगुणानाह कवि—

यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः स पण्डितः स श्रुतवान् गुणज्ञः ।

स एव वक्ता स च दर्शनीयः सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ति ॥ ६४ ॥

सर्वे गुणाः काञ्चनं सुवर्णं आश्रयन्ति । कथम् ? । यस्य पुंसः वित्तं सुवर्णमस्ति स नरः अकुलीनोऽपि कुलीनः । यस्य वित्तमस्ति सः अपण्डितोऽपि पण्डितः । यस्य वित्तं स मूर्खोऽपि श्रुतवान् विद्वान् । यस्य वित्तं सोऽविनीतोऽपि विनीतः । यस्य वित्तं सः अक्तापि वक्ता । यस्य वित्तं सः अदर्शनीयोऽपि बुद्धोऽपि दर्शनीयः । अतः कारणात् सर्वे गुणाः वित्तवति मयन्ति ॥ ६४ ॥

अथ धीत्वमाह कवि—

रत्नैर्महार्थैस्तुतुपर्न देवा न भेजिरे भीमविणेण भीतिम् ।

सुधां विना न प्रययुर्विरामं न निश्चितार्थाद् विरमन्ति धीराः ॥ ६५ ॥

महार्थैः बहुमूल्यै रत्नैः पदार्थैः देवा न तुतुपुः न जहपुः [जहपुः] । देवा भीमवि-णेण रौद्रग्रेण मीतिं न भेजिरे । देवाः सुधां विना विरामं न प्रययुः विरतिं न प्रापुः । कथं धीराः ? । प्राणिनो निश्चितार्थाद् सत्यार्थान् न विरमन्ति न व्यासृजन्ति ॥ ६५ ॥

अथ सत्वौहर्षा प्रवृत्तिमाह कवि—

सन्त्यन्येऽपि दृहस्पतिप्रभृतयोऽसंभौविनः पञ्चपास्

तान् प्रत्येप विशेषविक्रमरुचीं राहुर्न वैरायते ।

द्वावेव प्रसते दिनेश्वर-निशाप्राणेश्वरौ भास्करौ

भ्रातः ! पर्वणि पश्य दानवपतिः शीर्षावशेषाकृतिः ॥ ६६ ॥

१ हं. 'भुजने' । २ घ. भुक्तिमान् । ३ घ. युक्ता । ४ च. जनाः । ५ फ. ग. घ. च. छ. ज. महाहंस । ६ घ. विनिश्चिता । ७ ग. घ. संभावितः । ८ घ. भास्वरौ ।

हे भ्रातः ! पश्य पश्य ज्वलोक्यावलोक्य । दानवपती राहुः । पर्वणि सूर्यचन्द्रग्रहणे (ग्रहण-) समये द्वावेव ग्रसते । द्वौ कौ ? । दिनेश्वरनिशाप्राणेश्वरौ सूर्याचन्द्रमसौ । किं दिनेश्वर-निशाप्राणेश्वरौ ? । भास्वरौ दीप्तिकरौ । अन्येऽपि बृहस्पतिप्रभृतयः पञ्चपा वर्तन्ते पञ्चपद् संख्या येषां ते पञ्चपाः ? । एष (क. छ. एषां) राहुः तान् प्रति सोमयमगुरुशुक्रादीन् प्रति वा मङ्गल-बुध (क. च. छ. बुध) गुरुशुक्रनिप्रभृतीन् प्रति न वैरापते न वैरं करोति । ग्रसते द्वयोः सूर्याचन्द्रमसोरेव । किं दानवपती राहुः ? । शीर्षावशेषाकृतिः शीर्षमेव मत्तकमेव अवशेषा आकृतिः शरीरं यस्य सः । शरीरं मूलतो नास्ति । एतेन शीर्षमेव सूर्या(च. ट. सूर्य)चन्द्रमसौ सर्वदा निगलितौ ॥ ६६ ॥

श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेन दानेन पाणिर्न तु कङ्कणेन ।

आभाति कायः करुणापराणां परोपकारेण न चन्दनेन ॥ ६७ ॥

श्रोत्रं श्रवणं एव निश्चयेन । श्रुतेन श्रवणेन आभाति । कुण्डलेन न कर्णामरणेन न । तथा तेन प्रकारेण पाणिर्हस्तौ दानेन आभाति शोभते । न तु कङ्कणेन । करुणापराणां दयापराणां कायः परोपकारेण आभाति न चन्दनेन । महतां मण्डनं वासामण्डनादपि अम्य-न्तरं महत् ॥ ६७ ॥

जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धाः कवीश्वराः ।

नास्ति येषां यशःकाये जरामरणजन्मभीः ॥ ६८ ॥

ते सुकृतिनः पुण्यवन्तो जयन्ति । रससिद्धाः कवीश्वराः जयन्ति सर्वोत्कृष्टेण वर्तन्ते । कथम् ? । येषां सुकृतिनां कवीभराणामपि यशःकाये जरामरणजन्मभीर्नास्ति । जय च मरणं च जन्म च जरामरणजन्मानि, तेषां भीः जरामरणजन्मभीः । येषां यशः शरीरं निश्चलं तेषां जय-मरणभीः का ? ॥ ६८ ॥

अथ तत्त्वनिर्दिष्टः प्राह कविः—

यद्वात्रा निजभालपट्टलिखितं स्तोकं महद्वा धनं

तत् प्रामोपि मरुस्थलेऽपि नितरां मेरौ च नातोऽधिकम् ।

तद्धीरो भव वित्तवत्सु कृपणां वृत्तिं वृथा मा कृथाः

कूपे पश्य पयोनिधावपि घटो शृङ्गाति तुल्यं जलम् ॥ ६९ ॥

हे प्राणिन् ! । तत् तस्मात्कारणात् धीरो भव । किमुत्सुक्येन ? । तस्मात् कस्मात् ? । प्राप्ता विधात्रा यत् स्तोकं वा महद् धनं निजभालपट्टलिखितं वर्तते । तत् प्रामोपि (ट. 'ति) । मरुस्थलेऽपि नीरमदेशेऽपि । परं नितरां अतिशयेन चेदधिकं वाञ्छसि तदा मेरौ सुरगिरावपि

१ य. श्रुते । २ य. विभाति । ३ ग. घ. प्रामोति ।

अतो नाधिमम् । तत् तस्मात्कारणात् धीरो भव । वित्तमस्तु धनमस्तु कृपणां वृत्तिं लोभवृत्तिं भा
कृथाः । नो चेन्मन्त्रिवेदित मन्यसे तदा पश्य पश्य । कृपे, अपि पुन । पयोनिधौ घटः कुम्भ
तुल्यं जलं गृह्णाति । स्वभरणात्नाधिमम् । यादृश भरण तादृश भाग्यम् । भाग्यादधिक कापि
किमपि न प्राप्यते । तत्तन्मिदम् ॥ ६९ ॥

अथ धीराधीरयो स्वरूपमाह कवि -

लाङ्गूलचालनमधश्चरणावपातं

भूमौ निपत्य वदनोदरदर्शनं च ।

श्वा पिण्डदस्य कुरुते गजपुङ्गवस्तु

धीरं विलोकयति चादुशतैश्च भुङ्क्ते ॥ ७० ॥

श्वा भयण । पिण्डदस्य लेहतदायकस्य लाङ्गूलचालनं पुच्छो(ह लो)हन कुरुते । च
अन्यत् । अधश्चरणावपातं कुरुते । श्वा पिण्डदस्य वदनोदरदर्शनं च कुरुते । वदन चोदर च
वदनोदर तयोर्दर्शनं वदनोदरदर्शनम् । किं वृत्त्या १ । भूमौ निपत्य । तु पुन । गजपुङ्गवो
गणेशो धीरं विलोकयति । च अन्यत् चादुशतैः भुङ्क्ते । एव धीराधीरयो स्वरूपं भवति ॥७०॥

अथ राजशिष्या(क्षा)माह कवि -

राजन् ! दुधुक्षसि यदि क्षितिधेनुमेनां

तेनौघ (?) वत्समिव लोकर्मसुं पुपाण ।

तास्मिस्तुं सम्यगनिशं परिपोष्यमाणे

नानाफला फलति कल्पलतेव भूमिः ॥ ७१ ॥

हे राजन् ! यदि केन एना क्षितिधेनुं दुधुक्षसि दोग्धुमिच्छसि । तेन कारणेन
अमुं लोकं पुपाण । 'पुप पुष्टौ' । प्रनापोषणं कुरु । कर्मि १ । वत्समिव । यथा धेनु दोग्धुकाम
पुमान् वत्सं तर्पन् पुष्याति प्रतिपाठयति । तु पुन । लोकमत्सं (छ प्ले) अनिशं निरन्तरं
सम्यग् परिपोष्यमाणे भूमिनामधेनु नानाफला फलति । केन १ । कल्पलतेव । यथा
कल्पवृक्षा परिपोष्यमाया मती नानामनोरथफला फलति ॥ ७१ ॥

अथ नृपनीतिस्वरूपमाह कवि -

सत्यानृता च परुषा प्रियवादिनी च

हिंसा दयालुरपि चार्थपरा वदान्या ।

नित्यव्यया प्रचुरनित्यधेनागमा च

वाराङ्गनेत्र नृपनीतिरनेकरूपा ॥ ७२ ॥

१ क छ घा । २ घ ज घटा । ३ क ग घ तेनाय । ४ ग घ इम । ५ ग तास्मिंश्च ।
६ ग घ नानाफलं । ७ ग कामलतर । ८ ग पुष्ट्या । ९ घ समागमा ।

नृपनीतिरनेकरूपा वर्तते । किं० नृपनीतिः ? । सत्यानृता सत्या चानृता च सत्यानृता । ह्ये या सत्या सा अनृता कथम् ? । अनृता सा सत्या कथम् ? । परस्परविरोधः । अथ विरोध-परिहार इत्यम् । न यो वा राजनीतिः सत्याप्युच्यते अनृता चालीकानामपि मन्दिरम् । पुनः किं० राजनीतिः ? । पर्या । च अन्यत् प्रियवादिनी । ननु या पर्या कठोरा सा प्रियवादिनी कथम् ? । या प्रियवादिनी सा कठोरा कथम् ? । अत्रापि परस्परविरोधः । नेथं मे या राजनीतिः पर्या कठोरापि कठोराक्यानि प्रोच्यन्ते । अन्यच्च प्रियवादोऽप्युच्यते । इति विरोधपरिहारः । पुनरपि किं० राजनीतिः ? । हिंसा मारणात्मका । अपि पुनः । दयालुः । ह्ये या हिंसा सा दयालुः कथम् ? । या दयालुः सा हिंसा कथम् ? । अत्रापि विरोधः । अथ विरोधपरिहार एवम्-या राजनीतिः हिंसा हिंसामन्तरेण न भवति । दयालुरपि भवति । पुनरपि किं० राजनीतिः ? । अर्थपरा च अन्यत् । वदान्या दानशीला । ननु भो । या अर्थपरा अर्थपरायणा सा वदान्या दात्री कथम् ? । या दात्री सा अर्थपरा कथं सात् ? । अत्रापि विरोधः । अथ विरोधपरिहारः एवम्-न हि । या नृपनीतिरर्थपरा अर्थसंग्रहशीला । तथा च वदान्या दानशीला रोरविहण्डिनी [दारिद्र्यखण्डिनी] । पुनरपि किं० नृपनीतिः ? । नित्यव्यया चान्यत् प्रचुरनित्यधनागमा । कोऽर्थः ? । निरन्तरं नित्यम् । निरन्तरं व्ययो यस्या सा नित्यव्यया । प्रचुरो नित्यं धनागमो यत्सा सा प्रचुरनित्यधनागमा । ननु भो विद्वन् ! या नित्यव्यया सा प्रचुरनित्यधनागमा कथम् ? । या प्रचुरनित्यधनागमा सा नित्यव्यया कथम् ? । अत्रापि परस्परं वाक्ययोर्विरोधः । अथ विरोध-संक्षेपः । ननु या राजनीतिः नित्यव्यया भवति प्रचुरनित्यधनागमापि भवति । नृपनीतिः केव ? । वाराहनेव । यथा वाराहना अनेकरूपा भवति । यथा वाराहना अनृतापि सत्यापि भवति । पर्यापि प्रियवादिनी भवति । अपि पुनः हिंसा दयालुर्भवति । अर्थपरा लोभिन्यपि वदान्या दायिनी भवति । नित्यव्ययापि प्रचुरनित्यधनागमा भवति । यादृशी वाराहना तादृशी नृपनीति-रुदाहृता ॥ ७२ ॥

अथ भूपानां नैर्गुण्यतामाह कविः-

न कश्चिच्चण्डकोपानामात्मीयो नाम भूसुजाम् ।

होतारं जुह्वतमपि स्पृष्टो दहति पावकः ॥ ७३ ॥

नाम इति संशयने । चण्डकोपानां अत्यन्तक्रोधिना भूसुजां राजा कश्चिदात्मीयो न । असुमेवार्थं कविद्वन्द्वान्तेन द(द. द्र)द्वयति-पावको वंशान्तरो होतारमपि अग्निहोत्रिणमपि दहति । किं० होतारम् ? । जुह्वतमपि आहुतिं ददतमपि ॥ ७३ ॥

अथ विघेस्त्रिरस्कारमाह कविः-

विरम विरसायासादस्माद् दुरध्यवसायतो

विपदि महतां धैर्यध्वंसं यदीक्षितुमीहसे ।

१ घ. होतारमपि जुह्वन्त ।

अपि जडविधे ! कल्याणाय व्यपेतनिजक्रमाः

कुलशिखरिणः क्षुद्रा नैते न वा जलराशयः ॥ ७४ ॥

हे जडविधे हे मूर्खद्वैव ! अस्माद्गुरुध्ववसायतो दुष्टाभिप्रायतो विरम विरतिं भज । किं दुरव्यवसायत १ । विरसायासात् । विरसो विरद्रो आयासो यस्य स विरसायास, तस्मात् । हे विधे ! यत्त्वं विपदि कष्टे सति महतां धैर्यध्वसं साहसविनाश ईक्षितुमीहसे विलोकयितुं वाञ्छसि । हे जडविधे ! एते कुलशिखरिणः कुलगिरय वा अथवा जलराशयः समुद्रा क्षुद्रा न अणवो न । किं कुलशिखरिण तथा जलराशय २ । कल्याणाय व्यपेतनिजक्रमाः स्वकीय अनुक्रमा । एतान्ता महता साहसव्यपाम धैर्यध्वस न कोऽपि कर्तुं क्षम ॥ ७४ ॥

अथ दुरात्मना प्रकृतिमाह कवि -

अकरुणत्वमकारणविग्रहः परधनाय रतिः परयोपिति ।

स्वजनबन्धुजनेष्वसहिष्णुता प्रकृतिसिद्धमिदं हि दुरात्मनाम् ॥ ७५ ॥

हि निश्चितम् । दुरात्मना इदं प्रकृतिसिद्ध सहजसंपन्नम् । इदं किम् १ । अकरुणत्वं निर्दयत्वम् । दुरात्मना सहजेन अकरुणत्व भवति । अन्यच्च । दुरात्मना अकारणविग्रहो भवति । तथा दुरात्मना परधनाय रतिर्भवति परधनहरणे सतोषो भवति । अपर स्वजनबन्धुजनेषु कुटुम्बवर्गेषु असहिष्णुता भवति मत्सरः स्यात् ॥ ७५ ॥

अथ धीरस्य धीरत्वमाह कवि -

कान्ताकटाक्षविशिखा न खनन्ति यस्य

चित्तं न निर्दहति कोपकृशानुतापः ।

कर्षन्ति भूरिविपयाश्च न लोमपाशा

लोकत्रयं जयति कृत्स्नमिदं स धीरः ॥ ७६ ॥

स धीरः इदं कृत्स्नं समस्त लोकत्रयं जयति जयपरीलो भवति । यस्य सत्पुरुषस्य कान्ताकटाक्षविशिखा प्रियाकटाक्षवाणा । चित्तं न खनन्ति । 'खन विदारणे' । न विदारयन्ति । अन्यच्च यस्य चित्तं कोपकृशानुतापः श्लोथवैधान्तरसि । चित्तं न निर्दहति न प्रज्वालयति । चान्यद् लोमपाशा न कर्षन्ति नाक्रमन्ति । किं लोमपाशा १ । भूरिविपयाः भूरि प्रचुरो विपयो गोचरो येषां ते भूरिविपया । त एव धन्या येषामेते विशेषा प्रधन (च इ प्रधान) मान्ति ॥ ७६ ॥

अथ खल-सज्जनयोः प्रीति स्वरूपमाह कवि -

आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात् ।

दिनस्य पूर्वार्धपरार्धभिन्ना छायेव मैत्री खल-सज्जनानाम् ॥ ७७ ॥

१ क. छ क्षुद्रो । २ ग परधनापहतिः परयोपिति । ३ ग प्रकृतं ।

खल-सज्जनानां मैत्री दिनस्य पूर्वार्ध-परार्धतुल्या वर्तते । यथा दिवसस्य पूर्वार्धपरार्धे वर्तते । तथा खलसज्जनानां मैत्रीति सात्यर्थम् । कथम् ? । खलस्य मैत्री आरम्भमुर्वी क्रमेण शनैः शनैः क्षयिणी युज्यतीति । सज्जनस्य मैत्री पुरा पूर्वं लब्धा पश्चात् शनैः शनैः वृद्धिमती वर्धनशील । इति दुर्जन-सज्जनयोः प्रीतेः स्वभावः ॥ ७७ ॥

पुनः सत्पुरुषचेष्टितमाह कवि-
 प्रदानं प्रच्छन्नं गृहमुपगते संभ्रमत्रिधिः

प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनं चाप्युपकृतेः ।

अनुत्सेको लक्ष्म्या निरभिभवसाराः परकथाः

सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम् ॥ ७८ ॥

सतां सत्पुरुषाणां इदं असिधाराव्रतं खलुभारोपनमम् । केनोद्दिष्टम् । किं व्रतम् ? । दुःकरम् । इदं किम् ? । प्रच्छन्नं गुप्तं प्रदानं निर्पीतदानम् । अन्यच्च गृहं उपगते पुरुषे संभ्रम-
 विधिः आदरक्रिया । पुनः प्रियं कृत्वा मौनम् । चान्यत् उपकृतेः सदसि समायां कथनम् । अपरं किम् ? । लक्ष्म्या अनुत्सेको (क. हं. च. अनुच्छेदो) निरहंकारता । पुनः किम् ? । परकथा निरभिभवसाराः, अपरा भवसाराः । सतां सत्पुरुषाणाञ्च इदं व्रतम् ॥ ७८ ॥

पुनः सतां चेष्टितमिदम्-

छिन्नोऽपि रोहति तरुः क्षीणोऽप्युपचीयते पुनश्चन्द्रः ।

इति विमृशन्तः सन्तः संतप्यन्ते नै ते विपदा ॥ ७९ ॥

ते सन्तो विपदा न संतप्यन्ते न दुःखिनो भवन्ति । सन्तः किं कुर्वन्तः ? । इति विमृ-
 शन्तः इत्थं विचिन्तयन्तः । इतीति किम् ? । तरुर्दृशः छिन्नोऽपि रोहति उद्ब्रूयति । चन्द्रः
 क्षीणोऽपि क्षयं यावोऽपि पुनरुपचीयते वृद्धिं प्राप्नोति । इति विमर्शनां कुर्वन्तः सन्तो
 विपदि कष्टेऽपि सति नो दीनमानसा भवन्ति ॥ ७९ ॥

भवन्ति नम्रास्तरुवः फलोद्गमे नवाम्बुभिर्भूरिन्निलम्बिनो घनाः ।

अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः स्वभाव एवैव परोपकारिणाम् ॥ ८० ॥

परोपकारिणां परकारनिरताना एव स्वभाव एव महजमेव । यद्यु सत्पुरुषाः समृ-
 द्धिभिः संपन्निः अनुद्धताः भवन्ति अनुत्सेका भवन्ति । [युक्तमिदं तरुवो वृक्षाः फलोद्गमे
 फल्गुले नम्रा भवन्ति नवनशीलः स्युः । घना मेघाः अम्बुभिः पानीयैः भूरिविलम्बिनो न
 भवन्ति] प्रसुभार्यातिश्रमिणो न भवन्ति । यतः 'परोपकाराय सतां विमृतयः' इति रहस्यम् ॥ ८० ॥

१ ग. 'नीया । २ ग. न. विपुलेऽपि । ३ घ फलोद्ग, मर ४ मूर्ति ।

पद्माकरं दिनकरो विक्रान्तं करोति चन्द्रो विकाशयति कैरवचक्रवालम् ।
नाभ्यर्थितो जलधरोऽपि जलं ददाति सन्तः स्वयं परहितेषु कृताभियोगाः ॥८१॥

सन्तः सत्पुरुषाः परहितेषु परकार्येषु स्वयं कृताभियोगा भवन्ति कृतोद्यमाः स्युः ।
यथा दिनकरः सूर्यः पद्माकरं कमलवनस्रण्डं विकाशं विक्रान्तं करोति । चन्द्रः कैरवचक्रवालं
कुमुदिनीवृन्दं स्वयं विकाशयति । अपि पुनः । जलधरो नाभ्यर्थितोऽपि अयाचितोऽपि जलं
ददाति । तथा सत्पुरुषाः स्वयमेव परकार्यप्राप्तयणाः भवन्ति ॥ ८१ ॥

अधुना शीलप्रतिपालनयत्नस्वरूपमाह कविः—

वरं शृङ्गोत्तुङ्गाद् वैरशिखरिणः क्षापि विपमे
पतित्वाऽयं कायः कठिनदृपदन्तर्विदलितः ।

वरं न्यस्तो हस्तः फणपतिमुखे तीक्ष्णदशने

वरं बह्वौ पातस् तदपि न कृतः शीलविलयः ॥ ८२ ॥

प्राणिना वरशिखरिणः क्षापि विपमे पतित्वा अयं कायः कठिनदृपदन्तर्विदलितो
वरं प्रधानम् । किं वरशिखरिणः ? । शृङ्गोत्तुङ्गाद् शृङ्गमुत्तुङ्गं उच्चैस्तरं यस्य सः शृङ्गोत्तुङ्गः,
तस्मात् । अन्यच्च हस्तः फणपतिमुखे पत्न्यावदने न्यस्तः क्षिप्तो वरम् । किं फणपतिमुखे ? ।
तीक्ष्णदशने तीक्ष्णा दशना दन्ता यस्य स तीक्ष्णदशनं, तस्मिन् तीक्ष्णदशने । देहिनां बह्वौ
पातो (च. छ. ट. पातो) अग्नौ निपन्नं वरं सुन्दरम् । तदपि तथापि शीलविलयः कृतो न
वरं न भव्य ॥ ८२ ॥

अथ सूरपुरुषस्याविक्रयमाह कवि—

एकेनापि हि शूरेण पादाक्रान्तं महीतलम् ।

क्रियते भास्करेणैव स्फुटं स्फुरिततेजसा ॥ ८३ ॥

शूरेण दूरपुरुषेण एकेनापि महीतलं पादाक्रान्तं क्रियते । शूरेण केनेव ? । भास्करेणैव । यथा भास्करेण सूर्येण महीतलं पादाक्रान्तं किणाक्रान्तं स्फुटं प्रकटं क्रियते विधीयते ।
किं भास्करेण ? । स्फुरिततेजसा दीप्रप्रतापेन ॥ ८३ ॥

अथ धीरस्य धैर्यवृत्तिमाह कविः—

कदर्थितस्यापि हि धैर्यवृत्तेर्न शक्यते धैर्यगुणः प्रमादुर्गम् ।

अधोमुखस्यापि कृतस्य वहेर्नाधः शिखा यान्ति कैथंचिदेव ॥८४॥

सुधैर्यवृत्तेः पुरुषस्य धैर्यगुणो धीरमहिमा प्रमादुर्गं स्फेदयितुं न शक्यते । किं धैर्यवृत्तेः ? ।

१ ग. विक्रान्तं । २ घ. तोऽपि जलदः सलिलं ददाति । ३ घ. गुह । ४ हं. फणि ।
५ हं. क. छ. सूर्येण । ६ ग. क्षमातलम् । ७ ग. स्फुरत्-३ ध. स्फात्-८ । ८ क. छ. तेजसाम् ।
९ ग. घ. गुणं । १० ग. घ. कदाचिदेव ।

कदर्थितस्यापि विदम्बितस्यापि । अमुमेवार्थं कविर्दृष्टान्तेन दृढीकरोति - बह्वैः शिखाः ज्वालाः अधो न यान्ति नीचैर्न गच्छन्ति । किं० बह्वैः ? । अधोमुखस्यापि वृत्तस्य नीचैर्मुख-विहितस्य ॥ ८४ ॥

अथ शीलस्य महिमा [नम्] आह कविः-

बद्धिस्तस्य जलायते जलनिधिः कुल्यायते तत्क्षणात्

मेरुः स्वल्पशिलायते मृगपतिः सद्यः कुरङ्गायते ।

व्यालो माल्यगुणायते विपरसः पीयूषवर्षायते

यस्याङ्गेऽखिललोकवल्हभतमं शीलं समुन्मीलति ॥ ८५ ॥

तस्य पुरुषस्य बद्धिर्वैश्वानरो जलायतेऽमृतायते । तस्य पुंसः तत्क्षणात् जलनिधिः सद्यः कुल्यायते नीकायते । तस्य पुंसो मेरुर्लक्ष्ययोजनप्रमाणोऽपि स्वल्पशिलायते हस्तशिला इवाचरति । तस्य पुंसः सद्यस्तत्कालं मृगपतिः सिंहः कुरङ्गायते मृग इव भवति । तस्य पुंसः [व्यालो] दुष्टः सर्पो माल्यगुणायते कुमुदनाम्न इव भवति । तस्य पुंसः विपरसः पीयूषवर्षायते अमृत-पर्षा इव भवति । यस्य अङ्गे यस्य शरीरे शीलं समुन्मीलति सद्युल्लमति । किं० शीलम् ? । अखिललोकवल्हभतमम् । अखिलश्चासौ लोकः [अखिललोकः], अखिललोकस्य प्रकृष्टं बद्धिं अखिललोकवल्हभतमम् । 'प्रकृष्टे ततमौ' । तदप्रत्ययः ॥ ८५ ॥

अथ तेजसिनः पुरुषस्य स्वरूपमाह कविः-

यद् अचेतनोऽपि पादैः स्पृष्टः प्रञ्चलति सवितुर्निरकान्तः ।

तेत् तेजस्वी पुरुषः परकृतनिकृतिं कथं सहताम् ॥ ८६ ॥

यद् अचेतनोऽपि इनकान्तः सूर्यकान्तः सवितुः श्रीसूर्यस्य पादैः (४ किरणैः) स्पृष्टः सन् चरणैः संघट्टितः सन् प्रञ्चलति अभिज्वाला विमुञ्चति । तद् तदा तेजस्वी पुरुषः परकृत-निकृतिं परकृतावहेलनां कथं सहताम् ? ॥ ८६ ॥

अथ दुर्जनप्रतिक्रियास्वरूपमाह कविः-

व्यालं बालमृणालतन्तुनिरसौ रोद्धुं समुज्जृम्भते

भेत्तुं वज्रमणीन् शिरीषकुसुमप्रान्तेन संनह्यते ।

माधुर्यं मधुचिन्दुना रचयितुं क्षीराम्बुधेरीहते

नेतुं वाञ्छति यः सतां पथि खलान् सूक्तैः सुधास्यन्दिभिः ॥ ८७ ॥

यो मन्दबुद्धिः [सूक्तैः] खलान् दुर्जनान् सत्रं पथि उचमानां मार्गं नेतुं वाञ्छति

१ क. ग. च. यदि चै° । २ ग. स्पृष्टोऽपि ज्व° । ३ ज. 'तुः सूर्यकान्तः । ४ घ. एजेजस्वी । ५ क° निरुद्धं । ६ घ. सहते । ७ घ. संनहति । ८ क. क्षीराम्बुधेरी° ।

प्रतिवोधयितुमिच्छति । कथंभूतैः मूढैः ? । सुधासन्दिभिः अमृतस्रोविभिः । स किं कर्तुमिच्छति ? । असौ मूढः व्यालं दुष्टगजं बालमृपालतन्तुभिः कोमलपद्मतन्तुभिः रोद्धुं समुज्जृम्भते वेदुं समीहते । रे मन्दमते ! व्यालं बालमृपालतन्तुभिः कश्चित् रोद्धुं समर्थो भवति ? । अपि तु न । स सरलाशयः शिरीषबुसुमप्रान्तेन सप्तच्छदपुष्पाश्रेण वज्रमर्णान् मेतुं हीरकरत्नं वेदुं संनहते सज्जीभवति । रे मूढ ! । वज्रमपयः शिरीषबुसुमप्रान्तेन केनापि विध्वन्ते ? । अपि तु न । स मूर्खः क्षाराम्बुधेः समुद्रस्य माधुर्यं मधुविन्दुना रचयितुं ईहते ताममिलपति । रे अज्ञान ! एकेन मधुविन्दुना क्षारसमुद्रस्य माधुर्यं कोऽपि कर्तुं क्षमो भवति ? । अपि तु न । स दुर्जनानां(? नान्) प्रतिवोधयितुं समर्थः स्यात् ॥ ८७ ॥

अथ पार्थिवसेवाफलमाह कविः—

आज्ञा कीर्तिः पालनं सज्जनानां दानं भोगो मित्रसंरक्षणं च ।

येषामेते षड् गुणा न प्रवृत्ताः कोऽर्थस्तेषां पार्थिवोपाश्रयेण ॥८८॥

तेषां पुरुषाणां पार्थिवोपाश्रयेण नरेन्द्रसेवनाया कोऽर्थः किं फलम् ? । येषां पुरुषाणामेते षड् गुणाः पादुष्यता न प्रवृत्ताः । ते के षड् गुणाः ? । आज्ञा येषां मृपतिसेविनां लोकेषु आज्ञा न भवति तेषां नृपसेवनेन किम् ? । अन्यच्च कीर्तिः न भवति तदा किम् ? । सज्जनानां पालनं न भवति । सज्जना. पालयितुं न शक्यन्ते इत्यर्थः । दानं दातुं न शक्यते । अपि तु भोगोऽपि न, पञ्चेन्द्रियसौख्यं न । च अन्यत्, मित्रसंरक्षणं न मित्राणां रक्षितुं न शक्यते । तदा नृपसेवनाया किम् ? । एते षड् गुणाः नृपसेवनातो भवन्ति ॥ ८८ ॥

अथ जडशिष्या(क्षा)माह—

स्वायत्तमेकान्तहितं विधात्रा विनिर्मितं छादनमञ्जतायाः ।

विशेषतः सर्वविदां समाजे विभूषणं मौनमपण्डितानाम् ॥ ८९ ॥

विधात्रा वेवसा । कोऽर्थः ? । अज्ञतायाः मूर्खताया, छादनं विनिर्मितं गोपनकं कथितम् । किं छादनम् ? । स्वायत्तं आत्मायत्तम् । एकान्तहितं सर्वथापि हितकारि । किं तत् छादनम् ? । सर्वविदां समाजे विद्वत्समाया विशेषतोऽपण्डितानां मूर्खाणां विभूषणं मौनमेव तूर्णकृतैव ॥ ८९ ॥

अथ नीचसंगतेः फलमाह—

उद्धासिताखिलखलस्य विशृङ्खलस्य

प्राग्जातविस्मृतनिजाधमकर्मवृत्तेः ।

दैवादवाप्तत्रिभवस्य गुणद्विषोऽस्य

नीचस्य गोचरगतैः सुखमास्यते कैः ॥ ९० ॥

कैः पुरुषैः अस्व नीचस्य गोचरगतैः सुखमास्थते उपविश्यते ? । अपि तु न कैरपि ।
 किं० नीचस्य ? । उद्भासिताखिलखलस्य । उद्भासिताः उदयं प्रापिता अखिलाः समस्ताः
 खलाः दुर्धना येन सः, तस्य उद्भासिताखिलखलस्य उदयं प्रापितसमस्तानीचजनस्य । पुनः किं०
 नीचस्य ? । विशृङ्खलस्य भ्रष्टस्य शिथिलस्य । पुनः किं० नीचजनस्य ? । प्राग्जातविस्मृतनिजा-
 धमकर्मवृत्तेः । प्राग्जाता-पूर्वं निर्मिता चान्यत् विस्मृता निजा आत्मीया अधमकर्मवृत्त्येन स
 प्राग्जातविस्मृतनिजाधमकर्मवृत्तिः, तस्य पूर्वकृतविस्मारितनिजाधमकर्मणः । पुनः किं० ? । दैवाद्देवास्त-
 विभवस्य । दैवाद् देवयोगाद् अवाप्तः प्राप्ती विभवो धनं येन स दैवादवाप्तविभवः, तस्य । पुनरपि
 किं० नीचस्य ? । गुणद्विपः गुणानां द्वेषो यस्य असौ गुणद्विद्, तस्य गुणद्विपः । अतः कारणात्
 नीचानां संगतौ सुखं न भवति ॥ ९० ॥

अथ विद्याप्रौढिना (नां) प्राह—

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं

विद्या भोगकरी यशःसुखकरी विद्या गुरूणां गुरुः ।

विद्या बन्धुजनो^१ विदेशगमने विद्या परं दैवतं

विद्या राजसु पूज्यते न हि धनं विद्याविहीनः पशुः ॥ ९१ ॥

नाम इति संशोधने । नरस्य पुंसः विद्या अधिकं रूपम् । यतः प्रोक्तं “विद्या रूपं कुरूपा-
 णाम् ।” अन्यच्च, विद्या प्रच्छन्नं गुप्तं धनम् । च विद्या भोगकरी पञ्चाङ्गभोगसपादयित्री ।
 पुनर्विद्या यशःसुखकरी । पुनर्विद्या गुरूणां गुरुः । विद्या विदेशगमने बन्धुजनः मित्र-
 जनः । विद्या परं दैवतम् । विद्या राजसु पूज्यते राजमण्डलेषु अर्च्यते । न हि धनं पूज्यते ।
 किं बहुनेकेन ? । विद्याविहीनः पशुः ॥ ९१ ॥

अथ शिष्या(क्षा)प्राह—

दाक्षिण्यं स्वजने दया परजने शाठ्यं जने दुर्जने

प्रीतिः साधुजने स्मयः खलजने विद्वज्जने चार्जवम् ।

शौर्यं शत्रुजने क्षमा गुरुजने नारीजने धूर्तता

ये चैवं पुरुषाः फलासु कुशलास्तेष्वेव लोकस्थितिः ॥ ९२ ॥

च अन्यत् । ये पुरुषाः एवंविधा भवन्ति लोकस्थितिक्षेपेव, नापरेषु । किं० ते ? ।
 फलासु कुशलाः निष्णाः । येषां पुरुषाणां स्वजने स्वकीयलोके दाक्षिण्यम् । येषां पुरुषाणां
 परजने परलोके दया । येषां दुर्जने जने शाठ्यं दुष्टाभिप्रायः । येषां साधुजने सुजनजने
 प्रीतिः केहः । येषां पुंसां खलजने दुर्जनजने स्मयः कोपः । येषां पुंसां च अन्यत् विद्वज्जने आर्ज-
 वम् । येषां शत्रुजने वैरिबर्गे शौर्यम् । येषां पुरुषाणां गुरुजने क्षमा । येषां पुंसां नारीजने
 धूर्तता चात्पर्यता । एभिर्गुणैर्गुणामारोहति जनः ॥ ९२ ॥

१ च. बन्धुजने । २ ग. पूजिता ।

पुनरपि शिष्या(क्षा)माह-

करे श्लाघ्यस्त्यागः शिरसि गुरुपादप्रणयिता

मुखे सत्या वाणी विजयभुजयोर्वीर्यमतुलम् ।

हृदि स्वच्छा वृत्तिः श्रुतमधिगतं च श्रवणयोर्

विनाप्यैश्वर्येण प्रकृतिमहतां मण्डनमिदम् ॥ ९३ ॥

प्रकृतिमहतां स्वभावमहतां पुरुषाणां ऐश्वर्येण विनापि इदं वक्ष्यमाणं मण्डनम् । इदं किं किम् ? । करे श्लाघ्यस्त्यागः (ट. प्रशंसनीयं वितरणम्) । पुनः किम् ? । शिरसि मन्त्रके गुरुपादप्रणयिता (ट. नमनं) गुरुवरणनम्रता । पुनरपि किम् ? । मुखे सत्या वाणी । पुनरपि किम् ? । विजयभुजयोः जयकारिदोर्दण्डयोः अतुलं प्रबलं वीर्यं पराक्रमः (क. छ. प्राक्रमः) । पुनरपि किम् ? । हृदि स्वच्छा वृत्तिः स्वच्छप्रकृतिः । चान्यत् । श्रवणयोः श्रुतम् । चान्यत् । अधिगतं अधीतं महतां मण्डनमिदम् ॥ ९३ ॥

अथ महतां चरित्रविभूतिमाह-

वहति भुवनश्रेणीं शेषः फणाफलकस्थितां

कमठपतिना मध्ये कष्टं सदा स च धार्यते ।

तमपि कुरुते क्रोडाधीनं पयोधिरनादराद्

अहह महतां निःसीमानश् चरित्रविभूतयः ॥ ९४ ॥

शेषः पद्मगाभीशः भुवनश्रेणीं चतुर्दशभुवनमालां फणाफलकस्थितां फणाबलीसमारोपितां वहति धारयति । कमठपतिना कूर्माधिपतिना मध्ये पृष्ठोपरि सदा सर्वदा कष्टं हृच्छ्रेण यथा भवति स शेषो धार्यते । पयोधिः रामुद्रः तमपि शेषवागाधिराजं अनादरात् लीलया क्रोडाधीनं कुरुते उल्लङ्घाधीनं विदधाति । अहहेति आश्चर्यं । महतां चरित्रविभूतयो निःसीमानो वर्तन्ते ॥ ९४ ॥

अथ विजयश्रीस्वरूपमाह-

स्पृहयति भुजधोरन्तरमायतकरवालकररुहविदीर्णम् ।

विजयश्रीवीराणां व्युत्पन्नप्रौढवनितेव ॥ ९५ ॥

[विजयश्रीवीराणां] भुजयोर्बाहोरन्तरं अन्तरालं स्पृहयति बाच्छति । [केद ! । प्रौढवनितेव ।] या प्रौढवनिता भवति सा वीराणां भुजधोरन्तरं स्पृहयति । ननु किं भुजयो-रन्तरम् ? । आयतकरवालकररुहविदीर्णम् । आयतो विल्लीर्णो योऽस्ती कस्वालः सन्न इव ये

१ ग. श्लाघ्यस्त्यागः । २ ग. घ. प्रणमनं, ग. मातृकायां यत्तेऽनन्तरं द्वितीयतृतीयचरण-
भागौ व्यत्यस्तौ । ३ ग. घ. विजयिः, ग. भुजयोः पारुषमहो । ४ ग. श्रुतिमधिगते । ५ ज.
भवन् । ६ ग. घ. पृष्ठं । ७ ग. सदैव च, घ. तदैव हि । ८ ग. दीयते । ९ ग. च. छ. व्युत्पन्ना ।

करुहाः नखात्तौर्विदीर्णं आवतकरवालकररुहविदीर्णम् । यथा व्युत्पन्नप्रौढयनिता वीराणां भुजयो-
न्तरालं वाञ्छति तथा विजयश्रीरपि वीराणां मुजयोरन्तरालं वाञ्छतीत्यागमः । पथ्याञ्छन्दः ॥१५॥

सभाभ्य-निर्भाग्यजातयोगधिक्यमाह—

परिवर्तिनि संसारे मृतः को^१ वा न जायते ।

स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम् ॥ ९६ ॥

अस्मिन् संसारे को न मृतः पराशु(सु)तां को न प्राप्तः ? । वा अयवा को न जायते ? ।
अपि तु सकलोऽपि संसारः । [कथंमृते संसारे ? । परिवर्तिनि विनश्चरे ।] येन जातेन वंशः
समुन्नतिं याति स एव जातः । अपरैर्बहुभिर्जातैः किमित्यर्थः ॥ ९६ ॥

अथ तेजस्विनां गुणानाह—

लज्जागुणौघजननीं जननीमिवै स्वाम्

अत्यन्तशुद्धहृदयामनुवर्तमानाः ।

तेजस्विनः सुखमस्मूनि संत्यजन्ति

सत्यव्रतव्यसनिनो न पुनः प्रतिज्ञाम् ॥ ९७ ॥

तेजस्विनः पुरुषाः सुखं यथा भवति अस्मत्पि प्राणानपि संत्यजन्ति । न पुनः प्रतिज्ञां
संत्यजन्ति । किं० तेजस्विनः ? । सत्यव्रतव्यसनिनः । सत्यव्रतस्य व्यसनं विद्यते येषां ते सत्यव्रत-
व्यसनिनः, सत्यवादिन इत्यर्थः । पुन किं० तेजस्विनः ? । स्थां प्रतिज्ञामनुवर्तमानाः । किं०
प्रतिज्ञाम् ? । लज्जागुणौघजननीम् । लज्जा च गुणौघश्च लज्जागुणौघौ, तयोर्जनयितुं श्रीलम्प्याः सा
लज्जागुणौघजननी, ताम् । किं० प्रतिज्ञाम् ? । अत्यन्तशुद्धहृदयाम् । अत्यन्तं शुद्धं हृदयं यस्याः
सा अत्यन्तशुद्धहृदया, ता अतिनिर्मलवह्न्यामित्यर्थः । प्रतिज्ञा कामिव ? । स्थां जननीमिव । यथा
तेजस्विनः अस्मूनि परित्यजन्ति न पुनः स्वा जननीं परित्यजन्ति । किं० जननीम् ? । लज्जागुणौ-
घजननीम् । पुनः किं० जननीम् ? । अत्यन्तशुद्धहृदयाम् । तेजस्विनः किंलुवाणाः ? । स्वा जननी-
मनुवर्तमानाः । पुनः किं० तेजस्विनः ? । सत्यव्रतव्यसनिनः ॥ ९७ ॥

अथ सत्त्वमहिमानमाह—

सिंहः शिशुरपि निपतति मद्मलिनकपोलभित्तिषु गजेषु ।

प्रकृतिरिरयं सत्त्ववतां न खलु वयस्तेजसो हेतुः ॥ ९८ ॥

सख्यतामियं प्रकृतिः । खलु निश्चितम् । तेजसो हेतुः न वयः न वर्षातिक्रमः
(हं. वरिषा^०) । कथम् ? । शिशुपि सिंहः गजेषु गजेन्द्रेषु निपतति सगुलं गत्वा गजकुम्भ-
सख्यम् निपतति (ट. अनुपतति) । किं० गजेषु ? । मद्मलिनकपोलभित्तिषु । मद्मलिनाः

१ ग. कोपि । २ ग. इवाप्याम् । ३ ग. परिवर्तं ।

कपोलभित्तयो गण्डपाल्यो येषां ते मदमलिनकपोलभित्तयः, तेषु । एतावता शिशुरपि सिंहो गजेन्द्राणां निर्वहणं कुर्वते । तदा सत्त्वमेव प्रधानम्, न वयः प्रधानम् ॥ ९८ ॥

अथ प्रतिपन्ननिर्वाहस्वरूपमाह—

किं कूर्मस्य भ्रव्यथा न वपुषि क्ष्मां न क्षिपत्येव यः

किं वा नास्ति परिश्रमो दिनपतेरास्ते न यो निश्चलः ।

किं चाङ्गीकृतमुत्सृजन्न मनसा श्लाघ्यो जनो लज्जते

निर्वाहः प्रतिपन्नवस्तुनि सतामेतद्धि गोत्रव्रतम् ॥ ९९ ॥

हि निश्चितम् । सतां सत्पुरुषाणां एतद्गोत्रव्रतं वर्तते । कुलचारो वर्तते । यत् प्रतिपन्ने वस्तुनि निर्वाहः । केन न्यायेन ? । किमित्याक्षेपे । कूर्मस्य पातालकृच्छपस्य । वपुषि शरीरे भ्रव्यथा भास्य दृ.सं नामि । यत् क्ष्मां पृथ्वीं न क्षिपति न परित्यजति । वा अथवा । किं दिनपतेः सूर्यस्य परिश्रमो नास्ति ?, यो निश्चलो न आस्ते । किं च श्लाघ्यो जनः अङ्गीकृतं उत्सृजन् सन् [मनसा] मानसे न लज्जते ?, अपि तु लज्जते एव । अतः कारणाद् महतां व्रतं प्रतिपन्ननिर्वाहः एव ॥ ९९ ॥

अथ मन्त्रिणो मन्त्रस्वरूपमाह—

दूरादर्थं घटयति नयं दूरतश्चापशब्दं

कृत्वा भूयो भवति निरतः सत्सभापादनेषु ।

मन्दं मन्दं रचयति पदं लोकचित्तानुवृत्त्या

कामं मन्त्री कविरिव सदा खेदभारैरमुक्तः ॥ १०० ॥

मन्त्री कामं अत्यर्थं सदा सर्वदा खेदभारैरमुक्तो भवति । कथं० मन्त्री ? । दूरात् परमण्डलद् नयं नवीनमर्थं धनं घटयति संपादयति । च अन्यत् । दूरतः अपशब्दं अन्यायं घटयति संपादयति । कार्यं कृत्वा । सत्सभा पण्डितसभा । [तस्या] आपादनेषु व्यापारणेषु निरतो भवति । पुनर्मन्त्री मन्दं मन्दं शनैः शनैः पदं रचयति स्थानं करोति । कथा ? । लोकचित्तानुवृत्त्या । लोकानां चित्तानि लोकचित्तानि, लोकचित्ताना अनुवृत्त्या लोकचित्तानुवृत्त्या जनचित्तानुवृत्त्या-नेत्यर्थः । मन्त्री क इव ? । कविरिव । यथा कवि खेदभारैरधिन्तारैरमुक्तो भवति । कविः किं कुर्वते ? । दूरात् आत्मरक्षे. नयं अर्थं शास्त्रार्थं घटयति । चान्यत् दूरतोऽपशब्दं घटयति । शास्त्राणि कृत्वा भूयः पुनरपि सत्सभापादनेषु विस्तारणेषु निरतो भवति सावधानः स्यात् । च अन्यत् । मन्दं मन्दं पदं रचयति योजयति । कथा ? । लोकचित्तानुवृत्त्या । विद्वद्भोक्तव्यां मनोरक्षणेन, मा विद्वत्तोऽपशब्द निष्कासयन्तु । अत एव कवि-मन्त्रिणौ सर्वदापि चिन्ताचान्तौ स्तः ॥ १०० ॥

१ क. तु मनसा इत्यपि; ग. मुमनसा । २ घ. त्यक्त्या ।

अथ प्राप्तेः स्वरूपमाह—

दैवेन प्रसुणा स्वयं जगति यद् यस्य प्रमाणीकृतं
तत् तस्योपनयेन् मनागपि मेदान् नैवाश्रयः कारणम् ।
सर्वाशार्परिपूरके जलधरे वर्षत्यपि प्रत्यहं
सूक्ष्मा एव पतन्ति चातकमुखे द्वित्राः पयोविन्दवः ॥ १०१ ॥

दैवेन जगति पृथिव्या स्वयं यत् यस्य प्रमाणीकृतं प्रमाणोपेतं कृतमित्यर्थः । मनागपि स्त्रोक्रमपि । तत् तस्योपनयेत् दौक्येत्, प्राप्नोतीत्यर्थः । मेदान् गर्वात् । आश्रयः कस्याप्याधारः कारणं नैव । अनुमेवार्थं कविदृष्टान्तेन द्रवयति—जलधरे मेघे प्रत्यहं वर्षत्यपि परं चातक-मुखे सूक्ष्मा एव पयोविन्दवः पतन्ति । किं० विन्दवः ? । द्वित्राः । द्वौ वा त्रयो वा प्रमाणं येषां ते द्वित्राः । एतावता यस्य यद् भाग्यलभ्यं तदेव भवति ॥ १०१ ॥

अथ संग्रामशतस्य कलामाह—

अभिमुखनिहतस्य सतस्तिष्ठतु तावज् जयोऽथवा स्वर्गः ।
उभयबलसाधुवादः श्रवणमुखोऽसौ बलात्यर्थम् ॥ १०२ ॥

सतः सत्पुरुषस्य वा शूरस्य तावज्जयः अथवा स्वर्गं तिष्ठतु । असौ श्रवणमुखः अत्यर्थं बलातिबलं वधाति । किं० श्रवणमुखः ? । उभयबलसाधुवादः । उभयबले उभयसैन्ये साधुवादो यस्य स उभयबलसाधुवादः । किं० सतः ? । शूरस्य अभिमुखनिहतस्य संग्राम-संमुखमारितस्य ॥ १०२ ॥

वचनकलाधिक्यमाह—

केयूरा न विभूषयन्ति पुरुषं हारा न चन्द्रोज्ज्वला
न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालंकृता मूर्धजाः ।
वाण्येका समलंकरोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते
क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम् ॥ १०३ ॥

पुरुषं केयूरा बाहुरक्षका न विभूषयन्ति । पुरुषं हारा न विभूषयन्ति । किं० हाराः ? । चन्द्रोज्ज्वलाः चन्द्रवन्निर्मलाः । पुरुषं स्नानं न विभूषयति । विलेपनं न विभूषयति । कुसुमं न विभूषयति । अलंकृता मूर्धजाः केशा न विभूषयन्ति । एका वाणी पुरुषं समलंकरोति । या वाणी संस्कृता संस्कृतवक्त्रा पुरुषेण धार्यते । खलु निश्चिन्तम् । भूषणानि क्षीयन्ते क्षयं यान्ति । परं प्राणिना वाग्भूषणं भूषणम् [न क्षीयते] । एतावता एकेन वचनकला विलोक्यते ॥ १०३ ॥

१ घ. महान् । २ घ. परिपूरके । ३ क. बलात्यर्थे । छ. बलात्यर्थम् ।

अथ स्वजनचेष्टितमाह अन्योक्त्या—

यदि नाम दैवगत्या जगदसरोजं कदाचिदपि जातम् ।

अवकरनिकरं विकिरैति तत् किं कृकवाकुरिव हंसः ॥ १०४ ॥

नाम इति संशोधने । यदि चेत् कदाचिदपि दैवगत्या जगत् अमरोजं जातं नि कर्मलं जातम्, तत् किं हंसो राजहंस अकरनिकरं कचरपुञ्ज विक्र(कि)रति विवरण (क. छ. चरणविक्षेप) करोति १ । अपि तु न । हम क इव २ । कृकवाकुरिव कुकुट इव । यथा कृकवाकुर-
वकरनिकरं विकरति तथा राजहंसो न ॥ १०४ ॥

५.

श्रीसिद्धतूरिगुरुसंनिहितप्रतापाच्च

छश्वत् कबित्वमतिमाप्य विचारदृष्ट्या ।

रम्येह भर्तृहरकाव्यवरस्य टीका

श्रीपाठकेन विदधे धनसारनाम्ना ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमशतकस्य नीतस्व टीकेय [समाप्ता] ॥

अथ द्वितीयं शृङ्गारशतकम् ।

ॐ

अथ हरचरणसारणप्रथमकाव्यमाह—

चूडोत्तंसितचारुचन्द्रकलिकाचञ्चच्छिखाभास्करो

लीलादग्धविलोककामशलभः श्रेयोदशाग्रे स्फुरन् ।

अन्तःस्फूर्जदपारमोहतिमिरप्राग्भारमुच्छेदयंश्

चेतःसन्नानि योगिनां विजयते ज्ञानप्रदीपो हरः ॥ १ ॥

हरो महेशः योगिनामवगततत्त्वविचारा(क. 'रि')णां चेतःसन्नानि मानसमन्दिरे विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते । किं० हरः ? । ज्ञानप्रदीपः । ज्ञानस्य प्रदीपः ज्ञानप्रदीपः । जगद्गुह्योत्कृष्टत्वात् । किं० ज्ञानप्रदीपः ? । चूडोत्तंसितचारुचन्द्रकलिकाचञ्चच्छिखाभास्करः । चूडान्वरं युक्तद्वन्द्वचंसिता (क. छ. चोर्ध्वीकृता) चार्ध्या (क. छ. चारु) मनोज्ञा चन्द्रकलिका तस्याः, चञ्चच्छिखाया भासं दीप्तिं करोतीति चूडोत्तंसितचारुचन्द्रकलिकाचञ्चच्छिखाभास्करः । अन्योऽपि प्रदीपः चञ्च(हं.० पंच) च्छिखाभास्को भवति । अत्रापि चारुचन्द्रकलिकाचञ्चच्छिखाभास्करो वर्तते — कान्तिरुरो वर्तते । पुनः कथंभूतः ज्ञानप्रदीपो हरः ? । लीलादग्धविलोककामशलभः । लीलया दग्धो विलोकश्चञ्चलः कामशलभो येन स लीलादग्धविलोककामशलभः । युक्तोऽयमर्थः—अन्योऽपि प्रदीपः शलभानां पतञ्जाना दहति । तथाऽयं ज्ञानप्रदीपो हरः कामशलभस्य दाहं कुरुते । पुनः किं० ज्ञानप्रदीपो हरः ? । श्रेयोदशाग्रे स्फुरन् । श्रेयास्यैर कल्याणान्येव दशाग्रं श्रेयोदशाग्रम् । तत्र स्फुरतीति श्रेयोदशाग्रे स्फुरन् । युक्तम् । अन्योऽपि दीपो दशाग्रे स्फुरति । ननु अयमपि हरः प्रदीपः श्रेयोदशाग्रे स्फुरतीति भावः । पुनः किं कुर्वन् ? । अन्तःस्फूर्जदपारमोहतिमिरप्राग्भारमुच्छेदयन् । अन्तर्गतं स्फूर्जदुल्लसत् अपारं मोहतिमिरस्य प्राग्भारम्, उच्छेदयन् स्फोटयन् । अत एव ज्ञानप्रदीपो हरः कथ्यते ॥ १ ॥

अधुना शुभाशुभकर्मणोः फलमाह—

शुभ्रं सद्य सविभ्रमा युवतयः श्वेतातपत्रोज्ज्वला

लक्ष्मीरित्यनुभूयते स्थिरमतिस्फीते शुभे कर्मणि ।

विच्छिन्ने नितरामनङ्गकलहक्रीडाश्रुटत्तन्तुकं

मुक्ताजालमिव प्रयाति श्रैष्टितिं नस्यद् दिशो दृश्यताम् ॥ २ ॥

प्राणिना शुभे कर्मणि इत्यनुभूयते एवं फलमुपभुज्यते । किं० शुभे कर्मणि ? । स्थिरमतिस्फीते । स्थिरा चारौ गतिः स्थिरमतिः, स्थिरमतेर्नस्य स्फीतं स्थिरमतिस्फीतं, वसिन् । इतीति किम् ? । शुभ्रं सद्य महद्भयं गृह्य । अन्यच्च सविभ्रमा युवतयः हावभाव-

१ घ. भास्वरः । २ ख. उच्छेदयन्; छ. अच्छेदयन् । ३ ग. स्थिरमतिः; घ. स्थिरमतिः ।

४ ग. स्थिरमतिः । ५ घ. श्रुतिः; ज. श्रुतिः ।

६ शतकम् ।

विप्रमविलाससंयुक्ता नार्यः । अन्यच्च लक्ष्मीः प्राप्यते । किं लक्ष्मीः ? । श्वेतातपत्रोज्ज्वला ।
श्वेतातपत्रेण उज्ज्वला श्वेतातपत्रोज्ज्वला । नितरामतिशयेन शुभे कर्मणि विच्छिन्ने सति क्षयं
याते सति । इत्यनुभूयते फलमिति प्राप्यते । सौख्यं मुक्ताजालमिव भ्रसत् सत् दिशो
दृश्यतां (हं. 'उद्वस्तां) प्रयाति । (उ. दृशोऽदृश्यतां प्रयाति अथः पतन्नेवोऽदृश्यतां प्रयाति)
किं मुक्ताजालं मुक्ताहारम् । अनङ्गकलहक्रीडाच्युटचन्तुकम् । [अनङ्गस्य कलहः
अनङ्गकलहः] अनङ्गकलहस्य क्रीडा अनङ्गकलहक्रीडा, तथा च्युटचन्तुकं सूत्रं यस्य तत् अनङ्ग-
कलहक्रीडाच्युटचन्तुकम् । साक्षाद् कर्मात्र । ॥ २ ॥

अथ प्राणिनां विकारपदवाह-

तावदेव कृतिनामयं स्फुरत्येव निर्मलविवेकदीपकः ।

यावदेव न कुरङ्गचक्षुषां ताड्यते चैटुललोचनाञ्चलैः ॥ ३ ॥

अयं एव निर्मलविवेकदीपकः कृतिनां तावदेव स्फुरति जागर्ति । यावद्दु विवेकदीपकः
कुरङ्गचक्षुषां नायिकानां चटुललोचनाञ्चलैर्न ताड्यते । [चटुल्लानि लोचनान्येव अञ्चल्य
वत्प्रान्ताः (क. छ. प्रान्तः)] चटुल्लोचनाञ्चलः, तैः । एतावता प्राणिनां तावदेव विवेको
यावन्नायिकानां वशं ना(च. छ. न) याति इत्यर्थः (क. इति तात्पर्यम् ; छ. नात्यर्थम्) ॥ ३ ॥

पुनस्तदेवाह-

धन्यास्त एव चपलायतलोचनानां

तारुण्यदर्पघनपीनपयोधराणाम् ।

क्षामोदरोपरिलसन्निवलीलतानां

दृष्ट्वाऽऽकृतिं विकृतिमेति मनो न येयाम् ॥ ४ ॥

त एव धन्याः, येषां मनः चपलायतलोचनानां आकृतिं शरीरं दृष्ट्वा विकृतिं
न एति न प्रामोति । चपलानि वायतानि कमलदलवद्विस्तीर्णानि लोचनानि यासां
ताश्चपलायतलोचनाः, तासाम् । किं चपलायतलोचनानाम् ? । तारुण्यदर्पघनपीनपयोधरा-
णाम् । तारुण्यदर्पेण धनौ निविष्टौ पीनौ उन्नतौ पयोधरौ यासां ताः । तासां पुनः किं ? ।
क्षामोदरोपरिलसन्निवलीलतानाम् । क्षाम यदुदरं क्षामोदरं, क्षामोदरस्योपरि लसन्निवलीलता
यासां ताः क्षामोदरोपरिलसन्निवलीलता, तासाम् । च क्षामोदरे परिलसन्निवलीलतानां [इति]
पाठः, तत्र क्षामोदरे कृशोदरे ॥ ४ ॥

अथ योगिनः पुरुषस्य स्वरूपनाह-

सदा योगाभ्यासे नवनववर्षसंगमरसैर्

अविच्छिन्ना मैत्री स्फुरति कृतिनस् तस्य "किमिमैः ।

१. ग. 'नां इति; घ. 'नामपि । २. ज. 'चपल' । ३. ज. 'आदर्शं चतुर्थपादः
प्रथमपादानन्तरं दृश्यते । ४. ख. संगमनसोर्. ५. ग. किमुतैः ।

प्रियाणामालापैरधरमधुभिर्वक्त्रमधुरैः

सनिःश्वासामोदैः सकुचकलशाश्लेषसुरतैः ॥ ५ ॥

यस्य कृतिनः तत्त्वावबोधिनः अपिच्छिन्ना मैत्री सदा सन्नेदा योग्याभ्यासे स्फुरति ।
तस्य कृतिनः इमैः नवनवधूसंगमरसैः किम् ? । (छ. अपि तु किमपि न ।) च अन्यत् ।
प्रियाणामालापैः किम् ? । अधरमधुभिः किम् ? । कि० अधरमधुभिः ? यस्त्रमधुरैः ।
पुनः किं अधरमधुभिः ? । सनिःश्वा(ट. 'श्वा')मामोदैः । पुनरपि कि० अधरमधुभिः ? ।
सकुचकलशाश्लेषसुरतैः (ट. सहकुचकलशाश्लेषेण सुस्त यत्र तैरित्यर्थः) ॥ ५ ॥

अथ स्त्रीणामधिक्यमाह कवि -

भैवति वचसि सङ्गत्यागमुद्दिश्य वार्ता

श्रुतमुखरमुखानां केवलं पण्डितानाम् ।

जघनमरुणरत्नग्रन्थिकाञ्चीकलापं

कुबलयनयनानां को विहातुं समर्थः ॥ ६ ॥

कः पुमान् कुबलयनयनानां जघनं रमणप्रदेशं विहातुं त्यक्तुं समर्थः ? । अपि तु न
कोऽपि । कि० जघनम् ? । अरुणरत्नग्रन्थिकाञ्चीकलापं अरुणानि यानि रत्नानि अरुणग्रन्थि
माणिक्यानि, अरुणरत्नानां ग्रन्थिः अरुणरत्नग्रन्थिः, अरुणरत्नग्रन्थिमयः काञ्चीकलापो यस्य मूः
अरुणरत्नग्रन्थिकाञ्चीकलापः, तम् । पण्डितानां वचसि केवलं सङ्गत्यागमुद्दिश्य वार्ता
भवति । कि० पण्डितानाम् ? । श्रुतमुखरमुखानां श्रुतेन शास्त्रेण सुस्वराणि सुस्वानि वार्ता
ते, तेषाम् ॥ ६ ॥

अथ कन्दर्पाधिक्यमाह -

मत्तेभकुम्भदलने भुवि सन्ति शूराः

केचित् प्रचण्डमृगराजवधेऽपि दक्षाः ।

किं तु ब्रवीमि बलिनां पुरतः प्रसह्य

कन्दर्पद्वर्षदलने विरला मनुष्याः ॥ ७ ॥

भुवि पृथिव्या मत्तेभकुम्भदलने शूराः सन्ति । केचित् पुर्याः [प्रचण्ड]
मृगराजवधेऽपि सिंहविदारणेऽपि दक्षाः सन्ति । तु पुनः । किमपि बलिनां पुरतः [प्रसह्य
वरात्कारेण] ब्रवीमि कथयामि । ते मनुष्याः विरला ये कन्दर्पद्वर्षदलने दक्षाः शूराः
ते विरला अत्या इत्यर्थः ॥ ७ ॥

१. ए. घ. 'मधुरैः' । २. ख. मधुभिः; घ. विशुभिः । ३. ए. घ.
४. ए. च. 'भ्यासम्' । ५. ह. क. च. सुराः । ६. ग. 'विधेयि' ।

अथ जीर्णां मोहाधिक्यमाह-

स्मितेन भावेन च लज्जया धिया पराङ्मुखैरर्धकटाक्षवीक्षितैः ।

वचोभिरीर्ष्याकलहेन लीलया समस्तभावैः खलु बन्धनं स्त्रियः ॥८॥

स्त्रियो नार्यः । खलु निश्चितम् । समस्तभावैः सकल्पकारैः बंधनं वर्तन्ते । कैः कैः प्रकारैः ? । स्मितेन हासेन । च अन्यत् । भावेन चित्तमिप्रायेण, लज्जया ग्रीड्या, धिया युद्धया । पराङ्मुखैः विपरीतवदनैः अर्धकटाक्षवीक्षितैः । पुनः कैः ? । वचोभिः । पुनः केन ? । ईर्ष्याकलहेन । पुनः कया ? । लीलया । एतैः प्रकारैः स्त्रियः पुरुषाणां बन्धनमेव ॥ ८ ॥

अथ तत्सामेवाधिक्यमाह कविः-

एताश्च ललद्बल्यसंहतिमेखलोत्थ-

झंकारनूपुररवाहतराजहंस्यः ।

कुर्वन्ति कस्य न मनो विवशं तरुण्यो

वित्रस्तमुग्धहरिणीसदृशाक्षिपातैः ॥ ९ ॥

एताः तरुण्यः इमा युक्त्यः कस्य मनो विवशं विह्वलं न कुर्वन्ति ? अपि त्वखिल-
जगतः । कैः ? । वित्रस्तमुग्धहरिणीसदृशाक्षिपातैः । वित्रस्ता चालौ मुग्धा वित्रस्तमुग्धा,
विव्रस्तमुग्धा या हरिणी तत्सदृशा ये अक्षिपाताः वित्रस्तमुग्धहरिणीसदृशाक्षिपाताः, तैः ।
चपलकटाक्षपातैरित्यर्थः । किं तरुण्यः ? । ललद्बल्यसंहतिमेखलोत्थझंकारनूपुररवा-
हतराजहंस्यः । चल्नो ये बल्याः (क. ट. कङ्कणाः) चल्द्वल्यास्त्रेपां संहतिः श्रेणिः,
चल्द्वल्यसंहतिश्च मेखलोत्थझंकाराश्च नूपुरवास्ते । आ समन्तात् भावेन हत्वा राजहंसो यामि,
ताः चल्द्वल्यसंहतिमेखलोत्थझंकारनूपुररवाहतराजहंस्यः । एतावता सल्यव्यनारीणां रूपं दृष्ट्वा
कस्य मनो विह्वलं न भवतीत्यागमः ॥ ९ ॥

अथ नारीभ्यः सुसदुःखं स्वरूपं]माह कविः-

सत्यं जना वच्मि न पक्षपाताल् लोकेषु सप्तस्यपि तथ्यमेतत् ।

नान्यन् मनोहारि नितम्बिनीभ्यो दुःखैकहेतुर्नेहि कैश्चिदन्यः ॥ १० ॥

हे जनाः लोकाः ! सत्यं वच्मि अविश्वं कथयामि । न पक्षपाताद् वच्मि । यद्दु-
सप्तस्यपि लोकेषु एतच्चथ्यं (क. च. तथ्यं) । न किम् ? । नितम्बिनीभ्यो युवतीभ्यो-
ऽन्यन्मनोहारि किमपि न । अन्यत् [अन्यः] कश्चित् (ख. ट. किञ्चित्) नितम्बिनी-
मन्त्रेण दुःखैकहेतुर्नेहि नास्त्वेव ॥ १० ॥

१. ए. 'तिर्शा' । २. ए. 'भावे' । ३. ख. ग. घ. 'हंसाः' । ४. ख. चित्रस्यः ।
घ. चित्रस्य । ५. हं. क. च. यत्सप्तस्यपि ; ज. सयैषुच । ६. ख. घ. किञ्चिदन्यत् ।

तासामेव स्वरूपमाह कविः-

लीलावतीनां सहजा विलासात् त एव मूढस्य हृदि स्फुरन्ति ।

रागो नलिन्या हि निसर्गसिद्धेस् तत्र भ्रमत्येव मुधा पडङ्घ्रिः ॥ ११ ॥

लीलावतीनां ललनानां विलासाः सहजाः स्वभावजाता वर्तन्ते । परं मूढस्य हृदि त एव स्फुरन्ति । कोऽर्थः ? । मूढजनश्चेत्सीदं विचिन्तयति-इयं प्रमदा मां दृष्ट्वा दृष्ट्वा हावमावविभ्रमविलासान् कुर्वते । तन्मुधैव । यतः प्रोक्तं नाममालायाम् (छ. ट. हेमाचार्यैः) ।

“भोष्टामितं कुट्टमितं ललितं गर्हितं तथा ।

विग्रमश्चेत्यलंकाराः स्त्रीणां स्वाभाविका ददा ॥”

इति रहस्यम् । व्युमेवार्थे कविद्वेषान्तेन मूढजनमवबोधयति - नलिन्याः रक्तकमलिन्या रागो निसर्गसिद्धो वर्तते स्वभावोत्पन्नो वर्तते । पडङ्घ्रिर्भ्रमः । तत्र कमलिन्यां मुधा (छ. ट. मुधा) भ्रमति ॥ ११ ॥

सिद्धाध्यासितकन्दरे ह्रवृषस्कन्धावगाढद्रुमे

गङ्गाधौतशिलातले हिमवतः स्थाने स्थितिं स्थेयसि ।

कः कुर्वीत शिरःप्रणाममलिनं मानं मनस्वी जनो

यद्युन्नस्तकुरङ्गशावनयना न स्युः स्मरान्नं स्त्रियः ॥ १२ ॥

यदि चेत् स्त्रियो न स्युः । यत्तदोर्नित्यसंवन्यः । इति ज्ञायात् । तदा को मनस्वी जनः स्वकीयं मानं शिरः प्रणाममलिनं कुर्वीत ? । अपि तु न कोऽपि । किं स्त्रियः ? । उन्नस्तकुरङ्गशावनयनाः । उन्नस्तो योऽसौ कुरङ्गः तस्य शाववद् बालकवन् नयने यासां ता उन्नस्तकुरङ्गशावनयनाः । पुनः किं स्त्रियः ? । स्मरान्नं कामालम् । आविष्टपुच्छिङ्गः (हं. क. छ. 'पुच्छिङ्गं) एवंविधा नार्यश् चेत् स्युः तदा मानं कश्चिदपि नोज्ज्वल्यत (नोज्ज्वल्यत्) । कः सति ? । हिमवतो हिमाचलस्य पर्यतस्य स्थाने स्थितिं (छ. स्थितं) स्थेयसि निश्चले सति । किं हिमवतः स्थाने ? । गङ्गाधौतशिलातले गङ्गाया भार्गीरध्या धौतं प्रक्षालितं शिलातलं यस्य ए० तस्मिन् । पुनः किं हिमवतः स्थाने ? । ह्रवृषस्कन्धावगाढद्रुमे । हरत्येधरस्य वृषो बलीवर्दः हरवृषः (हं. च. हरिवृषः), तस्य स्कन्धेन अवगाढा वर्षिता द्रुमा वृक्षा यत्र स ह्रवृ० तस्मिन् । [पुनः किंभूते हिमवतः स्थाने ? सिद्धाध्यासितकन्दरे सिद्धैरध्यासिता कन्दरा यस्य स तस्मिन् ।] चेद्धिमवतो निरञ्जनानि शृङ्गाणि आत्मार्थसाधकानि वर्तन्ते, तदा परसेवां कः कुर्वीत ? । चेत्तार्थो न भवन्ति ॥ १२ ॥

मनस्विनां एकावस्थोपदेशमाह कविः-

दिशं वनहरिणीभ्यो वंशकाण्डस्थलीनां

कवलमुपलकोटिच्छिन्नमूलं कुशानाम् ।

१. क. च. स्मरति । २. च. 'सिद्धिस्त' । ३. ग. भ्रमत्येव । ४. ग. हरिवृष । ५. ल. घ. स्थिते । ६. र. दिनवन ।

शुकयुवतिकपोलापाण्डु ताम्बूलवल्ली-

दलमरुणनखाग्रैः पाटितं वा वधूम्यः ॥ १३ ॥

हे मनस्विन् । वधूम्यः मुन्दरीभ्यः नागवल्लीदलं ताम्बूलनागवल्लीदलं; (ट. ताम्बूलवल्लीदलं) वीटकं दिश्र पित्त । वा अथवा वनहरिणीभ्यः वनमृगीभ्यः कुशानां दर्माणां कवलं दिश्र देहि । कि० नागवल्लीदलम् ? । अरुणनखाग्रैः पाटितं विदारितं विनशीकृतम् । पुनरपि किं विशिष्टं नागवल्लीदलम् ? । शुकयुवतिकपोलापाण्डु । शुकयुवती शुक्रि [तस्याः] कपोलकृत् वा समन्ताद् भावेन पाण्डु गौरवर्णम् । “पुंमद्भाषितपुंस्फ्रानूद् पूरण्यादिषु स्त्रियाम् ।” तुल्याधिकरणे युवतीस्थाने युवति । कवलं कासाः वंशकाण्डस्थलीनां वंशानां काण्डस्थली वंशकाण्डस्थली, [तेषां] वंशपल्लवानां कवलमित्यर्थः । कि० कवलम् ? । उपलकोटिच्छिन्नमूलम् । उपलः प्रक्षरस्त्रस्य कोटिः अप्रविभागः तथा छिन्नं मूलं यस्य स उपलकोटिच्छिन्नमूलकम्, उप० ॥ १३ ॥

अथ विषयरसविशेषाधिक्यमाह-

असाराः सन्त्येते विरतिविरसां ये च विषया

जुगुप्सन्तां यद्वा ननु सैकलदोषास्पदमिति^१ ।

तथाप्यन्तस्तत्त्वप्रणिहितधियामप्यतिबलै-

स्तदीयोऽनारुयेयः स्फुरति हृदये कोऽपि महिमा ॥ १४ ॥

च अन्यत् । ये (क. के. ख. ट. एते) विषयान्ते पण्डितैः । यद्वा अथवा इति जुगुप्सन्तां तिगस्त्रिबन्ताम् । इतीति किम् ? । ननु निश्चितम् । विषयाः सकलदोषास्पदम् । पुनः इतीति किम् ? । एते विषया विरतिविरसाः सन्तः असाराः सन्ति । तथापि एवं सत्यपि । अन्तस्तत्त्वप्रणिहितधियां अपि महात्मनामपि विदुषामपि । तदीयो महिमा तस्य विषयस्य महिमा । हृदये कोऽपि अपूर्वं इव स्फुरति । कि० महिमा ? । अनारुयेयः वज्रुम-श्रव्यः । अन्तर्गतत्वेन प्रणिहिता सत्यीकृता स्थापिता धीर्बुद्धिर्धिया ते अन्तस्तत्त्वप्रणिहितधियः, तेषामपि कामरसव्याप्तौ सत्या तत्त्व तदेव जागर्ति । न तु शास्त्रादिको रस ॥ १४ ॥

अथ मनसो रचिस्वरूपमाह कवि-

भवन्तो वेदान्तप्रणिहितधियामत्र गुरवो

विचित्रालापानां वयमपि कवीनामनुचराः ।

तथाप्येतद् भ्रूमो न हि परहितात् पुण्यमधिकं

न चास्मिन् संसारे कुवलयदृशौ रम्यमपरम् ॥ १५ ॥

१ ग. सन्त्येते । २ ग. विरसायास । घ. विरसाध्यापि । ३. घ. जुगुप्सन्तं । ४. ग. शकल० । ५. ए. घ. *मपि । ६ ग. च. चलं तद्गी. ७. ग. कोऽप्यमहिमा ।

हे पूज्याः ! भवन्तोऽत्र संसारे वेदान्ततन्त्रप्रणिहितधिषां वेदरहस्यनिश्चलबुद्धीनां गुरवो वर्तन्ते । वयमपि कवीनामनुचरा वर्तामहे । किं० कवीनाम् ? । [विचित्रालापानाम् ।] विचित्रो आलापो येषां ते विचित्रालापाः, तेषां वि० । तथापि एवं सत्यपि । किमपि वयमपि एतद् श्रुमः । किम् ? । न हि परहितान् अधिकं पुण्यं नास्ति । अस्मिन् संसारे कुबलयद्वयः नार्याः अपरं न च रम्यं न किमपि सुन्दरम् ॥ १५ ॥

अथ पृच्छां चिकीर्षुराह कविः—

मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्याः समर्यादमिदं वदन्तु ।

सेव्याः नितम्बाः किमु भूधराणामुत स्मरस्मेरविलासिनीनाम् ॥१६॥

हे आर्याः हे पण्डिताः ! । इदं समर्यादं वाक्यं वदन्तु । योः किं कृत्वा ? । मात्सर्य-
मुत्सार्य परिहृत्य । अपि च कार्यं विचार्य । तत् किम् ? । किमु भूधराणां पर्वतानां नितम्बाः
उत स्मरस्मेरविलासिनीनां सुन्दरीणां नितम्बाः सेव्याः ? । तत्पत्न्यावहं मम पुरस्ताद्विवेकवन्तु
(स. ट. असत्पुरुषाद्विवेकवन्तु) ॥ १६ ॥

अथ मनसो रुचिः प्राह कविः—

किमिह बहुभिरुक्तैर्वैस्तुशून्यैः प्रलापैर्

द्वयमपि पुरुषाणां सर्वदा सेवनीयम् ।

अभिनवमदलीलालसं सुन्दरीणां

स्तनभरपरिखिन्नं यौवनं वा वनं वा ॥ १७ ॥

हे तत्त्वार्थिनः ! इह अस्मिन्नर्थे बहुभिरुक्तैः किम् ? किन्त्सणैर्वहुभिरुक्तैः ? ।
वस्तुशून्यैस्तुशून्यैः [पुनः किलत्सणैरुक्तैः ? । प्रलापैः अनर्थैरुक्तैः] । पुरुषाणां
परार्थकामयुक्तानां सर्वदा सर्वकालं द्वयमपि सेवनीयं द्वयोरपि परिशीलन कर्तव्यम् । सुन्दरीणां
रमणीनां यौवनं वा, वनं वा । किं० यौवनम् ? । अभिनवमदलीलालसं अभिनवा मदलीला
अभिनवमदलीला, तामिर्लोक्यम् । पुनः किं० यौवनम् ? । स्तनभरपरिखिन्नं स्तनभरेण परिखिन्नं
स्तनभरपरिखिन्नम् ॥ १७ ॥

अथ जितेन्द्रियस्वरूपमाह कविः—

वाले लीलामुकुलितममी मन्यरा दृष्टिपाताः

किं क्षिप्यन्ते विरम विरम व्यर्थ एष श्रमस्ते ।

संप्रत्येते वयमपरतं वाल्यमास्या वनान्ते

क्षीणो मोदस्तृणमिव जगज्जालमालोक्यामः ॥ १८ ॥

१. ग. अर्थः; एत. घ. युक्तिः । २. ग. द्वयमिह । ३. एत. घ. उपरतं; च. अपि रतं

हे बाले ! अमी मन्थराः दृष्टिपाताः लीलामुकुलितं यथा भवति किं क्षिप्यन्ते किं प्रेर्यन्ते ? । विरम विरम । एष ते तर श्रमः व्यर्थो मुषैव । संप्रति एते वयं जगज्जालं तृणमिव आलोकयामो निलोकवाग । कथम् ? । बाल्य अपरतं विरमित (ख ट उपरत विरत) । आस्था वनान्ते । मोहः क्षीणः । अस्माकमीदृश स्वरूप वर्तते । संप्रति वयमीदृशा स ॥ १८ ॥

अथ कामिन कामतत्त्वमाह-

मत्तेभकुम्भपरिणाहिनि कुङ्कुमौर्द्रे

कान्तापयोधरतटे रतिखेदखिन्नः ।

वक्षो निधाय भुजपञ्जरमध्यवर्ती

धन्यैः क्षिपा क्षिपयति क्षणलब्धनिद्रः ॥ १९ ॥

धन्यः प्राणी एवविधा क्षिपा स्वर्नी क्षिपयति निर्गमयति । किं कृत्वा ? । वक्षो हृदय पिधाय (च ट विधाय) आच्छाद्य । कथम्भूत सन् ? । भुजपञ्जरमध्यवर्ती सन् । किं धन्य ? । कान्तापयोधरतटे रति(ह रत्) खेदखिन्न* । किं कान्तापयोधरतटे ? । मत्तेभकुम्भपरिणाहिनि । मत्तेभकुम्भन् परिणाहो विस्तारो विद्यते यत् स तस्मिन् । पुन किं धन्य ? । क्षणलब्धनिद्रः क्षणमात्र लब्धा निद्रा येन स क्षणलब्धनिद्र ॥ १९ ॥

अथ कश्चित्पुमान् काचिन्नायिका प्रत्याह-

अनाघ्रात पुष्पं किशलयमलूनं कररुहैर्

अनाविद्ध रत्न निधुवनमनास्वादितरसम् ।

अखण्डं पुष्पाना फलमिव भवद्रूपमनघ

न जाने भोक्ता क इह समुपस्थास्यत इति ॥ २० ॥

हे मदे ! अनघ भद्ररूपं प्रति अमल्यर्थे भोक्ता इति अमुना प्रकारेण क इह अस्मिन् रूपे समुपस्थास्यते । तद्रह न जाने । किं भद्ररूपम् ? । अनाघ्रातं पुष्पमिव कररुहैरलूनं नखाभैरवुण्ठित किशलयमिव । उत्प्रेक्षते- अनाविद्धं अनुत्कीलित (ह शरित) रत्नमिव । अनास्वादितरस (ह निधुवनमिव असुक सुरतमिव शुद्धपाठ) निधुवनमिव हाररुमिव । पुन किं भवद्रूपम् ? । पुष्पानामखण्ड जक्षत फलमिव । एनाक्ता नाह ज्ञाने तव पतिं क विधास्यति भगवान् ॥ २० ॥

अथ दुर्भगसेवकमाश्रित्य कान्तास्वरूपमाह-

राजंस्तृष्णाभ्युराशेर्नहि जगति गतः कश्चिदेवावसानं

को वाप्यर्थैः प्रभूतैः स्ववपुषि गलिते यौवने सानुरागः ।

१ क घ छ ज 'मादे । २ ह धन्या । ३ क घ क्षपा । ४ ग घ क्षपयति । ५ ह पुष्प । ६ ख मधुवनम् ।

गच्छामः सद्य यावद् विकसितकुमुदेन्दीवरालोकिनीनाम् ।

आक्रम्याऽऽक्रम्य रूपं झटिति न जरया लुञ्च्यते प्रेयसीनाम् ॥ २१ ॥

हे राजन् !, वृष्णासुरादोः वृष्णासुव्रत्य कश्चिदवसानं प्रान्तं [जगति] गंतः ? । अपि तु न । वा अथवा, यावने स्ववपुषि गलिते सति प्रभूतैरप्यर्थैः प्रचुरैरपि धनैः कः सातुरागो भवति ? । अपि तु न कोऽपि । हे राजन् ! सं सद्य गच्छामः यावत् प्रेयसीनां वल्लमानां रूपं झटिति ग्रीष्मं जरया आक्रम्याक्रम्य न लुञ्च्यते न लुण्ठ्यते । किं० प्रेयसीनाम् ? । विकसितकुमुदेन्दीवरालोकिनीनाम् । विकसिते कुमुदेन्दीवरे विकसितकुमुदेन्दीवरे, तयोर्थदालोको यासां ता विकसितकुमुदेन्दीवरालोकिन्यः, तासाम् । विकसितकमलद्रव्यनयनानामित्यर्थः ॥ २१ ॥

अथ वर्षासमये पथिकस्वरूपमाह-

उपरि धनं घनपटलं तिर्यग्गिरयोऽपि नर्तितमयूराः ।

क्षितिरपि कन्दलधवला दृष्टिं पथिकः क पातयतु ॥ २२ ॥

पथिकः दृष्टिं क पातयतु ? । कथम् ? । उपरि आकाशे धनं निविडं घनपटलम् । तिर्यग् गिरयोऽपि नर्तितमयूराः नर्तिता मयूरा यस्मिन्ने (छ. येषु ते) नर्तितमयूराः । इयं क्षितिरपि कन्दलधवला कन्दलैः कन्दैः धवलाः कन्दलधवलाः प्रसारितकन्दा इत्यर्थः । एवंविधं स्वरूपं दृष्ट्वा पथिकस्य हृदयं समुल्लास । कथा ? । स्वगृहयानोत्कण्ठया ॥ २२ ॥

अथ पुनरपि मनस्विनां स्वरूपमाह-

संसारेऽस्मिन्नसारे परिणतितरले द्वे गती पण्डितानां

तत्त्वज्ञानामृताम्भःस्रुतलुलितधियां यातु कालः कदाचित् ।

नो चेन्मुग्धाङ्गनानां स्तनजघनघनाभोगसंभोगिनीनां

स्थूलोपस्थस्थलीषु स्थगितकरतलस्पर्शलोलोद्यतानाम् ॥ २३ ॥

अस्मिन्नसारे संसारे पण्डितानां विदुषा द्वे गती । किं० संसारं ? । परिणतितरले परिणामचञ्चले । द्वे के गती पण्डितानाम् ? । कदाचित् तत्त्वज्ञानामृताम्भःस्रुतलुलितधियां कालो यातु । तत्त्वस्य ज्ञानं तत्त्वज्ञानं शुद्धं (क. छ. शुभः ट. मुक्त) ध्यानमित्यर्थः । तत्त्वज्ञानमेव अमृताम्भः तत्त्वज्ञानामृताम्भः, तेन लुदा गिन्ना लुलिता च धीर्बुद्धिर्येषाम्, ते तत्त्वज्ञानामृताम्भःस्रुतलुलितधियाः, तेषाम् । नो चेद् एवं न । मुग्धाङ्गनानां मनोहारिणीनां स्त्रीणाम् । स्थूलोपस्थस्थलीषु स्थगितकरतलस्पर्शलोलोद्यतानां कालो यातु । कोऽर्थः ? । स्थूला या उपस्थस्थली नितम्पस्थली स्थूलोपस्थस्थली, तासु स्थगितो योऽसौ करतलः स्थगितकरतलः, तस्य स्थगितकरतलस्य, सस्पर्शो योऽसौ लोलो लौल्य विभ्राणः, तत्रोद्यताः स्थगितकरतलस्पर्शलोलोद्यताः,

१ म. आलोकनीनाम् । २ ट. घ. लुण्ठ्यते । ३ क. छ. पातयति । ४ क. छ. 'दुन' ।

५ घतकव-

तेषाम् । किं० सुग्धाह्वानानाम् ? । स्तनजघनघनाभोगसंभोगिनीनाम् । स्तनश्च जघनश्च स्तन-
जघनौ, स्तनजघनयोः घनः प्रचुरो अभोगो विस्तारः स्तनजघनघनाभोगः तस्य सम्यग् भोगो विधत्ते
यासां ताः स्तनजघनघनाभोगसंभोगिन्यः, तासाम् ॥ २३ ॥

अथ मोहस्य दुश्चेष्टितमाह-

कान्तेऽत्युत्पललोचनेऽतिविपुलश्रोणीभरेऽत्युन्नमत्-

पीनोत्तुङ्गपयोधरेऽतिसुमुखाम्भोजेऽतिसुभूरिति ।

दृष्ट्वा माद्यति मोदतेऽभिरमते प्रस्तौति विद्वानपि

प्रत्यक्षाशुचिपुत्रिकां स्त्रियमहो मोहस्य दुश्चेष्टितम् ॥ २४ ॥

विद्वानपि पुष्यान् द्विपं इति अमुना प्रकारेण दृष्ट्वा माद्यति मोदते अभिरमते
प्रस्तौति । अहो मोहस्य दुश्चेष्टितं दुर्विलसितम् । तत्र माद्यति-मदी हर्षे । मोदते-सुद
संमोदने । अभिरमते-रम (ट. रमु) क्रीडायाम् । प्रस्तौति-‘दृग् स्तुतौ’ । ‘दृ घाल्वादेः
घः सः घु’ । निमित्ताभावेस्तु सर्वत्र वर्तमाने या निष्पत्तिः । इतीति किम् ? । हे कान्ते । ‘कमु
कान्तौ’ । कमु काम्यते स । ‘निष्ठा कः’ तप्रत्ययः । ‘पञ्चमौपधाया दीर्घः’ । का इति
निष्पन्नम् । मनोर० । स्त्रियामा० । तस्याः संबोधनं विधीयते । हे कान्ते । हे अत्युत्पललोचने ।
लोचनाभ्यामतिक्रान्तानि उत्पलानि यथा सा अत्युत्पललोचना, तस्याः संबोधनं विधीयते हे अत्युत्-
ललोचने । हे अतिविपुलश्रोणीभरे । अतीव विपुल श्रोणीभरं यस्याः सा० । तस्याः संबोधनम् ।
हे अतिविपुल० । हे अत्युन्नमत्पीनोत्तुङ्गपयोधरे । अति उन्नततौ पीनौ उत्त (षु) तौ पयोधरौ
यस्याः, सा०, तस्याः संबोधनम् । हे अतिसुमुखाम्भोजे अतिक्रान्तं सुमुखेन अम्भोजं कमलं यदा
सा०, तस्याः संबोधनम् । हे अतिसुशु । अतीव सुष्टे [‘दृ’] युवौ यस्याः सा०, तथा तस्याः संबोधनम् ।
एवंविधां वर्णना कृत्वा कृत्वा मोहमूढो जनः स्त्रियं स्तौति । किं स्त्रियम् ? । प्रत्यक्षाशुचि-
पुत्रिकाम् । प्रत्यक्षं अशुचे पुत्रिका प्रत्यक्षाशुचिपुत्रिका, ताम् । मोहस्य विडम्बनेति ॥ २४ ॥

अथ रमणीनामन्नोत्थमुणवर्णनमाह-

क्वचित्सुभ्रमङ्गैः क्वचिदपि च लज्जापरिगतैः

क्वचिद्वीतित्रस्तैः क्वचिदपि च लीलाविलसितैः ।

कुमारीणामतैर्वदनसुभगैर्नत्रवलितैः

क्वचिच्छीलाञ्जानां प्रकरपरिकीर्णा इव दिशः ॥ २५ ॥

कुमारीणां सुन्दरीणाम् । एतैर्नत्रवलितैः नेत्रविग्रहैः दिशः लीलाञ्जानां प्रकरपरिकीर्णा
इव वर्तन्ते । किं० नेत्रवलितैः ? (ष्वलितै) वदनसुभगैः । सुललकण्ठेन शोभापरायणैः । किं०

१ ए. घ. सभ्रमङ्गैः । २ ग. घ. चलितैः । ३ ख. घ. स्फुटशीलां ।

नेत्रवल्लैः ? । क्वचित्सुभ्रूमङ्गैः सुष्टो [ष्टु] भ्रूमङ्गो येषां ते सुभ्रूमङ्गालैः । पुनः किं०
नेत्रवल्लैः ? । क्वचिदपि च लज्जापरिगतैः । लज्जया परि समन्ताद्भावेन गता मिलित्वा लज्जा-
परिगतासौ । पुनः किं० नेत्रवल्लैः ? । क्वचिद्गीतित्रस्तैः भीत्या त्रस्ता भीतित्रस्तासौ । पुनः
किं० नेत्रवल्लैः ? । क्वचिदपि च लीलाविलसितैः । लील्या (क. च. लीलाया) विलसितानि
येषां तानि [तैः] । एवंविधैः चेष्टितैः कृत्वा दिशः कमल्पप्रकरपरिकीर्णा इव भ्रान्ति ॥ २५ ॥

युवतीनां स्वभाविकमण्डनमाह—

वक्रं चन्द्रविडम्बि पङ्कजपरीहासक्षमे लोचने

वर्णः स्वर्णमपाकरिण्युरैलिनीजिण्युः कचानां चयः ।

वक्षोजाविभकुम्भविभ्रमहरो गुर्वी नितम्बस्थली

वाचां हारिषु मार्दवं युवतिषु स्वाभाविकं मण्डनम् ॥ २६ ॥

युवतिषु तस्मिन् इदं स्वाभाविकं मण्डनं वर्तते । इदं किम् ? । वक्रं चन्द्रविडम्बि
चन्द्रालुकारि । लोचने पङ्कजपरीहासक्षमे कमल्हास्यसमर्थे । पुनः किं० ? । वर्णः स्वर्ण-
मपाकरिण्युः नितम्बस्थली । पुनः किं० । कचानां चयः अलिनी (नीं) जिण्युः त्रमरीवर्ण-
जयनशीलम् (लः) । पुनः किम् । वक्षोजौ कुचौ इभकुम्भविभ्रमहरो (हं. ज. करो) । पुनः किम् ?
गुर्वी नितम्बस्थली । पुनः किम् ? वाचां मार्दवं सौकुमार्यम् । किन्त्युः शणासु युवतिषु ? । हारिषु
मनोहारिणीषु (ख. च. हारिषु) पुरन्धीणा सहजमण्डनमिदम् ॥ २६ ॥

नामृतं न विपं किंचिदेकां मुक्त्वा नितम्बिनीम् ।

सैवामृतमयी रक्ता विरक्ता विपवह्वरी ॥ २७ ॥

सुगमार्थोऽस्ति । परं तथापि नितम्बिन्या अमृतविपस्वरूपमाह कविः—एकां नित-
म्बिनीं मुक्त्वा किंचिन्नामृतं न विपम् । एतावता इदमेनामृतं इदमेव विपम् । सैव नित-
म्बिनी रक्ता सती अमृतमयी विरक्ता सती विपवह्वरी विपवह्वलिः (ह. वीरुः; स वीरुः;
च भोस्त्वः) इत्यथेः ॥ २७ ॥

एनमेवार्थमाह—

भूचालुर्याकुञ्चिताक्षाः कटाक्षाः

स्निग्धा वाचो लज्जितान्तांश्च हासाः ।

लीलामन्दं प्रस्थितं च स्थितं च

स्त्रीणामेतद् भूपणं चायुधं च ॥२८॥

१ घ. विडम्ब । २ क. छ. अलिनी । ३ ख. च. लता । ४ ग. तास्ते च । ५ ख. घ.
सुस्थितं ।

स्त्रीणां नारीणाम् । एतद्भूषणम् । च अन्यत् । आयुधमपि । एतत्किम् ? । कदाक्षाः । किं०
कदाक्षाः ? । भूचातुर्पाकुञ्चिताक्षाः । भूचातुर्येण आकुञ्चितानि अक्षीणि यामिस्ता भूचातुर्पाकु-
ञ्चिताक्षाः । पुन. किं० ? । स्निग्धा वाचः मधुरवाप्य । च अन्यत् । लज्जितान्ता हासाः । पुन
किं० ? । प्रसिद्धं गमनम् । च अन्यत् । स्थितम् । किं० प्रसिद्धं च स्थितम् । लीलामन्दं लील्या
मन्दरं (क. छ. मन्थिरं, च. मन्दिरं) । स्त्रीणामेतानि भूषणानि । परमनोवेधनदाहमपि ॥२८॥

तासा तारुण्यस्वरूपमाह-

स्मितं किञ्चिद्भ्रं सरलतरलो दृष्टिविभवः

परिस्पन्दो वाचामभिनवविलासोक्तिसरसः ।

गतीनामारम्भः किशलयितलीलापरिकरः

सृशन्त्यास्तारुण्यं किमिव न हि रम्यं मृगदृशः ॥ २९ ॥

तारुण्यं सृशन्त्या मृगदृशः । द्वि निश्चितम् । किमिन् ('ह') रम्यं न ? । अपि तु
रम्यमेव । रम्य किम् किम् ? । वक्रं किञ्चित् स्मितं हास्ययुक्तम् । दृष्टिविभवः सरलतरलः । वाचां
वाणीना परिस्पन्दो निर्गम (स. च ट निगम) अभिनवविलासोक्तिसरसः । अभिनवविहा-
सोक्त्या सरस अभिनवविलासोक्तिसरस । पुन किम् ? । गतीनामारम्भः किशलयितलीला-
परिकरः अङ्कुरितलावण्यपरिवार । तारुण्यसमये पुरन्ध्रीणा कि किं न सुन्दरमित्यर्थ ॥ २९ ॥

अथ नायिकाया विकारमाह-

स्मृता भवति तापाय दृष्टां तून्मादवर्धनी ।

सृष्टा भवति मोहाय सा नाम दयिता कथम् ॥ ३० ॥

नाम इति संज्ञावने । सा दयिता कथमुच्यते ? । या स्मृता सती तापाय भवति ।
तु पुन. दृष्टा सती उन्मादवर्धनी ('धि') नी भवति । या दयिता सृष्टा सती मोहाय भवति,
तस्या. [नाम] दयिता कथ उच्यते ? ॥ ३० ॥

अथ तामामेव विषय [षण] तामाह-

आवर्तः संशयानामविनयभेदनं पैत्तनं साहसानां

दोषाणां संनिघानं कपटज्ञातमयं क्षेत्रमप्रत्ययानाम् ।

स्वर्गद्वारस्य विभ्रं नरकपुरसुरं सर्वमायाकरणं

स्त्रीयध्रं केन सृष्टं विषममृतमैयं प्राणिलोकस्य पौशः ॥ ३१ ॥

१ ग. 'तरला दृष्टिविशिष्या । २ ग. स. परिस्पन्दो । ३ ग. 'अभिमतम्' । ४ र. घ. 'ल्ययति; च 'लयत । ५ क. ग. छ. किमिह । ६ ग. घ. च. दृष्टा । ७ र. ग. घ. ज. 'उन्मादवर्धनी । ८ घ. दृष्टा । ९ ग. 'मुरनं । १० द. पातनं । ११ घ. सृष्टं । १२ ग. 'निर्गम' प्राणिनां मोहायसः । १३ घ. पाताम् ।

अहो ! इदं स्त्रीयन्त्रं केन सृष्टम् ? । किं स्त्री ? । विषममृतमयम् । पुनः किं स्त्रीयन्त्रम् ? । प्राणिलोकस्य पाशः । पुनः किं स्त्रीयन्त्रम् ? । संश्रयानां संदेहानां आवर्तः । पुनः किं स्त्रीयन्त्रम् ? । अविनयमथनम् । पुनः किं स्त्रीयन्त्रम् ? साहसानां पचनम् । पुनः किं स्त्रीयन्त्रम् ? । दोषाणां संनिधानम् । पुनः किं स्त्रीयन्त्रम् ? । कपटशतमयम् । पुनः किं स्त्रीयन्त्रम् ? । अप्रत्ययानां अविश्वासानां क्षेत्रं भूमिः । पुनः किं स्त्रीयन्त्रम् ? । स्वर्गद्वारस्य विभ्रम् । पुनः किं स्त्रीयन्त्रम् ? । नरकपुरमुखं । पुनः किं स्त्रीयन्त्रम् ? । सर्वमायाकरणम् । इदं यन्त्रं प्राणिलोकस्य पाशकृते कृतमस्ति । कन्वनार्थम् ॥ ३१ ॥

अथ नारीरूपतिरस्कारमाह-

नो सत्येन मृगाङ्ग एष वदनीभूतो न चेन्द्रीवर-

द्वन्द्वं लोचनतां गतं न कनकैरप्यङ्गयष्टिः कृता ।

किं त्वेवं कविभिः प्रतारितमनास्तत्त्वं विज्ञानन्नपि

त्वग्मांसास्थिमयं वपुर्मृगादृशां मैत्र्वा जनः सेवते ॥ ३२ ॥

अहो कष्टं विलोक्यताम् । जनो मृगादृशां नारीणां वपुः शरीरं सेवते । किं वपुः ? । त्वग्मांसास्थिमयम् । त्वचां मांसात् अस्मीना च विकारोऽवयवो वा । एकस्वरचित्यं मयद्मय-प्रत्ययः । कथम् ? । सत्येन एष मृगाङ्गश्चन्द्रो वदनीभूतः ? । अपि तु न । च अन्यत् । इन्द्रीवरद्वन्द्वं कस्यापि लोचनतां गतम् ? । अपि तु न । अपि पुनः अङ्गयष्टिः कस्यापि कनकैः कृता ? । अपि तु न । किं जनः ? । किं त्वेवं पूर्वोक्तप्रकारेण कविभिः प्रतारितमनाः विप्रतारितचेताः । पुनः जनः किं कुर्वन् ? । तत्त्वं विज्ञानन्नपि अयगच्छन्नपि परं तथापि मानवो मुच्यते । अतत्त्वमपि तत्त्वं वेत्ति ॥ ३२ ॥

अथ पुरुषाणां मोहनस्वरूपमाह-

सन्मार्गे तावदास्ते प्रभवति हि नरस्तावदेवेन्द्रियाणां

लज्जां तावद्विधत्ते विनयमपि समालम्ब्यते तावदेव ।

श्रुचापाकृष्टमुक्ताः श्रवणपथजुषो नीलपक्ष्माण एते

यावल्लीलावतीनां न हृदि धृतिमुषो दृष्टिवाणाः पतन्ति ॥ ३३ ॥

नरः सन्मार्गे तावदास्ते तावत्कालं तिष्ठति । हि निश्चितम् । नरो मनुष्यः तावदेव तावत्कालमेव इन्द्रियाणां प्रभवति जयं कुरुते पराभवति वा । नरः प्राणी लज्जां तावद्विधत्ते तावन्तं कालं लज्जां करोति । प्राणी विनयमपि तावदेव समालम्ब्यते विभर्ति । यावल्लीला-

१ ख. ग. घ. एव । २ ख. चेन्द्रीवरं । ३ क. च. छ. °दृशाम्नोः; ग. °दृशां मन्दो ।
४ ज. सदात् । ५ ख. घ. पथगता । ६ क. °मुपाः; ख. °मुखाः; ग. ज. °मुषो; घ. ट. °मुखा; छ. °मुखाः ।

पतीनां लज्जानां एते दृष्टिवाणा न पवन्ति । किं० दृष्टिवाणाः १ । हृदि घृतिमुषः । पुनः किं०
दृष्टिवाणाः २ । नीलपक्ष्माणाः । अ-येऽपि वाणा नीलपक्ष्माणो भवन्ति ननु । एतेऽपि तथैव ।
पुनरपि किं० दृष्टिवाणाः ३ । श्रवणपथजुषः । श्रवणयोः पन्थासं जुषन्तीति श्रवणपथजुषः ।
कर्णप्रान्तनेत्रे इत्यर्थः । पुनः किं० दृष्टिवाणाः ४ । भ्रूवापाकृष्टमुक्ताः । भ्रूवापेन आकर्णान्तं
आकृष्टमुक्ताः भ्रूवापाकृष्टमुक्ताः । तावदेव प्राणी यावद्युग्मतीनां नयनरुद्यक्षवाणा न प्रस्फुरन्ति ।
स एव शूरो यस्य ते न लगन्ति ॥ ३३ ॥

अथ विराम्यतत्त्वगाह-

यदेतत् पूर्णेन्दुद्युतिहरमुदाराकृतिधरं

मुखाब्जं तन्त्रङ्गयाः किल वसति यत्राधरमैधुः ।

इदं तत् किंपाकद्रुमफलमिवातीव विरसं

व्यतीतेऽस्मिन् काले विपमिव भविष्यत्सुखदम् ॥ ३४ ॥

तत् इदं वक्ष्यमाणं अस्मिन् यौवने काले व्यतीते व्यतिक्रान्ते सति विपमिव असुखदं
भविष्यति । यदेतत्त्रन्त्रङ्गयाः कृतोदयी इदं मुखाब्जं पूर्णेन्दुद्युतिहरम् । किं० मुखाब्जम् ? ।
उदाराकृतिधरम् । किल इत्यलीके । यत्र मुखाब्जे अधरमधु वसति । तत् किंपाकद्रुमफलं
विपत्रस्रफलमिव परिणामे अतीव विरसं फालतिक्रमेण अतीव दुःखदं भवति ॥ ३४ ॥

अथ विपादवाक्यनाह-

संसारेऽस्मिन्नसारे कुनृपतिभवनद्वारसेवाकैलङ्के

व्यासङ्गव्यस्तधैर्ये कथममलधियो मानसं वा विदध्युः ।

यद्येताः प्रोद्यदिन्दुद्युतिनिचयभृतो न स्युरम्भोजनेत्राः

प्रेह्लत्काञ्चीकलापाः स्तनभरविनमन्मध्यभागास्तरुण्यः ॥ ३५ ॥

यदि चेत् अस्मिन् असारे संसारे अम्भोजनेत्राः कमलाक्ष्यो न स्युः । 'यत्तदोर्नित्य-
संमन्धः' इति न्यायात् । तदा अमलधियो निर्मलदुःखयो मानसं चित्तं व्यासङ्गव्यस्तधैर्यं संगति-
निराकृतसाहसं कथं वा विदध्युः कुर्युः । [किभूते संसारे ? । कुनृपतिभवनद्वारसेवाकैलङ्के
कुनृपतिभवनद्वारसेवाया कलङ्को यस्मिन् तस्मिन् ।] किं० अम्भोजनेत्राः ? । प्रोद्यदिन्दुद्युति-
निचयभृतः । प्रोद्यर् [नृ] योऽसौ इन्दुः चन्द्रः तस्य द्युति [निचयं कान्तिसमूहं विभतीति
[विभतीति] इन्दुद्युति] निचयभृतः । पुनः किं० अम्भोजनेत्राः ? । प्रेह्लत्काञ्चीकलापाः ।
शब्दचकटि (ख. शब्दचकटि) मेखला । पुनरपि किं० अम्भोजनेत्राः ? । स्तनभरविन-
मन्मध्यभागाः । स्तनभरेण विनमन् मध्यभागो वासा ताः स्तनम० । पुनः किं० अम्भोजनेत्राः ? ।
तरुण्यः युवलाः ॥ ३५ ॥

१ ग. तत्रयत्ताः । २ ग. ज. मधु । ३ ग. हृदानीमतिरसं । ४ घ. 'प्यति सुखदम् ।
५ ए. घ. कलङ्कः, ज. कलङ्को । ६ ख. घ. त्यक्त ।

अथ नासामुक्ताफलकवर्णनमाह—

सुधामयोऽपि क्षयरोगशान्त्यै नासाग्रमुक्ताफलकच्छलेन ।

अनङ्गसंजीवनदृष्टिशक्तिः मुखामृतं ते पिवतीति चन्द्रः ॥ ३६ ॥

हे नायिके ! चन्द्रः ते तव मुखामृतमिति पिवति । केन ? नासाग्रमुक्ताफलकच्छ-
लेन नासाया अग्रं नासाग्रं, नासाग्रस्य सुक्ताफलं नासाग्रमुक्ताफलम् । स्वार्थे कः । नासाग्रमुक्ता-
फलकं । तस्य छलं नामाग्रमुक्ताफलकच्छलम् । तेन नासा० । [किमर्थं पिवति ? । क्षयरोगशान्त्यै
क्षयरोगोपशमनाय । कि० चन्द्रः ? । अनङ्गसंजीवनदृष्टिशक्तिः अनङ्गस्य संजीवनं अनङ्ग-
संजीवनं, अनङ्गसंजीवनस्य दृष्टेः] शक्तिर्यस्य सः स० ॥ ३६ ॥

परिमलभृतो वाताः शाखा नवाङ्कुरकोटयो

मधुपतिरतोत्कण्ठाभाजः प्रिया पिकभापिणी ।

विरलसुरतस्वेदोद्गारा वधूवदनेन्दवः

प्रसरति धनाढ्यानां ग्रीप्मे कुतोऽपि गुणोदयः ॥ ३७ ॥

वधूवदनेन्दवः गुणोदयः ग्रीप्मे ग्रीप्म-श्ले कुतोऽपि [धनाढ्यानां] धन्यानां प्रसरति ।
कोऽसौ गुणोदयः ? । परिमलभृतो वाताः गन्धवाहाः पवनाः । शाखाः नवाङ्कुरकोटयः ।
पुनः कोऽयं गुणोदयः ? । विरलसुरतस्वेदोद्गाराः । किं० सुरतस्वेदोद्गाराः ? । मधुपतिर-
तोत्कण्ठाभाजः । पुनरपि कोऽयं गुणोदयः ? । प्रिया पिकभापिणी । एवविधो गुणोदयः धन्यानां
गृहे भवति ॥ ३७ ॥

अथ कामवर्धनगुणानाह—

अच्छाच्छचन्दनरसार्द्रकरा मृगाक्ष्या

धारागृहाणि कुसुमानि च कौमुदी च ।

मन्दो मरुत् सुमनसः शुचि हर्म्यपृष्ठं

ग्रीप्मे मदं च मदनं च विवर्धयन्ति ॥ ३८ ॥

एते प्रकाराः ग्रीप्मे तपतीं मदं चान्यत् मदनं विवर्धयन्ति । के के प्रकाराः ? । मृगाक्ष्याः
(श्वी; क्ष्यो) अच्छाच्छचन्दनरसार्द्रकराः ('रा) अच्छश्च अच्छश्च अच्छाच्छः । अच्छा-
च्छेन चन्दनरसेन आर्द्रं करौ यस्याः सा अच्छाच्छचन्दनरसार्द्रकराः ['रा] । पुनः के के ? ।
धारागृहाणि च अन्यत् कुसुमानि । च अन्यत् कौमुदी च अन्यत् सुमनसः । कुसुमस्य मन्दो
मरुत् । अन्यत् शुचि हर्म्यपृष्ठम् । एते प्रकारा मदनवर्धना इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

१ सर्वां मातृकाः 'नासाग्र' इति पठन्ति । २ ख. मधुपतिविरतो; ग. मधुरविरतो;
घ. मधुपतिविरतो' च. मधुपरिरतो' । ३ ज. आच्छाद्य । ४ ई. रसार्थ' । ५ क. मृगाक्षी
इत्यपि । ख. ग. घ. मृगाक्षा; छ. मृगाक्षी; ई. मृगाक्ष्यो । ६ घ. 'पृष्ठे ।

शास्त्रज्ञोऽपि प्रगुणितनयोऽध्यात्मबोधोऽपि वैदं
 संसारेऽस्मिन् भवति विरलो भौजनं सद्गतीनाम् ।
 येनैतस्मिन् निरयनगरद्वारमुद्घाटयन्ती
 वामाक्षीणा भवति कुटिला भ्रूलता कुञ्चिकेव ॥ ३९ ॥

अस्मिन् संसारे विरलो जगत्सद्गतीनां भोजनं भवति । कि० जनः १ । शास्त्रज्ञोऽपि प्रगुणितनयोऽपि प्रगुणित प्रगुणीकृतो नयो येन स । वादमात्मबोधोऽपि । आत्मानं बोधयतीत्यात्मबोधः । एव सत्यपि सद्गतिभारं भाग्यमानेन नापरः । तत्कथम् १ । येन कारणेन वामाक्षीणा वामनयनानां कुटिला भ्रूलता भवति । कि० भ्रूलता १ । उपप्रेक्ष्यते—कुञ्चिका इव । कुञ्चिका किं कुर्वती १ । निरयनगरद्वारमुद्घाटयन्ती निरय एव नगरं निरयनगरं नरकपुरम् । तस्य द्वारमुद्घाटयितुं शीलं अस्यां सा० । युक्तोऽयमर्थः अन्यथा या कुञ्चिका भवति सा द्वारमुद्घाटयति ननु । इयं नायिका कुञ्चिका नरकद्वाररूपायमुद्घाटयति ॥ ३९ ॥

अथ नारीनदीवैषम्यतानाह—

उन्मीलञ्चिवलीतरङ्गवल्या प्रोत्तुङ्गपीनस्तन-
 द्वन्द्वेनोद्यतचक्रवाकमिथुना वक्राम्बुजोद्भासिनी ।
 कान्ताकारधरा नदीयमभितः क्रूराशया नेप्यते
 संसारार्णवमैज्जनं यदि ततो दूरेण सत्यज्यताम् ॥ ४० ॥

हे आत्मन् ! । यदि चेत् ते तव संसारार्णवमैज्जनं समाससमुद्रस्य दृष्ट्वा ते तव न इष्यते न वाञ्छ्यते । ततः तदा तया इयं नदी दूरेण संत्यज्यतां दूरतः परिवर्ज्यताम् । कि० नदी १ । कान्ताकारधरा कान्ताया बलनाया आकारं दधतीति (क विधतीति, ह छ दिधतीति [धरतीति १]) कान्ताकारधरा । या अथ वा कस्य पानीयस्य अन्ता कान्ता [अन्तं कान्तं] आकारं (क छ अकारं) दधतीति (क विधतीति ह छ दिधतीति) कान्ताकारधरा । पुनः कि० नदी १ । अभितः श्वर्तुर्दश सर्वेऽपि प्रकारे क्रूराशया दुष्टपरिणामाः । पुनः कि० नदी १ । उन्मीलञ्चिवलीतरङ्गवल्या उन्मीलन्त उल्लसन्त त्रिवलीतरङ्गानां [णा] वल्या यस्यां सा० । युक्तोऽयमर्थः । यत्र नदी भवति तत्र तरङ्गवल्याः स्युः । या कान्ताकारधरा नदी वर्तते सापि त्रिवलीतरङ्गवल्या भवति ननु । पुनरपि किमिच्छा नदी १ । प्रोत्तुङ्गपीनस्तनद्वन्द्वेनोद्यतचक्रवाकमिथुना । प्रोत्तुङ्गपीनस्तनद्वन्द्वं प्रोत्तुङ्गपीनस्तनद्वन्द्वम् । तेन प्रोत्तुङ्गपीनस्तनद्वन्द्वेन उद्यत उद्यत् प्राद्य चक्रवाकमिथुन वल्या सा उद्यतचक्रवाकमिथुना । इदमपि युक्तम् । नवस्तु चक्रवाकमिथुना भवन्ति । इयमपि कान्तानदी पीनस्तनद्वन्द्वेनोद्यतचक्रवाकमिथुना । पुनः कि० नदी १ । वक्राम्बु-

१ ग ह्यात्मन् । २ ग गाढ । ३ क भोजन । ४ ज कुञ्चितेव । ५ क 'मैज्जन' ।

जोद्वासिनी । वक्रमेव अम्बुजं वक्राम्बुजं वक्राम्बुजमुद्वासयितुं शीलं अस्याः सा वक्राम्बुजोद्वा-
सिनी । युक्तोऽयमर्थः । यत्र नदी गवति तत्राम्बुजानामुद्वास उत्पत्तिर्भवति । इयं कान्ता नदी
वक्राम्बुजोद्वासिनी ॥ ४० ॥

अथ पञ्चेन्द्रियाणां चेष्टितामाह—

इह हि मधुरगीतं रूपमेतद्रसोऽयं

स्फुरति परिमलोऽसौ स्पर्श एष स्तनानाम् ।

इति हृतपरमार्थैरिन्द्रियैर्भ्राम्यमाणः

स्वहितकरणधूर्तैः पञ्चभिर्विञ्चितोऽसि ॥ ४१ ॥

हे आत्मन् ! त्वं पञ्चभिरिन्द्रियैर्विञ्चितोऽसि । किं इन्द्रियैः ? स्वहितकरणधूर्तैः ।
स्वस्य हितं स्वहितम् । स्वहितकरणे धूर्तास्ते स्वहितकरणधूर्तैः । पुनः किं इन्द्रियैः ? हृतपर-
मार्थैः । किं त्वम् ? इति अमुना प्रकारेण इन्द्रियैर्भ्राम्यमाणः भ्रान्तिं प्राप्यमाणः । इतीति
किम् ? हि निश्चितम् । इह मधुरगीतं इति श्रवणयोर्हितम् । एतद्रूपमिति नेत्रयोर्हितम् ।
अतो अयं रसः ऋतुतिका (हं. क. ख. च. त्यका) रसमधुरमिष्टक्षारलवण इति रसनाया हितम् ।
असौ परिमलः सुगन्धलक्षण परिस्फुरतीति नासिकाया हितम् । एष सौकुमार्यः स्तनादीनां
स्पर्श इति पञ्चभिरिन्द्रियैः स्वस्वहिनाय वशीकृतोऽसि ॥ ४१ ॥

अथ क्षीम्यः संसारनिस्तारे विषयवैषम्यतामाह—

संसारं तव पर्यन्तपदघ्नी न दवीयसी ।

अन्तरा दुस्तरा न स्युर्यदि रे मदिरेक्षणाः ॥ ४२ ॥

रे संसार ! तव पर्यन्तपदघ्नी तव निस्तारमार्गता न दवीयसी न दूरा । रे इति आक्षे-
पवाक्ये । रे संसार ! यदि चेत् अन्तरा [मध्ये] मदिरेक्षणा नार्यो न स्युः । किं मदिरे-
क्षणाः ? दुस्तराः दुःखेन तीर्यन्ते इति दुस्तरा । एतावता यथेषां नितम्बिन्यो न भवन्ति तदा
संसारतण्डलस्य का किं वदन्ती ? ॥ ४२ ॥

अथ मनसः शिक्षामाह—

कामिनीकायकान्तारे कुचपर्वतदुर्गमे ।

मा संचर मनःपान्थ यत्रास्ते स्मरतस्करः ॥ ४३ ॥

हे मनःपान्थ ! कामिनीकायकान्तारे मा संचर संकमणं मा दुरु । किं कामिनी-
कायकान्तारे ? कुचपर्वतदुर्गमे । कथम् ? तत्र स्मरतस्करः आस्ते तिष्ठति ॥ ४३ ॥

१ ख. 'लोऽयं । २ घ. हृतपरमा । ३ क. ख. च. छ. तत्रास्ते ।

८ घतकथं

अथ धन्यपुरुषस्य वर्णनमाह—

शृङ्गारद्रुमनीरदे प्रसृमरक्रीडारसश्रोतसि

प्रद्युम्नप्रियवान्धवे चतुरतामुक्ताफलोदन्वति ।

तन्वीनेत्रचकोरपार्वणविधौ सौभाग्यलक्ष्मीनिधौ

धन्यः कोऽपि नै विक्रियां कलयति प्राप्ते नवे यौवने ॥ ४४ ॥

कोऽपि धन्यः पुमान् विक्रियां न कलयति विकार न भजतीत्यर्थः । क^१ । नवे यौवने प्राप्ते सति । किञ्चिदपि यौवने^२ । शृङ्गारद्रुमनीरदे शृङ्गार एव द्रुमः । शृङ्गारद्रुमः, शृङ्गारद्रुमस्य नीलो मेघः शृङ्गारद्रुमनीरदः, तस्मिन् । पुनरपि किं० यौवने^३ । प्रसृमरक्रीडारस-श्रोतसि । कोऽर्थः^४ । प्रसृमर प्रसरणशीलः योऽसौ क्रीडारसः तस्य श्रोतः प्रगाहः प्रसृमरक्रीडा-रसश्रोतः, तस्मिन् । पुनः किं० यौवने^५ । प्रद्युम्नप्रियवान्धवे । प्रद्युम्नस्य कामस्य प्रियो बहभो बान्धवः प्रद्युम्नप्रियवान्धवः, तस्मिन् । कन्दर्पलक्ष्मसहोदरे । पुनः किं० यौवने^६ । चतुरतामुक्ता-फलोदन्वति । चतुरता एव मुक्ताफलानि चतुरतामुक्ताफलानि । तेषामुदन्वान् समुद्रः चतुरतामुक्ता-फलोदन्वान्, तस्मिन् चातुर्यमुक्तामपिसमुद्रे । पुनः किं० यौवने^७ । तन्वीनेत्रचकोरपार्वणविधौ तन्व्या नेत्रचकोरौ तन्वीनेत्रचकोरौ, तन्वीनेत्रचकोरयोः पार्वणविधुः पूर्णि(खः पौर्ण)मासीचन्द्रः । तस्मिन् । पुनः किं० यौवने^८ । सौभाग्यलक्ष्मीनिधौ (हः विधो) सौभाग्यस्य लक्ष्म्या निधिः सौभाग्यलक्ष्मीनिधिः, तस्मिन् । एवविधे नवे यौवने प्राप्ते स एव विद्वान् यो विक्रियां न भजते ॥४४॥

अथ पुण्यदिप्या[क्षा]माह कवि —

यथातुरः पथ्यमरोचमानं जिजीविषुर्भेषजमाददीत ।

तथा यियासुर्भुवि लोकयात्रां भुङ्गीत भोगानविपक्तचित्तः ॥ ४५ ॥

यथा आतुरः रोगी जिजीविषुः जीवितुमिच्छुः पथ्यमरोचमानं भेषजमौषधम् आददीत भुङ्गीत । तथा तेन न्यायेन । भुवि पृथिव्या लोकयात्रां भोक्षमाणं यियासुः प्राणी गन्तुमुत्कण्ठितः प्राणी भोगान् अविपक्तः सन् नीरागाच्चित्तं सन् भुङ्गीत । यथा च प्रोक्तम् “आमन्नकर्मलभवसिद्धि-यस्य जीवत्सं स्वस्वण इण्णो । विसयसुहेसु न रचद्दं सच्चत्थामेसु उज्जमइ” इति रहस्यम् ॥ ४५ ॥

अथ यौवनस्य दोषानाह—

रागस्यागारमेकं नरकशतमहादुःखसंप्राप्तिहेतुर्

मोहस्योत्पत्तिवीजं जलधरपटलं ज्ञानताराधिपस्य ।

कन्दर्पस्यैकमित्रं प्रकटितविविधस्पष्टदोषप्रबन्धं

लोकेऽस्मिन् नह्यनर्थं ब्रजकुसुमवनं यौवनादन्यदस्ति ॥ ४६ ॥

अस्मिन् लोके अनर्थव्रजकुसुमवनं यौवनादन्यत् नहि अस्ति । अनर्थानां व्रजः समूहः तस्य कुसुमवनम् अनर्थव्रजकुसुमवनम् । किं यौवनादन्यत् ? । रागस्यागारमेकम् । रागस्य एकं आगारं गृहम् । पुनः किं यौवनम् ? । नरकशतमहादुःखसंप्राप्तिहेतुः । नरकस्य शतानि यानि महादुःखानि तेषां या संप्राप्तिः तस्या हेतुः कारणम् । पुनरपि किं यौवनम् ? । मोहस्योत्पत्तिबीजम् । पुनरपि किं यौवनम् ? । ज्ञानताराधिपस्य ज्ञानचन्द्रस्य जलधरपटलं मेघवृन्दम् । पुनः किं यौवनम् ? । कन्दर्पसैकमित्रम् । पुनरपि किं यौवनम् ? । प्रकटितविधिस्पष्टदोषप्रबन्धम् । प्रकटिता विविधा ये स्पष्टदोषाः तेषां प्रबन्धं प्रकटितविविधस्पष्टदोष-प्रबन्धं दोषाणां समूहमित्यर्थः । एतानता अनर्थस्य मूलं यौवनमेव ॥ ४६ ॥

अथ पञ्चाक्षरसत्यादमाह—

द्रष्टव्येषु किमुत्तमं मृगदृशः प्रेमप्रसन्नं मुखं

घ्रातव्येष्वपि किं तदास्यपवनः श्रव्येषु किं तद्वचः ।

किं स्वाद्येषु तदोष्ठपल्लवरसः स्पर्शेषु किं तत्तनुर्

ध्येयं किं नवयौवने सुहृदयैः सर्वत्र तद्विभ्रमः ॥ ४७ ॥

द्रष्टव्येषु पदार्थेषु किं उत्तमम् ? । मृगदृशो नायिकायाः मुखम् । किं मुखम् ? । प्रेमप्रसन्नं खेहोल्लसितम् । घ्रातव्येष्वपि पदार्थेषु किमुत्तमम् ? । तदास्यपवनः तस्या नायिकाया आस्यस्य पवनः । श्र(श्रा)व्येषु [श्रवणार्हेषु] पदार्थेषु किमुत्तमम् ? । तद्वचः तस्या वचः वचनम् । स्वाद्येषु [स्वादनार्हेषु] पदार्थेषु उत्तमं किम् ? । तदोष्ठपल्लवरसः तस्या ओष्ठपल्लवरसः । स्पर्शेषु पदार्थेषु किमुत्तमम् ? । तत्तनुः तस्या शरीरम् । सुहृदयैः [पुरुषैः] नवयौवने नवीनतारुण्ये सर्वत्र किं ध्येयम् ? । तद्विभ्रमः तासां विभ्रमः तद्विभ्रमः । पञ्चानामपीन्द्रियाणां पञ्चस्थानानि मोक्षानि, तासां विभ्रमस्तु सर्वत्र ॥ ४७ ॥

अथ चारुत्रनादोषानाह—

जात्यन्धाय च दुर्मुखाय च जराजीर्णाखिलाङ्गाय च

ग्रामीणाय च दुःकुलाय च गलत्कुलाभिभूताय च ।

यच्छन्तीषु मनोहरं निजवपुर्लक्ष्मीलवर्षर्षया

पण्यस्त्रीषु विवेककल्पलतिकाशस्त्रीषु रज्येत कः ॥ ४८ ॥

को विवेकी पुमान् पण्यस्त्रीषु चारुत्रनामु रज्येत केहं कुर्वीत ? । अपि तु न कोऽपि । किं कुर्वीतीषु ? । मनोहरं निजवपुः जात्यन्धाय यच्छन्तीषु वदतीषु । च अन्यत् । दुर्मुखाय

१ ज. दृष्टव्येषु । २ ख. घ. ज. श्राव्येषु । ३ ज. स्वाद्येषु । ४ ग. तद्वपुः । ५ ख. घ. किं ध्येयं । ६ ह. ग. च. सुहृदयैः । ७ ख. ग. घ. तद्विभ्रमः । ८ छ. दुःकुलाय । ९ ख. ग. घ. शस्त्रीषु ।

निजवपुर्यच्छन्तीपु । जराजीर्णाखिलाङ्गाय च निजवपुर्यच्छन्तीपु । जराजीर्णं अखिलं अङ्गं यस्य स जराजीर्णाखिलाङ्गः, तस्मै जराजीर्णाखिलाङ्गाय । ग्रामीणाय पामराय निजं वपुर्यच्छन्तीपु । च अन्यत् । दुःकु(क)लाय पुरुषाय यच्छन्तीपु । गलित (गलत्) कुष्ठाभिभूताय निजमङ्गं यच्छन्तीपु । कि० वपुः ? । मनोहरम् । कथा ? । लक्ष्मीलवस्पर्धया (श्रद्धया) । एवंविधायु पण्यस्त्रीपु कोऽधुना रज्येत ? । किं० पण्यस्त्रीपु ? । विवेककल्पलतिकाशस्त्रीपु विवेक एव कल्पलतिका विवेककल्पलतिका, तां प्रति शस्त्री विवेककल्पलतिकाशस्त्री, ताम् विवेककल्पलतिकाशस्त्रीपु ॥ ४८ ॥

पुनरपि तस्या एव तिरस्कारमाह—

कक्षुम्भवति कुलपुरुषो वेश्याधरपल्लवं मनोज्ञमपि ।

चारभटचौरैश्चेटकनटविटनिष्ठीवनशरावम् ॥ ४९ ॥

कः कुलजातः पुरुषः को वंशजातो वेश्याधरपल्लवं चुम्बति ? । अपि तु न कोऽपि । कि० वेश्याधरपल्लवम् ? । मनोज्ञ (हं. 'न्य-') मपि । धौतप्रक्षालितताम्रमूलरज्जितमपि । पुनरपि किं० ? । चारभटचौरैश्चेटकनटविटनिष्ठीवनशरावं चारभटाश्च नगारिणः, चौराः तस्कराः, चेटका दासाः मूल्यविक्रयगृहीताः, नटा मण्डाः, विटाः उचीर्णाः, तेषां निष्ठीवनस्य शरावसाम् । एतादृशं वेश्याधरं कः कुल्यान् चुम्बेत् ? । अपि तु न कोऽपि ॥ ४९ ॥

पुनस्तमेवार्थमाह—

वेश्यासौ मदनज्वाला रूपेन्धनसमेधिता ।

कामिभिर्यत्र ह्यन्ते यौवनानि धनानि च ॥ ५० ॥

असौ वेश्या मदनज्वाला कामज्वाला वर्तते । किं० ज्वाला ? । रूपेन्धनसमेधिता । रूपमेवेन्धनं रूपेन्धनं, रूपेन्धनेन समेधिता संयुञ्जिता (हं. संयुक्ता) रूपेन्धनसमेधिता । चान्यत् । यत्र कामिभिः भुजंगिभिः यौवनानि चान्यत् धनानि ह्यन्ते प्रज्वाल्यन्ते । पण्याङ्गना-नामेतत्स्वरूपं विलोक्य को रज्येत ? । अपि तु न कोऽपि ॥ ५० ॥

एतत् कामफलं लोके यद् द्वयोरेकचित्ता ।

अन्यचित्तकृते कामे शययोरिव संगमः ॥ ५१ ॥

लोके लोभमये एतत्कामफलं यद् द्वयोः स्त्रीपुंसोरेकचित्ता चेतसि ऐक्यम् । कामे अन्यचित्ते कृते सनि अन्योन्यरागरहिते संगमः संयोगः शययोरिव मृतकयोरिव वर्तते ॥ ५१ ॥

१ ह. मनोन्यमपि । २ ग. 'भट' । ३ क. ए. चोर । ग. भट । ४ ख. 'समुद्धता । ५ ए. घ. छ. स्त्रीपुंसोरे' । ६ ग. अन्यचित्ते । ए. घ. अन्योन्यरागरहितः संगमः शययो-रिव । ७ क. संगमे ।

अथ कोकिलापसरूपमाह—

मधुरयं मधुरैरपि कोकिलाकलकलैर्मलयस्य च वायुभिः ।

विरहितान् प्रणिहन्ति शरीरिणो विपदि ह्यन्त सुधापि विपायते ॥५२॥

अयं मधुर्वसन्तः विरहितान् विरहिणः शरीरिणः प्रणिहन्ति । कैः ? । कोकिला-
कलकलैः । च अन्यत् । मलयस्य च वायुभिः । किं० कोकिलाकलकलैः ? । किं० मलयस्य
वायुभिः ? । मधुरैरपि अतीव मिष्टैरपि । चेत् कोकिलाकलकलाः मलयस्य च वायवो मिष्टा
वर्तन्ते । तदा जनाः प्रियन्ते कथम् ? । सत्यं परम् । हन्त इति रोदे । विपदि कष्टे सति सुधापि
विपायते विपमिवाचरति ॥ ५२ ॥

तावन्महत्त्वं पाण्डित्यं विवेकैत्वं कुलीनता ।

यावज्ज्वलति नाङ्गेषु हतः पञ्चेषुपावकः ॥ ५३ ॥

सुगममिदम् ॥ ५३ ॥

अथ कन्दर्पाधिक्यमाह—

शंभुस्वयंभुहरयो हरिणेक्षणानां

येनाक्रियन्त सततं गृहकर्मदासाः ।

वाचामगोचरचरित्रपवित्रिताय

तस्मै नमो भगवते मकरध्वजाय ॥ ५४ ॥

तस्मै मकरध्वजाय कन्दर्पाय नमः । किं० मकरध्वजाय ? । भगवते अचिन्तितमहिमयुक्ताय ।
येन मकरध्वजेन शंभुस्वयंभुहरयः ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः हरिणेक्षणानां शृगाक्षीणां सततं निरन्तरं
गृहकर्मदासा अक्रियन्त । पुनः किं० ? । वाचामगोचरचरित्रपवित्रिताय वाचामगोचरेण
बहुमशक्येन चरित्रेण पवित्रितः वाचामगोचरचरित्रपवित्रितः, तस्मै ॥ ५४ ॥

पुनरपि तस्यैव महिमानमाह—

स्त्रीमुद्रां मकरध्वजस्य परमां सर्वार्थसंपत्करां

र्थे मूढाः प्रविहाय यान्ति कुधिवः स्वर्गादिलोभेच्छया ।

ते तेनैव निहृत्य निर्दयतरं नमीकृता मुण्डिताः

केचित् पञ्चशिखीकृताश्च जटिलाः कापालिकाश्चापरे ॥ ५५ ॥

१ ग. घ. चित्दहिणः । २ ग. छ. हन्ति । ३ ग. घ. कुलीनत्वं विवेकित्वा । ४. मातु-
षाणां अर्थे श्लोकः 'तायदेवाद्युतमयी'ति श्लोकेन गृह मिथितः । ४ च. हरिणीस्य । ५ ग.
बुद्धम् । ६ ग. कुतुमायुधाय । ७ ए. (शोपनापूर्व) रूपरेणनस्य वृषतेः । ज. कुतुमायु-
धस्य परमां । ८ ज. नै ।

ये कुधियः ये कुवुद्धय मरुध्वजस्य राज परमां प्रकृष्टा स्त्रीमुद्रां विहाय परित्यज्य ।
स्वर्गादिलोभेच्छया यान्ति व्रजन्ति । कि० स्त्रीमुद्राम् ? । सर्पार्थसंपत्करां करार्थम् । कि० ? । ते
मूढाः मूर्खा । ते कुधियः । तेनैव कन्दर्पेण नग्रीकृताः मुण्डिताः । केचित् पञ्चशिखीकृताः
पञ्चशिक्षतापसीकृता । चान्यत् जटिलाः जटाधारिण । चान्यत् अपरे कापालिकाः भरद्वाज
[ह. मद्वास्त्र] । कृत्वा कृत्वा विगोप्ता । कि कृत्वा ? । निर्दयतर निहत्य कुट्टयित्वा ॥ ५५ ॥

पुनस्तदेवाह—

विस्तारितं मकरकेतनधीवरेण स्त्रीसंज्ञितं बडिशमत्र भवाम्बुराशौ ।

येनाविशत्तदधरामिपलोलमर्त्यमत्स्यान्विकृष्य स पचस्यनुरागवह्नौ ॥ ५६ ॥

मकरकेतनधीवरेण अत्र अस्मिन् भवाम्बुराशौ ससारसमुद्रे स्त्रीसंज्ञितं [स्त्री] नामाभिधान
बडिशं मत्स्यवधन विस्तारितम् । येन कारणेन (क छ उच्चरत्) तदधरामिपलोलमर्त्यम-
त्स्यान् विकृष्य जलात् निष्काल अनुरागवह्नौ (ल + स) पचति सत्कार करोति ॥ ५६ ॥

अङ्गनाना कृत्यमाह—

उन्मत्तप्रेमसंरम्भादरम्भन्ते यदङ्गनाः ।

तत्र प्रत्यूहमाघातुं ब्रह्मापि खलु कातरः ॥ ५७ ॥

अङ्गना नार्यो यदारम्भन्ते । क्सात् ? । उन्मत्तप्रेमसंरम्भात् । उन्मत्तश्चासौ प्रेम [मा]
उन्मत्तप्रेम [मा] तस्य सारम्भ उन्मत्तप्रेमसंरम्भस्तस्मात् उन्मत्तप्रेमसंरम्भात् । तत्र प्रत्यूहमाघातुं
विभ्र कर्तुम् । खलु निश्चितम् । ब्रह्मापि कातरः कर्तुमशक्त । एतावता यदङ्गनाभिर्भवति
तत्तामिरेव नापरेण ॥ ५७ ॥

मृगीदृशा प्रेमत्वरूपमाह—

प्रणयमधुरप्रेमोद्गारा रसादलतास्तथा

भणितमपुरा मुग्धप्रायाः प्रकाशितसंमदाः ।

प्रकृतिमुभगा विश्रम्भार्हाः सरोदयदायिनी

रहसि किमपि स्वैरालापा हरन्ति मृगीदृशां ॥ ५८ ॥

मृगीदृशा नायिकाना स्वैरालापाः रहसि एकान्ते किमपि हरन्ति तद्वक्तु न शक्नुते ।
कि० स्वैरालापा ? । प्रणयमधुरप्रेमोद्गाराः प्रणयेन स्नेहेन मधुरा प्रणयमधुरा एवविधा
प्रेमोद्गारा । पुन कथमृता स्वैरालापा ? । रसात् कामरसात् अलसाः मन्यरा । पुन कि०

१ क. (शोधनादनन्तर) छ येनोचरत् ; द. घ. येनाचिरत् । २ ग. छ आरभन्ते ;
घ. आरभन्ते । ३ घ दयोपि । घ पय नास्ति । ४ ख ज. मधुरा । ५ ग. रसात्तलत्तया ।
६ ग. मुग्धप्रायाः ।

सैरालपाः ? । भणितमधुराः भणितं मधुरं वैः ते भणितमधुराः । पुनः किं० सैरालपाः ? ।
 मुग्धप्रायाः प्रायेण मुग्धा मनोहाः मुग्धप्रायाः । पुनः किं० सैरालपाः ? । प्रकाशितसंमदाः ।
 प्रकाशितः संमदो हर्षो वैः ते प्रकाशितसंमदाः । पुनः किं० सै० ? । प्रकृतिसुभगाः । प्रकृत्या
 सुभगाः प्रकृतिसुभगाः सौभाग्योच्छासिनः । पुनः किं० सैरालपाः ? । विश्रम्माहर्हाः विश्वासयोग्याः ।
 पुनः किं० सैरालपाः ? । सरोदयदायिनः । सरस्य कामस्य उदयं ददतीति सरोदयदायिनः ।
 अत एव नृगीदृशां वचासि व्यामोहकानि भवन्ति ॥ ५८ ॥

अथ मनोनीष्टमाह—

मालती शिरसि जृम्भणोन्मुखी चन्दनं वपुषि कुङ्कुमाविलम् ।
 वक्षसि प्रियतमा मदालसा स्वर्ग एष परिशिष्ट आगतः ॥ ५९ ॥

प्राणिना एष परिशिष्टः प्रसन्नः स्वर्गः आगतः । एष कः ? । शिरसि मत्तके मालती
 जृम्भणोन्मुखी नयमधायमाना । एकस्त्वयं स्वर्गः । अन्यच्च वपुषि शरीरे चन्दनं कुङ्कुमाविलं
 कुङ्कुममिश्रितम् । वक्षसि हृदये मदालसा प्रियतमा मदनतारुण्यदर्पेण अलसा । पक्षे
 मदालसा देवी । अयमेव स्वर्गः ॥ ५९ ॥

पुनरेनमेवार्थमाह—

कुङ्कुमपङ्ककलङ्कितदेहौ गौरपयोधरकम्पितहारा ।
 नूपुरहंसरणत्पदपद्मा कं न वशां कुरुते भुवि रामा ॥ ६० ॥

रामा नारी । भुवि पृथिव्या कं कं वशां न कुरुते ? । अपि तु सर्वमपि । किं० रामा ? ।
 कुङ्कुमपङ्ककलङ्कितदेहा । कुङ्कुमस्य पङ्केन कलङ्कितो लिप्तो देहो यस्याः सा० । पुनः किं० रामा ? ।
 गौरपयोधरकम्पितहारा । गौरौ यौ पयोधरौ ताभ्या कम्पितो हारो यस्याः सा० । पुनः किं०
 रामा ? । नूपुरहंसरणत्पदपद्मा । नूपुरेण हंसदृग्णन्तौ शब्दं कुर्वन्तौ पदपद्मौ यस्याः सा० ।
 एवंविधा नितम्बिनी कं कं वशां न कुरुते ? । अपि तु जगदपि ॥ ६० ॥

अधुना कामिनीनामतिशयाधिक्यमाह—

नृनं हि ते कविवरा विपरीतबोधा
 ये नित्यमाहुरबला इति कामिनीनाम् ।
 याभिर्विलोत्तरतारकदृष्टिपातै
 रुद्रादयोऽपि विजिता अवलाः कथं ताः ॥ ६१ ॥

१ घ. कोशे पद्यमिदं नास्ति । हं. घ. मदालसाः । २ घ. कोशे पद्यमिदं नास्ति ।
 हं. श्रेयाः । ३ हं. हाराः ४ घ. कोशे मूलं नास्ति । टीकाभाष्यमस्ति ॥ च. छ. ज. शक्यं ।
 ५ ख. ग. जितस्तदबलाः ।

हि निश्चितम् । ते कविवराः नूनं विपरीतबोधाः । पराबुद्धतत्त्वज्ञानिनः । वचे कविवराः
नित्यं निरन्तरं कामिनीनां नारीणां अवला इत्याहुः । ता अवलाः कथम् ? । याभिः विलोल-
तरतारकदृष्टिपातै रद्वादयोपि विजिताः जिताः । महेशादयोऽपि हतविप्रहृताश्चकिरे । विलोलतया
अत्यन्तं तारकदृष्टिपाताः विलोलतरतारकदृष्टिपातास्तैः ॥ ६१ ॥

कविस्वमेवोद्दिश्याह-

उद्धृत्तस्तनभार एष तरले नेत्रे चले भ्रूलते

रेकाधिक्यतमोष्ठपल्लवदलं कुर्वन्तु नाम व्ययाम् ।

सौभाग्याक्षरपङ्क्तिकेत्र लिखिता पुष्पायुधेन स्वयं

मध्यस्था हि करोति तापमधिकं रोमावली केन सा ॥ ६२ ॥

सा रोमावली केन कारणेन अधिकं तापं करोति ? । किं रोमावली ? मध्यस्था ।
ननु यः कोऽपि मध्यस्तो भवति स कस्यापि तापं कुर्वते ? । अपि तु न । इयं रोमावली नाधिक्रम्याः
मध्यस्यापि तापं कुर्वते इति दुःश्वं महत् । या रोमावली पुष्पायुधेन कामेन स्वयं स्वहस्तेन
सौभाग्याक्षरपङ्क्तिका इव लिखिता । सौभाग्यस्य अक्षराणि सौभाग्याक्षराणि, सौभाग्याक्षराणां
पङ्क्तिका इव पङ्क्तिका ननु या सौभाग्याक्षराणां पङ्क्तिका उच्यते, तस्याः परेषां पीडा न युज्यते
इति भावः । नाम इति संबोधने । एते पदार्था उच्यमानास्तापं कुर्वन्तु । एते के ? । य एष
उद्धृत्तस्तनभारलापं करोतु । कथम् ? । उद्धृत्तः कोऽर्थः ? । उत् उन्नतं वृत्तं यस्य स उद्धृत्तः [आचारः
तेन युक्तः स्तनभार उद्धृत्तस्तनभारः] । पुनः किं ? । नेत्रे तरले । ताभ्यां तापोऽपि युक्तः । ये ननु
तरला भवन्ति चञ्चल्यः स्युः । तेभ्योऽपि तापमुद्ग्रहते जनः । पुनः किं ? । चले भ्रूलते । युक्तस्ततोऽपि
तापः । कथम् ? । ते चले तस्मात् । पुनः किं ? । रेका [क. च. रेका, ग. एका; ख. घ. ट. पेका]
धिक्यतमोष्ठपल्लवदलं । रेकेण (ख. घ. एकेन) रागेण आधिक्यतम. योऽसौ उ[ओ]ष्ठस्य (ख.
ट. आधिभ्यतमं यदोष्ठ) पल्लवदलं तापं करोतु । तदपि युक्तम् । योऽसौ रागाधिकः स तापं
तनुते । यतो रागो हि कारणं अनर्थपरंपराया । एते चत्वारोऽपि तापं कुर्वन्ति तदा कुर्वन्तु ।
इयं रोमावली सरला (क. तरला; च. छ. सरला तरला) मनोहरा सौभाग्याधिक्या तस्याः तु न
युक्तम् ॥ शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । श्लोपालंकार ॥ ६२ ॥

अथ युवतीगुणानाह-

स्वपरप्रतारकोऽसौ निन्दति योऽलीकपण्डितो युवतीम् ।

तैस्मात् तपसोऽपि फलं स्वर्गः स्वर्गोऽपि युवतयः सरसाः ॥ ६३ ॥

१ ग. रागाधिष्ठितं; घ. एकाधिभ्यतं । २ ज. मध्यस्थ्यापि । ३ क. छ. निन्दते ।
४ ग. युवतीम् । ५ ख. घ. वस्मात् । ६ ह. सरसाः युवतयः; ज. तयोस्तरसः ।

[असौ षण्डितः स्वपरप्रतारकः स्वं आत्मानं परं अन्यं प्रतारयतीति स्वपरप्रतारकः, योज्झीकपण्डितः युवतीं निन्दति । यस्मात्कारणात् तपसोऽपि फलं स्वर्गः स्वर्गेऽपि सरसाः युवतयः ।] तत् तस्मात् कारणात् सरसा युवतयः सलावप्यनार्यैः पूर्वतपसैव प्राप्यन्ते । नान्यथा ॥ ६३ ॥

कत्या अपि वियुक्तायाः स्वरूपमाह—

विश्रम्य विश्रम्य वैनद्रुमाणां छायासु तन्वी विचचार काचित् ।

स्तनोत्तरीयेण कैरोद्धृतेन निवारयन्ती शशिनो मयूखान् ॥ ६४ ॥

क्वाचिद् वियुक्ता नायिका वन (हं. क. छ. नन; च. ट. छाया) द्रुमाणां गृहोपवनवृक्षाणां छायासु विश्रम्य विश्रम्य विचचार । किं० नायिका ! । तन्वी कुमारी । किं कुर्वती ? । स्तनोत्तरीयेण वसेण शशिनो मयूखान् चन्द्रमःकिरणान् निवारयन्ती । किं० स्तनोत्तरीयेण ? कैरोद्धृ-
[द्वृ] तेन दक्षिणकरचालितेन ॥ ६४ ॥

अथ कामिनः स्वरूपमाह—

अदर्शने दर्शनमात्रकामा दृष्टौ परिष्वङ्गरसैकलोला ।

आलिङ्गितायां पुनरायताक्ष्यामाशास्सहे विग्रहयोरभेदम् ॥ ६५ ॥

सा काचिन्मनोहरा नायिका अदर्शने सति दर्शनमात्रकामा वर्तते । विलोक्रुनावसानमनोरथा वर्तते । सा नायिका दृष्टौ सत्यां परिष्वङ्गरसैकलोला वर्तते । आयताक्ष्यां विसीपनेत्रायां आलिङ्गितायां परस्परं विग्रहयोः शरीरयोः अभेदमाशास्सहे आशां कुर्वहे ॥ ६५ ॥

पुनर्विद्यसिनीनां स्वरूपमाह—

उपरि निपतितानां श्रैस्तधम्मिच्छकानां

मुकुलितनयनानां किंचिदुन्मीलितानाम् ।

उपरि सुरतखेदस्त्रिन्नगैल्लस्यलीना-

मधरमधु वधूनां पुण्यवन्तः पिबन्ति ॥ ६६ ॥

वधूनां नायिकानां अधरमधु पुण्यवन्तः पिबन्ति । किं० वधूनाम् ? । उपरि निपतितानाम् । पुनः किं० वधूनाम् ? । श्रैस्तधम्मिच्छकानाम् । पुनः किं० वधूनाम् ? । मुकुलितनयनानाम् । पुनः किं० वधूनाम् ? । किंचिदुन्मीलितानाम् । पुनः किं० वधूनाम् ? । सुरतजनित (क. व. च. छ. उपरिसुरतखेद [स. खेदा]) स्त्रिन्नगल्ल (स. गण्ड) लस्यलीनाम् ॥ ६६ ॥

१ ग. नयदु । २ ख. घ. सु क्वाचिद्विचचार तन्वी । ३ सवेत्र मातृकासु 'करोद्धृतेन' । ४ ज. लोलाः । ५ हं. लिङ्गितायाः...रायताक्ष्याः माशास्सहे । ६ ग. च. नाशास्सहे । ७ ग. ज. सस्त । ८ हं. ज. सुरतजनित । ९ ख. वेदात् सिन्न ; घ. वेदाल्लिन्न । १० ग. घ. गण्ड । ११ ख. घ. भाग्यवन्तः ।

पारदेधिक (ह पारिदेशक) स्वरूपमाह—

किं गतेन यदि सा न जीवति प्राणिति प्रियतमा तथापि किम् ।
इत्यवीक्ष्य नवमेघमालिका न प्रयाति पथिकः स्वमन्दिरम् ॥ ६७ ॥

पथिकः स्वमन्दिर इति कारणात् न प्रयाति न गच्छति । किं कृता ? । नवमेघमालिका वीक्ष्य । मनोज्ञतमेघ विरोक्ष्य । सा मद्बलमा यदि चेन्न जीरति तदा गतेन किम् ? । प्रियतमा चेद्यदि मद्बलयोगेन प्राणिति जीरति तथापि गतेन किम् ? । [सा मयि मोह न विगर्ति अन्यथा जीवति] कथम् ? ॥ ६७ ॥

अथ सुरतरसमाह—

आमीलितनयनानां यैः सुरतरसो न संविदं कुरुते ।
मिथुनैर्मिथोऽवधारितमर्चितमिदमेव कामनिर्वहणम् ॥ ६८ ॥

यः सुरतरसः यो त्रिपथरस आमीलितनयनाना नाभिमाना संविदं स्वाद न कुरुते । किं स्वाद ? । मिथुनैर्मिथोः परस्पर अवधारितं जातम् । कामनिर्वहणं इदमेव यत् अर्चितं मानितमित्यर्थ ॥ ६८ ॥

अथ स्त्रीचेष्टितमाह—

प्राड् मा मेति मनोरमागतगुणं जाताभिलापं ततः
सप्रीडं तदनु श्लथीकृततनु प्रत्यस्तवैर्यं पुनः ।
प्रेमार्धस्पृहणीयनिर्भररतक्रीडाप्रगल्भं ततो
निःसङ्गाङ्गविकर्षणाधिकसुखं रम्यं कुलस्त्रीरतम् ॥ ६९ ॥

कुलस्त्रीरत रम्यम् । किं कुलस्त्रीरतम् ? । इति अमुना प्रकारेण मनोरमागतगुणं मनोरमो (२ न) आगतो गुण मनोरमागतगुण , तम् । इतीति किम् ? । प्राक् पूर्वं मा मा इति निषेधानाम्यम् । पुन किं कुलस्त्रीरतम् ? । जाताभिलापं सङ्घतमनोरमम् । पुन किं कुलस्त्रीरतम् ? । तदनु सप्रीडं श्रीडासङ्घुक्तम् । पुनरपि किं ? । श्लथीकृततनु यथा भगति प्रत्यस्तवैर्यं निराकृतसाहसम् । तदन्ततोऽन्तरं प्रेमार्धस्पृहणीयनिर्भररतक्रीडाप्रगल्भम् । प्रेम्य अर्धं प्रेमार्धं, प्रेमार्धेन स्पृहणीयं प्रेमार्धस्पृहणीयं तेन निर्भर रतक्रीडाप्रगल्भं यस्य तत् । तदन्ततोऽन्तरं निःसङ्गाङ्गविकर्षणाधिकसुखं नि शेषं मद्गं नि मद्गं , नि सङ्गं अङ्गं निःसङ्गाङ्गं तस्य विकर्षणेन अधिकं सुखं यस्य तत् निःसङ्गं । एभि प्रकारैः कुलस्त्रीरत रम्यम् ॥ ६९ ॥

१ ग प्राणिति । २ रज घ इत्युदीक्ष्य । ३ छ घ यत् । ४ ख घ रतो । ५ ग मना-
गनागतसुख । ६ ग श्लथीकृतम् । ७ ग प्रेमार्धम् । ८ ग चिह्नरत्नम् । ९ ग विकर्षणा ।

पुनस्तस्या एव हेत्यन्तरमाह—

तावदेवामृतमयी यावल्लोचनगोचरे ।

चक्षुःपथादपेता तु विपादप्यतिरिच्यते ॥ ७० ॥

नायिका यावल्लोचनगोचरे (ग) तवदेव अमृतमयी । तु पुनः चक्षुःपथात् दृष्टि-
मार्गात् अपेता सती (ख. चक्षुःसंपातविरहे षति) दूरभूता सती विपादपि गद्यपि अतिरि-
च्यते अधिका भवति ॥ ७० ॥

अथ कामापस्मारमाह—

न गम्यो मन्त्राणां न च भवति भैषज्यविषयो

न चापि प्रध्वंसं व्रजति विविधैः शान्तिकशतैः ।

भ्रमावेशादङ्गे किमपि विदधद्भङ्गमसमं

स्मरापस्मारोऽयं भ्रमयति दृशं घूर्णयति च ॥ ७१ ॥

अयं स्मरापस्मारः दृशं दृष्टिं भ्रम (क. छ. आम) यति । चान्वत् घूर्णयति । किं०
स्मरापस्मारः ? । मन्त्राणां न गम्यः अन्योऽपस्मारः मन्त्राणां गम्यो भयति, परमयं न । क्यं
स्मरापस्मारः भैषज्यविषयो न भवति औषधसाध्यो न स्यात् । चान्वत् । अयं स्मरापस्मारः
विविधैः शान्तिकशतैः प्रध्वंसं न व्रजति स्फोटयितुं न शक्यते । अयं स्मरापस्मारः भ्रमावेशात्
अङ्गे शरीरे किमपि अपूर्वं भङ्गं विदधीत कुर्यात् । अतः कारणात् स्मरावेशो दुस्त्यजः ॥ ७१ ॥

पुनस्तदेवाह—

नूनमाज्ञाकरस्तस्याः सुभ्रुवो मकरध्वजः ।

यद्सुप्रनेत्रसंचारसूचितोऽपि प्रवर्तते ॥ ७२ ॥

नूनं इति संभावनायाम् । मकरध्वजः कन्दर्पः तस्याः सुभ्रुवो नायिकाया आज्ञाकरो
वर्तते आदेशकृत् वर्तते । अहो निखिलमपि जगत् सर्वं कामस्याज्ञानशब्दं वर्तते । स तु कामो
नायिकायाः (ख. दक्षितायाः) आदेशकरः । कथमवगम्यते ? । यत् यस्मात्कारणात् तस्याः नायि-
कायाः । सुप्रनेत्रसंचारसूचितोऽपि प्रवर्तते निजव्यापारं कुर्वते ॥ ७२ ॥

विरहिणः स्वरूपमाह कविः—

सति प्रदीपे सत्यमौ सत्सु नानामणीषु च ।

विना मे मृगशावाक्ष्या तमोभूतमिदं जगत् ॥ ७३ ॥

१ ख. कोदो इव पथं द्विरस्ति । ख. अमृतमया इत्यपि । २ ख. गोचराः; ख. ग. घ.
गोचरा (ख. शोधनाय्याक गोचरे) । ३ ग. चक्षुःसंपातविरहे विपादपरिरिच्यते । ४ च.
दृशां । ५ ग. पूर्णयति । ६ हं. संचारः सूचितोऽपि ।

विद्योगी कामी इति वक्ति । अहो मृगशानाक्ष्या मृगनेत्रया बलमया विना मे मम इदं जगत् तमोभूतं वर्तते अन्यकाररूप जातमस्ति । क्व सति १ । प्रदीपे सति । अन्यदन्धकार प्रदीपे सति याति परं नैतत् । अग्नौ सत्यपि इतरदन्धकार अग्नौ कृते सति याति नेद । चान्यन् नानामणीषु सत्स्यपि विनिवर्णणीषु आलयेषु दत्तेषु सत्सु अन्यदन्धकारं याति । परमेतन्न । एतावता सर्वेभ्योऽन्यकारेभ्यो विलासिता विरहान्धकारं महत् ॥ ७३ ॥

अथ नायिकावामज्ञोत्थगुणमाह—

मुखेन चन्द्रकान्तेन महानीलैः शिरोरुहैः ।

पाणिभ्यां पद्मरागभ्यां रेजे रत्नमयीव सा ॥ ७४ ॥

सा नायिका रत्नमयीव रेजे शुशुमे । केन १ । मुखेन । कि० मुखेन १ । चन्द्रकान्तेन चन्द्र इव कान्त चन्द्रकान्त तेन चन्द्रकान्तेन चन्द्रसदृशवदनेन । पक्षे चन्द्रकान्तेन मणिना । पुन कि० १ । शिरोरुहैः सूर्यान्केसै । कि० शिरोरुहै १ । महानीलैः । महान्तश्च नीलाश्च महानीला तै, कृष्णवर्णरित्यर्थ । पक्षे महानीलै महानीलमणिभि । पुन काम्याम् १ । पाणिभ्यां हस्ताभ्या । कि० पाणिभ्या १ । पद्मरागभ्यां पद्मस्य रागो ययोस्तौ पद्मरागो ताभ्या । पक्षे पद्मरागभ्या पद्मरागमणिभ्या । अत कारणात् सा कविना रत्नमयी प्रोक्ते ॥ ७४ ॥

तस्या एव वर्णनमाह ।

गुरुणा स्तनभारेण मुखचन्द्रेण भास्वता ।

शनैश्चराभ्यां पादाभ्यां रेजे ग्रहमयीव सा ॥ ७५ ॥

सा नायिका ग्रहमयीव रेजे । अहो मानुष्येण ग्रहमयीव कथम् । तदुच्यते । केन १ । स्तनभारेण । कि० स्तनभारेण १ । गुरुणा स्थूलेन । पक्षे गुरुणा सुरचार्येण । पुन केन १ । मुखचन्द्रेण । कि० मुखचन्द्रेण १ । भास्वता देदीप्यमानेन । पक्षे भास्वता सूर्येण । पुन काम्या १ । पादाभ्यां शनैश्चराभ्यां शनै गन्मन्थराख्या चरत इति शनैश्चरै ताभ्या शनैश्चराभ्याम् । पक्षे शनैश्चराभ्या प्रहाम्याम् ॥ अनया सुरस्या सा ग्रहमयीवोच्यते ॥ ७५ ॥

अस्या भ्रूवौ [भ्रुवो] वक्रन्दमाह—

असितात्मसु संवैदः समाविःकृतचापलः ।

मुजङ्गकुटिलस्तन्व्या भ्रूविक्षेपः खलायते ॥ ७६ ॥

तन्व्याः सुनुमाखरीराया भ्रूविक्षेपः खलायते दुर्जत इमाचरति । कि० भ्रूविक्षेप १ । असितात्मसु संवैदः असिन कृष्ण आत्मा येषां ते असितात्मान् तेषु असितात्मसु दुर्जनेषु संवद दुर्जनसगत इत्यर्थ । अन्योऽपि दुर्जन स्व असितात्मसु दुर्जनेषु सवद्वो भवति बद्धशेहो भवति । पुन कि० भ्रूविक्षेप १ । ममाविःकृतचापलः ममापि इत प्रकटीकृत चापल येन स । अन्योऽपि

१ घ सरोरुहै । २ ग गृहै । ३ ख. ज. संवन्ध । ४ घ ग. घ. ज. समा-
विष्टत । ५ ख तस्या ।

दुर्जनः प्रग(क)टितचापलो भवति । [पुनः किं० भूविशेषः ? । भुजंगकुटिलः । भुजंगवल्कुटिलः भुजंग-
कुटिलः । अन्योऽपि खलः ।] सर्पवल्कुटिलगतिः स्यात् । अतो ध्रुवोः खलमाम्यं युक्तं सदृशत्वात् ॥ ७६ ॥

अथ रामायाः विलसचातुर्यमाह—

मुग्धे धानुष्कता केयमपूर्वा तव दृश्यते ।

यया विध्यसि चेतांसि गुणैरेव न सायकैः ॥ ७७ ॥

हे मुग्धे ! इयमपूर्वा (हं. वंता) तव धानुष्कता का दृश्यते । या तव धानुष्कता
चेतांसि विध्यति (छ. यथा धानुष्कतया चेतांसि विध्यसि) परं गुणैरेव न सायकैः
बाणैः ॥ ७७ ॥

अथ योगिभोगिनोर्निर्धारत्वमाह—

एको रागिषु राजते प्रियतमादेहार्धहारी हरो

नीरागेषु जिनो विमुक्तललनासङ्गो न यस्मात्परः ।

दुर्वारस्मरवाणपन्नगविपव्यासक्तिमूढो जनः

शेषः कामविडम्बितो हि विषयान् भोक्तुं न मोक्तुं क्षमः ॥ ७८ ॥

रागिषु पुरुषेषु एको हरो राजते । किं० हरः ? । प्रियतमादेहार्धहारी प्रियतमायाः
पावत्याः देहार्धहारोऽस्यास्तीति [प्रियतमा] देहार्धहारी । नीरागेषु पुरुषेषु एको जिनो राजते ।
किं० जिनः ? । यस्मात्परोऽन्यो विमुक्तललनासङ्गो न । विमुक्तः ललनानां नाशो येन स
विमुक्तललनासङ्गः । शेषो जनो विषयान्भोक्तुं चान्यत् मोक्तुं न क्षमः । किं० शेषजनः ? ।
कामविडम्बितः । पुनः किं० शेषजनः ? । दुर्वारस्मरवाणपन्नगविपव्यासक्तिमूढः (व्यासङ्गमुग्धः)
दुर्वारा वारयितुमशक्याः ये स्मरवाणाः त एव पन्नगाः तेषां विपत्य व्यासक्त्या मूढः (व्यासङ्गेन
मुग्धो) दुर्वारस्मरवाणपन्नगविपव्यासक्तिमूढः ॥ ७८ ॥

दैवसोचितानुचितस्वरूपमाह—

इदमनुचितमक्रमश्च पुंसां

यदिह जरस्यपि मान्मथा विकाराः ।

यैदपि च न कृतं नितम्बिनीनां

स्तीनपतनावधिजीवितं रतं वा ॥ ७९ ॥

१ हं. यथा । २ क. अ. ज. विध्यति । ३ ज. जनो । ४ य. ग. य. व्यासङ्गमुग्धो ।
५ ग. तोस्ति । ६ घ. तदपि । ७ ज. यचितम्बिं हं नितम्बिन्यानां । ८ ज. तदपि ।
९ हं. नादाधि ।

पुंसां पुरपाणा इदं अनुचितं अरुमश्च । यत्तु इह जरसापि वार्धक्येऽपि मान्मथाः
विहाराः बन्धर्षेन्द्रतदोपा । चान्यत् । यदपि नितम्बिनीनां नारीणा स्तनपतनानधिजीवितं
वा अयना रतं न कृतम् । तदपि अनुचितमरुमश्च ॥ ७९ ॥

अथ वामाक्षीणां नेत्रपद्मगदंशस्वरूपमाह—

व्यादीर्घेण चलेन वक्रगतिना तेजस्विना भोगिना

नीलाब्जद्युतिनाहिना वैरमहं दृष्टो न तच्चक्षुषा ।

दृष्टे सन्ति चिकित्सका दिशि दिशि प्रायेण धर्मार्थिनो

मुग्धाक्षीक्षणवीक्षितस्य नहि मे मद्यो न चाप्यौषधम् ॥ ८० ॥

अहं अहिना दृष्टो वरम् । पर तु तच्चक्षुषा दृष्टो न वरम् । तस्या नायिकाया चक्षु
तच्चक्षु तेन । किं० चक्षुषा ? भोगिना । पुन किं० चक्षुषा ? । नीलाब्जद्युतिना नीलमलकान्तिना ।
पुन किं० चक्षुषा ? । व्यादीर्घेण कर्णान्निविश्रान्तेन । पुन किं० चक्षुषा । चलेन चपलेन ।
पुन किं० चक्षुषा । वक्रगतिना । पुन किं० चक्षुषा । तेजस्विना प्रखलारम्भाजिना । एवविधेन
सर्पेण दृष्टो वरम् । परं नायिकायाश्चक्षुषा दृष्टो न वरम् । कथम् । दृष्टे सर्पदृष्टे प्रायेण धर्मार्थिनः
चिकित्सकाः दिशि दिशि सन्ति । पुन मुग्धाक्ष्या ईक्षणवीक्षितस्य कटाक्षविद्वत्स मे मम
न मथं चान्यत् न औषधम् । एतानता सर्पदृग्नात् कटाक्षवीक्षित विषमम् ॥ ८० ॥

अथ विरहसगमयो स्वरूपमाह—

विरहेऽपि संगमः खलु परस्परं संगतं मनो येषाम् ।

हृदयमपि विघटितं संगमेऽपि विरहं विशेषयति ॥ ८१ ॥

येषां पुरुषाणा मनः परस्परं संगतं मिलित वर्तते । खलु निश्चितम् । तेषा मनुष्याणा
विरहेऽपि संगमः । अपि पुन । हृदयं विघटितं सत् संगमेऽपि सयोगेऽपि विरहं
विशेषयति । यदुक्तम्—आसन्ना दूरिहिं ऋषिा वे चित्तिहिं उचिद् ।

चिह् अगुल्लङ्घ अतरङ्ग नवणे क्व न दिद् ॥ ८१ ॥

[एतदनन्तर प्रथितः प्रणयवतीनां इति श्लोक छ० कोशे दृश्यते ।]

पुनस्तदे.(२ मे)वार्धमाह—

अपसर सखे दूरादस्मात् कटाक्षविषानत्वात्

प्रकृतिविषमाद् योषित्सर्पाद् विलासफणाभृतः ।

इतरफणिना दष्टः शैक्यश्चिकित्सितुमौषधैश्

चटुलवनितामोगिग्रस्तं त्यजन्ति हि मन्त्रिणः ॥ ८२ ॥

१ ग. घ. वरमहो । २ ज. दृष्टो । ३ ज. दृष्टे । ४ ह. च. छ. त्सिवा । ५ क. छ.
विरहोऽपि । ६ ग. ज. मनो न येषाम् । ७ द. घ. अपि हृदयं ; ग. हृदयमति । ८ ग. संगतेपि ;
ज. सत्सङ्गे । ९ ग. साक्षाच्चिकित्सितुमौषधं ।

हे सखे हे मित्र ! अस्मात् योपित्सर्पात् दूरादपसर दूरे भव । किं० योपित्सर्पात् ? ।
कटाक्षविपानलात् कटाक्ष एव विपानलः यस्य सः कटाक्षविपानलः तस्मात् । पुनः किं०
योपित्सर्पात् ? । प्रकृतिविपमात् प्रकृत्या विपमः प्रकृतिविपमः तस्मात् । पुनः किं० योपित्सर्पात् ? ।
विलासफणाभृतः विलासफणावलिं विमर्ति इति विलासफणाभृत् तस्मात् । इतरफणिना दष्टः
प्राणी औषधैश्चिकित्सितुं शक्यः । हि निश्चितम् । चटुलवनितामोगिग्रस्तं प्राणिं
गारुडिकाः त्यजन्ति परिहरन्ति । एतावता अपरसर्पाद्योपित्सर्पस्तु महाभयंकरः ॥ ८२ ॥

अथ चेतसः प्रतिबोधमाह—

तस्याः स्तनौ यदि घनौ जघनं च हारि

वक्रं च चारु तत्र चित्त किमाकुलत्वम् ।

पुण्यं कुरुष्व यदि तेषु तवास्ति वाञ्छा

पुण्यैर्विना नहि भवन्ति समीहितार्थः ॥ ८३ ॥

रे चित्त ! तव आकुलत्वं किम् । यदि चेतस्याः नाधिक्रयाः स्तनौ निविडौ ।
चान्यत् जघनं काञ्चीतटं हारि मनोहारि । चान्यत् वक्रं चारु मनोहारि । तदा किमपि किं लभ्यते ? ।
अपि तु न । यदि चेतव तेषु पदार्थेषु वाञ्छा वर्तते तदा पुण्यं कुरु । कथम् ? । पुण्यैर्विना
समीहितार्थो न भवन्ति ॥ ८३ ॥

अथ विरहिणीना स्वरूपमाह—

पान्थस्त्रीविरहानलाहुतिकथामातन्वती मञ्जरी

माकन्देषु पिकाङ्गनाभिरधुना सोत्कण्ठमालोक्यते ।

अप्येते नवपाटलापरिमलप्राग्भारपाटञ्चरा

वान्ति क्लान्तिवितानतानवकृतः श्रीखण्डशैलानिलाः ॥ ८४ ॥

अधुना सांप्रतम् । एते श्रीखण्डशैलानिलाः मलयाचलपवनाः वान्ति स्फुरन्ति । किं०
श्रीखण्डशैलानिलाः ? । क्लान्तिवितानतानवकृतः क्लान्तेर्वितानं क्लान्तिवितानम् । क्लान्तिवितानस्य
क्लान्तिसमूहस्य तानवं वितारं कुर्वन्तीति क्लान्तिवितानतानवकृतः । पुनः किं० श्रीखण्डः ? ।
नवपाटलापरिमलप्राग्भारपाटञ्चराः नवा नवीना वा पाटला नवपाटला नवपाटलानां परिमलप्राग्भारः
समूहत्वेन पाटञ्चरः स्फाटयन्तः (स्त्र. प्राहिणः) । अपि पुनः माकन्देषु सहकारवृक्षेषु मञ्जरी
पिकाङ्गनाभिः कोकिलनायिकाभिः सोत्कण्ठं आलोक्यते निरीक्ष्यते । मञ्जरी किं कुर्वती ? ।
पान्थस्त्रीविरहानलाहुतिकथामातन्वती विन्तात्यन्ती । विन्द् एव अनलः विरहानलः । विरहानले
आहुतेः कथा विरहानलाहुतिकथा ताम् ॥ ८४ ॥

१ स. घ. आलिङ्गयते ।

पुनरपि नायिकाणां विरहस्वरूपमाह-

इतो विद्युद्वल्लीविलसितमितः केतकितरु-

स्फुरद्गन्धः प्रोचज्जलदनिनैनदत्स्फूर्जितमितैः ।

इतः केकिन्नीडाकलकलरवाः पक्षमलदृशां

कथं यास्यन्त्येते विरहदिवसाः संभृतरसाः ॥ ८५ ॥

पक्षमलदृशां नायिकाणां एते विरहदिवसाः वियोगवासराः कथं यास्यन्ति । किं विरहदिवसाः ? । संभृतरसाः संभृतो रसो येषां ते संभृतरसाः । कथम् । इतो विद्युद्वल्लीविलसितम् विद्युदेव वल्ली विद्युद्वल्ली विद्युद्वल्लवाः विलसितं विद्युद्वल्लीविलसितम् । इतः केनकितरुस्फुरद्गन्धः केतकीनां तरवः केनकितरुः, तेषां स्फुरद्गन्धः केतकितरुस्फुरद्गन्धः । इतः प्रोचज्जलदनिनदत्स्फूर्जितम् प्रोचन्तः उन्नमन्तो ये जलदा मेघास्तेषां निनदतः (ता) स्फूर्जितं गर्जितं प्रोचज्जलदनिनदत्स्फूर्जितम् । इतः केकिन्नीडाकलकलरवाः केकिना कीडा केकिन्नीडा केकिन्नीडायाः कलकलरवाः शब्दाः केकिन्नीडाकलकलरवाः । एवंविधसंयोगे विरहिणीनां महदुःखम् ॥ ८५ ॥

अथ रामाणां विलासमुद्दिश्याह-

इमे तारुण्यश्रीनवपरिमलाः प्रौढसुरत-

प्रतापप्रारम्भाः स्मरविजयदानप्रतिभुवः ।

चिरं चेतश्चौरा अभिनवविकारैकगुरवो

विलासव्यापाराः किमपि विजयन्ते मृगदृशाम् ॥ ८६ ॥

मृगदृशां मृगाक्षीणा इमे विलासव्यापाराः सुरतोद्यमाः । किमपि अपूर्वा इव विजयन्ते सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । किं विलासव्यापाराः ? । तारुण्यश्रीनवपरिमलाः तारुण्यश्रीणां नवाः नवीनाः परिमलाः जेषां ते तारुण्यश्रीनवपरिमलाः । पुनः किं विलासव्यापाराः ? । प्रौढसुरतप्रतापप्रारम्भाः प्रौढो योऽसौ सुनप्रतापः तस्य प्रारम्भो विद्यते येषां ते प्रौढसुरतप्रतापप्रारम्भाः । पुनः किं वि० ? । स्मरविजयदानप्रतिभुवः [स्मरस्य कामस्य विजयदानं स्मरविजयदानं तस्य प्रतिभुवः प्रतिसाक्षिणः स्मरविजयदानप्रतिभुवः ।] पुनः किं वि० ? । चिरं चेतश्चौराः मानसपदलोहराः । पुनः किं वि० ? । अभिनवविकारैकगुरवः अभिनवविकारस्य एकगुरवः अभिनवविकारैकगुरवः । एवंविधाः विलासाः पुनःश्रीणां जयवादिनः प्रतिमान्ति ॥ ८६ ॥

१ घ. छ. केतकितरुः; र. केतकितरुः; ग. 'तरुः' । २ घ. 'निनदत्स्फूर्' । ३ च. 'तमिव । ४ ज. केकी' ५ ग. 'कल इतः पक्षमलदृशाः । ६ ग. यास्यन्ते । ७ ग. नवपरिमल'.

अथ विलासिनीनां ('सिञ्जानां) विलामप्रकारमाह-

आवासः किलकिञ्चित्स्य दयितापार्श्वे विलासालसाः

कर्णे कोकिलकामिनीकलरवः स्मेरो लतामण्डपः ।

गोष्ठी सत्कविभिः समं कतिपर्यैर्मुग्धाः सितांशोः कराः

केषां चित्तं सुखयन्ति चात्र हृदयं चैत्रे विचित्राः स्रजः ॥ ८७ ॥

चान्यदत्र चैत्रे चैत्रमासे एते प्रकाराः केषां चित् हृदयं सुखयन्ति सुखमुत्पादयन्ति ।
के के प्रकाराः ? । किलकिञ्चित्स्य सुस्तमव्दविशेषस्य आवासः । दयितापार्श्वे रमणीसमीपे
विलासालसाः । पुनः किं ? । कर्णे कोकिलकामिनीकलरवः कोकिलस्य कामिनी कोकिलकामिनी
कोकिला इत्यर्थः । तस्याः कलरवः कोकिलकामिनीकलरवः । पुनः किं ? । स्मेरो लतामण्डपः ।
पुनः किं ? । कतिपर्यः कविभिः (स. सत्कविभिः) समं गोष्ठी । पुनः किं ? । मुग्धाः
सितांशोः कराः मुग्धा मनोज्ञाः सितांशोः चन्द्रमसाः कराः किरणाः । अन्यत् किं ? । विचित्राः
स्रजः कुसुमवर्णाः गुंफिता मालाः । माग्यवता पुंसा एते प्रकाराश्चैत्रे सुखाय भवन्ति ॥ ८७ ॥

पुनस्तदेवमाह-

सुघाशुभ्रं धाम स्फुरदमलरश्मिः शशिधरः

प्रियावक्रान्मोजं मलयज्वरजश्चातिमुंरभिः ।

स्रजो हृद्यामोदास्तादिदमखिलं रागिणि जने

करोत्यन्तःक्षोभं न तु विषयसंसर्गविमुखे ॥ ८८ ॥

तदिदं बक्ष्यमाणमखिलं समस्तं रागिणि जने विद्यसिनि पुल्ये अन्तःक्षोभं मानस-
विकारं करोति । न तु विषयसंसर्गविमुखे न हि जितेन्द्रिये । इदं किम् ? । सुघाशुभ्रं धाम ।
पुनः किं ? । शशिधरः स्फुरदमलरश्मिः स्फुरन्त उज्ज्वलन्तः अमलाः निर्मलाः रश्मयः किरणाः
यस्य स स्फुरदमलरश्मिः । एवंविधः शशिधरः । पुनरपि किं ? । प्रियावक्रान्मोजं बद्धभावदन-
कमलम् । किं बक्रान्मोजं ? । मलयज्वरजश्चाति (क. च. रजसा चाति°; छ. जरसा चाति°; ट.
रसश्चाति°) सुरभिः (च. सुरति) । पुनरपि किं ? । स्रजो हृद्यामोदाः मनोहरपरिमलाः ।
एते सर्वेऽपि रागिणि पुल्ये सुखावदाः । न तु विरागिणि ॥ ८८ ॥

१ क. च. छ. किञ्चिदस्य । २ ग. ज. विलासालसा । ३ ग. स्मेरो । ४ क. ग. छ.
'मण्डपः । ५ ग. सेव्याः । ६ ग. दिमांशोः, छ. प्रितांशोः । ७ ग. केषां चिन्सुखदान-
वित्तहृदयं चैष्ट विचित्राः स्रजः ॥ ८ ग. शशधरः । ९ क. 'रजसाश्चाति°; छ. 'जरस-
श्चाति° । १० क. छ. 'सुरभिः । ११ छ. 'त्यन्तक्षोभं । १२ ज. ननु ।

कविरैकान्तस्वितिमाह-

आवासः क्रियतां गाङ्गे पापवारिणि वारिणि ।

स्तनमध्ये तरुण्या वा मनोहारिणि हारिणि ॥ ८९ ॥

रे चेत ! गाङ्गे वारिणि पानीये आवासः क्रियताम् । गङ्गाया इदं गाङ्ग तस्मिन् स्थितिर्विधीयताम् । कि० वारिणि १ । पापवारिणि पापस्फेदिनि । वा अथवा तरुण्याः स्तनमध्ये आवास क्रियताम् । कि० स्तनमध्ये २ । हारिणि अपूर्वे । पुन कि० ३ । मनोहारिणि । सर्व वितथम् ॥ ८९ ॥

अथ सैरिणीनामुद्दिश्याह-

असूचीसंचारे तमसि नमसि प्रौढजलद-

ध्वनिप्रादुर्भावे पतति पृपतां नीरनिचये ।

इदं सौदामिन्याः कनककमनीयं विलसितं

मुदं च म्लानिं च प्रथयति पथि स्वैरमुदशाम् ॥ ९० ॥

इदं सौदामिन्याः विद्युतो विलसितं स्वैरमुदशाम् स्वेच्छाचारिणीना पथि मार्गे मुदं चान्यत् म्लानिं प्रथयति विम्वारयति । कि० सौदामिन्या विलसितम् १ । कनककमनीयं कनकवत्कमनीय मनोज्ञ सुवर्णवन्मनोहरमित्यर्थ । क सति २ । तमस्यन्यकारे सति । कि० तमसि ३ । असूचीसंचारे असूनीसंचार सधनमित्यर्थ । पुन कि० तमसि ४ । नमसि व्याक्रान्ते प्रौढजलद-ध्वनिप्रादुर्भावे सति प्रकृते मेघशब्दे प्रकृदिते सति । पृपतां जलकणाना [नीर] निचये अभोनिचये सति । स्वेच्छाचारिणीना दुर्दिने घने सति हर्षोत्कर्मोऽपि भीतिरपि स्यात् ॥ ९० ॥

अथ रागभ्यान्मुद्दिश्याह-

केशाः संप्रमिताः श्रुतेरपि परं पारं गते लोचने

अन्तर्वक्रमपि स्वभावशुचिभिः कीर्णं द्विजानां गणैः ।

मुक्तानां सतताधिवासरुचिरं वक्षोजकुम्भद्वयं

इत्थं तन्वि वपुः प्रशान्तमपि ते रागं करोत्येव नः ॥ ९१ ॥

हे तन्वि हे सुकुमारशरीरे ! ते तव वपुः शरीरं नोऽस्माकं रागं करोति एव । कि० वपु १ । इत्थं प्रोच्यमानम् । प्रशान्तमपि । इत्थं कथम् २ । केशाः संप्रमिताः सत्रदा । लोचने परं प्रकृतं श्रुतेरपि पारं गते कर्णप्रान्तगते । चान्यत् वक्रमपि अन्तर्मध्ये द्विजानां गणैः

१ च ० वारिणि, ज ० हारिणि । २ घ पातिणि । ३ र घ. मृगाक्ष्या । ४ ग. घ. अर्घ्या । ५ ग. घ. ज ० संसारे । ६ क छ पृपताना च । ७ ख ग. संयमितः ।

दन्तानां समूहैः कीर्णं व्याप्तम् । किं० द्विजानां गणैः ? । स्वभावशुचिभिः निसर्गनिर्मलैः । वक्षो-
जकुम्भद्वयं स्ननकलययुगलं मुक्तानां मुक्तामणिहारिणां सतताधिवासरुचिरं निरन्तरनिवास-
युन्दरम् । एवंविधं नापिकानां वपुः शरीरं रागोत्पत्तिकृद् भवति ॥ ९१ ॥

अथ मानिनीनां मानपरिहारसिद्धिश्चाह-

प्रथितः प्रणयवतीनां तावत् पदं मातनोतु हृदि मानः ।

भवति न यावच्चन्दनतरुसुरभिर्मलयपर्वमानः ॥ ९२ ॥

मानः प्रणयवतीनां नारीणां हृदि तावत् पदं स्थानं आतनोतु विस्तारयतु । किं०
मानः ? । प्रथितः न प्रच्छन्नः प्रकट इत्यर्थः । यावत् मलयपर्वमानः मल्याचलपर्वतो न भवति
न वाति । किं० मलयपर्वमानः ? । चन्दनतरुसुरभिः चन्दनवृक्षवल्गुगन्धिः । तस्मिन् पर्वने
वीथमाने मानिनीनां मानो गर्वो गलति ॥ ९२ ॥

अथ वसन्तमभावमाह-

सहकारकुसुमकेसरनिकरभवामोदमूर्च्छितदिगन्ते ।

मधुरमधुविधुरमधुपे मधौ भवेत् कस्य नोत्कण्ठा ॥ ९३ ॥

कस्य पुष्पस्य मधौ वसन्ते उत्कण्ठा न भवति । अपि तु सर्वस्यापि । किं० मधौ ? ।
मधुरमधुविधुरमधुपे मधुगे गन्तेजो योऽसौ मधुस्तेन विधुरो विद्धलो मधुपे अमरो यस्य [सः]
मधुरमधुविधुरमधुपः तस्मिन् । पुनरपि किं० मधौ ? । सहकारकुसुमकेसरनिकरभवामोदमूर्च्छित-
दिगन्ते सहकारकुसुमस्य केसरयः सहकारकुसुमकेसरा तस्य (तेषां) निकरः समूहः तद्भवानोदेन
तस्मिन्पत्रपरिमलेन मूर्च्छितं व्याप्तं दिगन्तं येन [सः] सहकारकुसुमकेसरनिकरभवामोदमूर्च्छित-
दिगन्तः तस्मिन् ॥ ९३ ॥

अथ विलासिनां निदापसिद्धिश्चाह-

स्रजो हृद्यामोदा व्यजनपवनश्चन्द्रकिरणाः

परागः कासारो मलयजरजः सीधुं विशदम् ।

शुचिः सौषोत्सङ्गः प्रतनु वसंनं पङ्कजदृशो

निदापतावितद् विलसति लभन्ते सुकृतिनः ॥ ९४ ॥

निदापतां विलसति सति एतदुच्यमानं सुकृतिनो लभन्ते नापरे । एतत् किम् ! ।
हृद्यामोदाः स्रजः कुसुममालाः हृद्य आमोदो गन्धो यासा वा हृद्यामोदाः मतोहृत्परिमल्य
इत्यर्थः । एवंविधाः स्रजः । पुनः किं० ? । व्यजनपवनः पञ्चक्रवातः । पुनः किं० ? । चन्द्र-
किरणाः । पुनः किं० ? । कासारः परागः अनुन्नातमर-श्रीतल्लहरीः । पुनः किं० ? । मलय-
जरजः चन्दनोत्पन्नचूर्णः । पुनः किं० ? । विशदं निर्मलं सीधुं (ग. सिन्धु) मधुम् । पुनः

१ ह. क. च. प्रथितः ग. प्रायः । २ घ. 'मातनोति । ३ ज. न भवति न यावत् ।
४ ग. 'पवनः । ५ ग. शीधु । ६ ख. घ. वचनं (ख. 'वसन' मित्यपि) ।

कि० १ । सौधोन्मद्गः धरतगृहाद्गम् । कि० सोधोत्सङ्ग १ । शुचिः पवित्र । पुन कि० १ ।
प्रतनु वसनं स्वच्छमम् । पुन कि० १ । पङ्कजदण्डः कमलदण्डदीर्घनयना नार्थ । उष्णकाले
सुदृतिनो रमन्ते ॥ ९४ ॥

[पतदनन्तर छ कोणे 'आसारेण न हर्म्यतः' इत्यादिश्लोको दृश्यते ।]

अथ सौख्योत्पादकप्रदेशानाह-

वियदुपरिसमेधं भूमयः कन्दलिन्यो

नवकुटजकदम्बामोदिनो गन्धवाहाः ।

शिखिकुलकलकेकारावरम्या वनान्ताः

सुखिनमसुखिनं वा सर्वमुत्कण्ठयन्ति ॥ ९५ ॥

एते पदार्था सुखिनं वा असुखिनं मर्मुत्कण्ठयन्ति मनीषामुत्पादयन्ति । किं किम् १ ।
वियदाश्रयम् उपरिसमेधं उन्नतजीमूतम् । पुन कि० १ । भूमयः कन्दलिन्यः कन्दाङ्कुरिता ।
पुन कि० १ । गन्धवाहाः नवकुटजकदम्बामोदिनः नवाना नवीनाना कुम्भकदम्बाना आमोदयितु
विश्रायितु शीलयेपाते नवकुटजकदम्बामोदिन । पुन कि० १ । वनान्ताः शिखिकुलकलकेका-
रावरम्याः शिखिना कुम्भानि शिखिकुलानि तेषा कलकेका (च शिखिकुलानि च कलके-
किनश्च) गिम्बिकुलकदम्बा तेषा (तासा) रावेण गब्देन रम्या ये वनान्ता [ते] शिखिकुल-
कदम्बेनाश्रयम्या । एते प्रकाश सौख्योत्पादका ॥ ९५ ॥

तरुणीवेपो दीपितैकामा विरसितजातीपुष्पसुगन्धिः ।

उन्नतपीनपयोधरभारा प्रौढं तनुते कस्य न हर्म्यम् ॥ ९६ ॥

एवविधा रामा प्रावृषि वर्षाकाले नम्य पुरुषस्य हर्म्यं न तनुते न विस्तारयति । कि०
रामा १ । तरुणीवेपो । पुन कि० रामा १ । दीपितरामा दीपित कामो यस्या सा । पुन किं
रामा १ । विरसितजातीपुष्पसुगन्धिः विरसिता या जाती विरसितजाती विकसितजाती
पुष्पवत् सुगन्धि विरसितः । पुन कि० रामा १ । उन्नतपीनपयोधरभारा उन्नतो च यो पीनो
उन्नतपीनो । उन्नतपीनयो पयोधरयोर्मोरो यस्या सा ॥ ९६ ॥

आसारेण न हर्म्यतः प्रियतमैर्यातुं वहिः शक्यते

शीतोत्कम्पनिमित्तमायतदृशा गाढं सैमालिङ्गयते ।

जालैः शीकरशीतलाश्च मरुतो रत्यन्तत्वेदच्छिद्यो

घन्यानां घत दुर्दिनं सुदिनतां याति त्रिचासंगमे ॥ ९७ ॥

१ ग. 'मेपा ज रेपा । २ क शीति' । ३ ग सुगन्धी । ४ ख घ प्रावृषि ।
५ क. छ 'दशो' । ए. घ. 'दशा । ६ ग ममालिङ्गयते । ७ क छ. हात्यन्त', ए. घ
चात्यन्त', ग. 'प्यत्यन्त' ।

वतेति हर्षे । धन्यानां पुण्याणां दुर्दिनं प्रियासंगमे सुदिनतां याति । दुर्दिनं मेघवं
तमः । प्रियतमैः आसारेण हर्म्यतः वहिर्यातुं न शक्यते । आगारो वेगवान् वर्षः । आय-
तदशो(ः शा) नार्यः(ः र्या) शीतोत्कम्पनिमित्तं शीतापगमाय पतिं(ः ति) गाढं समा-
लिङ्गयते । चान्यत् । मरुतः (हं. पुरतः) पवन(ः नाः) जालैर्गवाक्षै रत्यन्तखेदच्छिदः ।
किं० मरुतः ? । शीकरशीतलाः शीकरैर्जलकणैः शीतल्यः शीकरशीतलाः ॥ १७ ॥

अर्धं नीत्वा निशायाः सरभससुरतायाससंश्लेषयोगैः

प्रोद्भूतासह्यतृष्णो मधुमदनिरतो हर्म्यपृष्ठे विविके ।

संभोगकृन्तकान्ताशिथिलमुजलतावर्जितं कर्करीतो

ज्योत्स्नाभिन्नाच्छधारं न पिबति सलिलं शारदं मन्दभाग्यः ॥१८॥

मन्दभाग्यः पुमान् शारदं शरदहालीनं सलिलं पानीयं न पिबति कर्करीतः गर्गर्याः
(क. च. छ. गर्गर्याः) । किं० सलिलं ? । संभोगकृन्तकान्ताशिथिलमुजलतावर्जितं संभोगेन
कृन्ता संभोगकृन्ता एवंविधा या कान्ता [नारी] तस्याः शिथिलमुजलतया आवर्जितं आनीतं ।
पुनः किं० सलिलं ? । ज्योत्स्नाभिन्नाच्छधारं ज्योत्स्नया [ज]भिन्ना [अ]पृथग्दृश्या अच्छा
निर्मला धारा यस्य तत् ज्योत्स्नाभिन्नाच्छधारम् । किं० मन्दभाग्यः ? । प्रोद्भूतासह्यतृष्णः प्रोद्भूता
असत्या सोढुमगत्वा तृष्णा येन स प्रोद्भूतासह्यतृष्णः । पुनः किं० मन्दभाग्यः ? । मधुमदनिरतः
मधुनो मदः मधुमदः मधुमदेन निरतः मधुमदनिरतः । क ? । विविके निर्जने (हं. निरंजने)
हर्म्यपृष्ठे गृहपृष्ठप्रदेशे । किं कृत्वा ? । निशाया अर्धं नीत्वा । कैः ? । सरभससुरतायास-
संश्लेषयोगैः सरभसः सोत्सुकः योऽसौ सुरतायासः तत्र ये संश्लेषस्तेषां योगास्तैः सर० ॥ १८ ॥

प्रोद्यत्प्रौढप्रियङ्गुद्युतिभृति विदलत्कुन्दमाद्यद्विरेफे

काले प्रालेयवातप्रैवलत्रिकसितोदाममन्दारदाग्नि ।

येषां नो^१ कण्ठलग्ना क्षणमपि तुहिनक्षोदरक्षा मृगाक्षी

तेषाम्पायामयामा यमसदनसमा यामिनी याति यूनान् ॥१९॥

तेषां यूनान् लगाना यामिनी रात्रिः आयामयामा दीर्घप्रहारा सती यमसदनसमा
याति । वचदोर्नित्यसंबन्धः । येषां जनानां मृगाक्षी क्षणमपि नो कण्ठलग्ना । किं०
मृगाक्षी ? । तुहिनक्षोदरक्षा (स. 'दक्षा) तुहितस्य तुपास्य क्षोदाः तुहिनक्षोदाः तेषां रक्षतीति
(स. 'धास्तत्र दक्षा) तुहिनक्षोदरक्षा । क सति ? । प्रालेयवातप्रैवल (स. 'वल) विकसितो-
दाममन्दारदाग्नि काले सति । प्रोद्यत्प्रौढप्रियङ्गुद्युतिभृति काले सति, प्रोद्यन्तो ये प्रौढप्रियङ्गवः
तेषां युनिं विभर्तीति प्रोद्यत्प्रौढप्रियङ्गुद्युतिभृत् । तस्मिन् । पुनः क सति ? । विदलत्कुन्दमाद्यद्विरेफे

१ ग. सुत्वा । २ हं. योत्स्ना । ३ ग. पिबति न । ४ हं. क. च. छ. 'प्रवल' ।
५ क. च. छ. 'नोत्कण्ठ' । ६ ग. घ. 'दक्षा' । ७ ग. आयसि यामा ।

काले सति । विदलन्ते ये कुन्दास्तेषु माघन्तो द्विरैषाः भ्रमराः यत्र सः विदलकुन्दामाघद्विरैफ-
स्तस्मिन् ॥ ९९ ॥

• पुनस्तदेव-

हेमन्ते दधिदुग्धसर्पिरशना माञ्जिष्ठवासोभृतः

काश्मीरद्रवसान्द्रदिग्धवपुषः खिन्ना विचित्रै रतैः ।

वृत्तोस्तनकामिनीजनकृताश्लेषा गृह्णाम्यन्तरे

ताम्बूलीदलपूगपूरितमुखा धन्याः सुखं शेते ॥ १०० ॥

धन्याः पुर्याः ताम्बूलीदलपूगपूरितमुखाः सुखं यथा भवति शेते शयनं कुर्वते ।
ताम्बूलीदलानां पूगः समूहाः तैः पूरितं सुखं येषां ते । अथ वा ताम्बूलीदलैः (ख. 'ल्या दलैः) अन्यत्र
पूरेण पूरितं सुखं येषां ते तथा । क^१ । गृह्णाम्यन्तरे मन्दिरान्तः । किं० धन्याः ? । वृत्तोस्तन-
कामिनीजनकृताश्लेषाः वृत्तोस्तनो य. कामिनीजनः तेन कृत आश्लेषो येषां ते वृत्तोस्तनकामि-
नीजनकृताश्लेषाः । पुनरपि किं० धन्याः ? । हेमन्ते शीतकाले दधिदुग्धसर्पिरशनाः दधिदुग्धसर्पीणि
अशनं भोजनं येषां ते दधिदुग्धसर्पिरशनाः । पुनः किं० धन्याः ? । माञ्जिष्ठवासोभृतः माञ्जिष्ठानि
वासोसि विभर्त्ता (विभर्त्ता) इति माञ्जिष्ठवासोभृतः । पुनः किं० धन्याः ? । काश्मीरद्रवसान्द्रदिग्ध-
वपुषः काश्मीरद्रवेषु काश्मीरचन्दनयथाकर्द्धयेन सान्द्रे सपनं दिग्धं लिप्तं वपुः शरीरं येषां ते ।
पुनः किं० धन्याः ? । विचित्रै रतैः खिन्नाः श्रान्ताः ॥ १०० ॥

पुनः शिशिरकालप्रदिश्य तदेवाह-

केशानाकुलयन् दृशो मुकुलयन् वासो बलादाक्षिपन्

आतन्वन् पुलकोद्गमं प्रकटयन्नौवेगकम्पं गतौ ।

वारं वारमुदारशीत्कृतमुखो दन्तच्छन्दान् पीडयन्

प्रायः शैशिर एष संप्रति मरुत् कान्तासु कान्तायते ॥१०१॥

प्रायः स्वभावेन एष शैशिरो मरुत् संप्रति इदानीं कान्तासु रामासु कान्तायते कान्त
इव आचरति कान्तायते पतिरिव भाति । मरुत् किं कुर्वन् ? । कान्तानां केशानाकुलयन्
धृतयन् । पुनः किं कुर्वन् मरुत् ? । दृशो मुकुलयन् संकीचयन् । पुनरपि किं कुर्वन् ? । वासः
यत्नं बलादाक्षिपन् । पुनरपि किं कुर्वन् ? । पुलकोद्गमं रोमोद्गमं (हं. रोमांचं) आतन्वन्
विस्तारयन् । पुनरपि किं कुर्वन् ? । गतौ गमने आवेगकम्पं प्रक (क. च. छ. प्राग) टयन् ।
पुनरपि किं कुर्वन् ? । दन्तच्छन्दानोष्ठान् पीडयन् । किं० मरुत् ? । वारं वारमुदारशीत्कृत-
मुखः (हं. 'कृतिःकृतः) उदारः शीरकृताः गीष्माण सुते यस्मात् स उदारशीत्कृतमुखः ॥ १०१ ॥

१ ग. 'दिग्ध' । २ ग. पीनोरु । ३. घ. फोदान् । ४ ग. स्तोके प्रथमम् ।
५ ख. घ. गतेः । ६ ख. घ. 'शीत्कृतकृतोः ग. 'शीत्कृतकृतो ।

पुनस्तदेवाह-

चुम्बन्तो गण्डभिर्चीरलकवति मुखे शीत्कृतान्यादधाना

वक्षःसूक्तञ्चुकेषु स्तनभरपुलकोद्भेदमापादयन्तः ।

ऊरूनाकम्पयन्तः पृथुजघनतटाच्छंसयन्तोऽशुकानि

व्यक्तं कान्ताजनानां विटचरितभृतः शैशिरा वान्ति वाताः ॥१०२॥

शैशिरा वाताः शिशिरकालीनाः वाताः पयनाः वान्ति । वाताः किं कुर्वन्तः ? । गल्ल-
भिर्चीः कपोलपालीः चुम्बन्तः । पुनः किं कुर्वाणा वाताः ? । मुखे शीत्कृतान्यादधानाः
शीत्कारवचनानि विज्ञाणाः । पुनः किं कुर्वन्तो वाताः ? । स्तनभरपुलकोद्भेदमापादयन्तः
रोमाञ्चोद्गममुत्पादयन्तः । केपुः ? । वक्षःसु । किं वक्षःसु ? । उत्कञ्चुकेषु उक् ऊर्ध्वं गताः
कञ्चुका येषां ते उत्कञ्चुकासोपु । पुनरपि किं वाताः ? । व्यक्तं कान्ताजनानां विटचरित-
भृतः । पुनः किं वाताः ? । ऊरून् जंघाप्रदेशानाकम्पयन्तः । वाताः पुनः किं कुर्वन्तः ? ।
पृथुजघनतटात् अंशुकानि चीरणि (हं. वस्त्राणि) अंसयन्तः (क. छ. संश्रयन्तः स्पर्शयन्तः)
अपनयन्तः ॥ १०२ ॥

अथ महतामवस्थामाह-

एकैव काचिन् महतामवस्था सूक्ष्माणि वस्त्राप्यथ वा च कन्या ।

कराग्रलभ्राभिनवा च वाला गङ्गातरङ्गेष्वथ वाऽक्षमाला ॥ १०३ ॥

महतां पुरुषाणां काचिदवस्था एकैव । का ? । सूक्ष्माणि वस्त्राणि अथवा कन्या ।
अथवा कराग्रलभ्रा अभिनवा चौवनागिरामा बाला । अथ च नो चेत्तदा गङ्गातरङ्गेषु अक्षमाला
जापसम्भोगस्त्रिता (हं. त्वा) ॥ १०३ ॥

वैराग्यं संश्रयत्येको नीचो भ्रमति चापरः ।

शृङ्गारे रमते कश्चिद् दृष्टिभेदः परस्परम् ॥ १०४ ॥

एकः कश्चित् पुमान् वैराग्यं संश्रयति नीरागत्वमाश्रयति । चान्यत् अपरो नीचो
भ्रमति । कश्चित् पुमान् शृङ्गारे रमते । कथं ? । यथा भवति परस्परं दृष्टिभेदः ॥ १०४ ॥

यद् यस्य नाभिरुचितं न तत्र तस्य स्पृहा मनोज्ञेऽपि ।

रमणीयेऽपि सुधांशौ न नाम कामः सरोजिन्याः ॥ १०५ ॥

१ टीकायां गल्लभिर्चीः । २ क. ख. घ. वक्षस्युत्कं; हं. क. च. छ. ज. वक्षस्युत्कं ।
३ ख. घ. नीती ।

यस्य प्राणिनो यद्भिरुचितं न तत्र मनोज्ञेऽपि पदार्थे तस्य स्पृहा न भवति वाञ्छा
 न स्यात् । असुमेवार्थं कविर्दृष्टान्तेन द्रव्यति । नाम इति संबोधने । सरोजिन्याः कमलिभ्याः
 सुधांशु चन्द्रमसि कामो न भवति उल्लासो न स्यात् (? भवति) । किं सुधांशु ? ।
 रमणीयेऽपि ॥ १०५ ॥

ऊकेशगच्छगगनाङ्गणदीप्तमानोः

श्रीसिद्धसूरिसुगुरोर्महिमाधिकस्य ।

शिष्येण तस्य घनसारवरेण रम्या

टीकेयमद्य ननु भर्तृहरौ व्यर्थापि ॥ १ ॥

॥ इति श्रीभर्तृहरिकाव्यस्य द्वितीयशतकस्य टीकेयं विदधे ॥

अथ तृतीयं वैराग्यशतकम् ।

*

अथ वैराग्यशतकमाह—

दिकालाद्यनवच्छिन्नानन्तविज्ञानमूर्तये ।

स्वानुभूत्यैकमानाय नमः शान्ताय तेजसे ॥ १ ॥

तस्यै शान्ताय तेजसे परब्रह्मणे नमः । किंविशिष्टाय शान्ताय (स्व. च. कथंभूताय) तेजसे ? । स्वानुभूत्यैकमानाय स्वकीयायाः अनुभूतेरनुभवात् एकं मानं यस्य स स्वानुभूत्यैकमान-स्तस्यै । पुनः किंविशिष्टाय शान्ताय तेजसे ? । दिकालाद्यनवच्छिन्नानन्तविज्ञानमूर्तये दिक् च कालश्च दिक्कालौ, ताभ्यां दिकालाभ्यां अनवच्छिन्ना अज्ञाता अनन्ता विज्ञानस्य मूर्तिर्यस्य स 'दिकालाद्यनवच्छिन्नानन्तविज्ञानमूर्तिः तस्य ॥ १ ॥

अथ गुणहीनतास्वरूपमाह—

बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः प्रभवः स्मयदूषिताः ।

अज्ञानोपहताश्चान्ये जीर्णमङ्गे सुभाषिताम् ॥ २ ॥

'बोद्धारो ज्ञातारो मत्सरग्रस्ताः विरोधव्यासाः । प्रभवो दुषाः स्मयदूषिताः गर्वकलङ्किताः । चान्यत् । अन्ये अज्ञानोपहताः [स्व. अबोधोपहताः] । अङ्गे शरीरे सुभाषितं जीर्णं स्थिति-हीनम् । एते प्रकाशः महिमानं न प्राप्नुवन्ति ॥ २ ॥

संसारस्थानित्यतामाह—

न संसारोत्पन्नं चरितमनुपश्यामि कुशलं

विपाकः पुण्यानां जनयति भयं मे विमृशतः ।

महद्भिः पुण्यैवैश्वरपरिगृहीताश्च विपया

महान्तो जायन्ते व्यसनमिव दातुं विपयिणाम् ॥ ३ ॥

संसारोत्पन्नं चरितं कुशलं नानुपश्यामि । पुण्यानां विपाकः फलं विमृशतो मे मम भयं जनयति संसारपरिभ्रमणत्वात् । कथं विभेषि ? । चान्यत् । महद्भिः पुण्यैर्धैः महान्तः पक्षेन्द्रियगोचराः विपयाः चिरपरिगृहीताः सन्तः विपयिणां प्राणिनां व्यसनं दातुमिव जायन्ते ॥ ३ ॥

१. कोर्धो श्लोको नास्ति । अवतारिका परं हृदयते । १ स्व. घ. °दिग्माच° । २. स्व. ग. घ. °निक° । ३ स्व. घ. अबोधोप° । ४ ज. मन्ये । ५ ग. च. छ. पुण्योर्धैः । ६ स्व. घ. व्यसन्निताम् ।

अथ तृष्णाधिकारमाह-

भ्रान्त्वा देशमनेकदुर्गविपमं प्राप्तं न किञ्चित् फलं
 त्यक्त्वा जातिकुलाभिमानमुचितं सेवा कृता निष्फला ।
 मुक्तं मानविवाजितं परगृहे माशङ्क्यो काकवत्
 तृष्णे जृम्भणि पापकर्मनिरते नाद्यापि संतुष्यसि ॥ ४ ॥

हे तृष्णे पापकर्मनिरते जृम्भणि (हं. भ्रिणि) सोझासे अद्यापि न संतुष्यसि न संतुष्टा भवसि । तद्दोषानुपदर्शयति (हं. देशयति) । हे तृष्णे ! अनेकदुर्गविपमं देशं भ्रान्त्वा किञ्चित्फलं न प्राप्तम् । हे तृष्णे ! उचितं योग्यं जातिकुलाभिमानं त्यक्त्वा निष्फला सेवा कृता । परगृहे मानविवाजितं साशङ्क्या भुक्तम् । किंत् ? । काकवत् । हे तृष्णे ! सर्व-
 मन्येतत्तदेवं (वैव) चेष्टितम् ॥ ४ ॥

उत्खातं निधिशङ्क्या कितितलं घमाता गिरेर्घातवो
 निस्तीर्णः सरितां पतिर्नृपतयो यत्ने संतोषिताः ।
 मंत्राराधनतत्परेण मनसा नीताः श्मशाने निशाः
 लब्धः काण्वराटकोऽपि न मया तृष्णेऽधुना मां त्यज ॥ ५ ॥

हे तृष्णे ! अधुना मां त्यज । कथम् ? । हे तृष्णे ! तव प्रभावात् निधिशङ्क्या
 क्षितितलं उत्खातम् । कथमप्यहं निघ्न लभे इति चान्छया । हे तृष्णे ! तव प्रेरणया
 गिरेर्घातवो घमाताः । कदाचिदपि सौवर्णखानि लभे (हं. लभते) । तथाप्यलभे सति हे
 तृष्णे ! सरितां पतिः समुद्रो निस्तीर्णः । हे तृष्णे ! नृपतयो यत्नेन संतोषिताः । हे तृष्णे !
 मया श्मशाने निशा नीताः । केन ? । मंत्राराधनतत्परेण मनसा । तथापि मया काण-
 वराटकोऽपि धर्षितकशर्दकोऽपि न प्राप्त ॥ ५ ॥

खिलोद्धापाः सोढाः कथमपि तदाराधनपरैर्
 निगृह्यान्तर्वाप्यं हसितमपि शून्येन मनसा ।
 कृतश्चित्तस्तम्भः प्रतिहतधियामञ्जलिरपि
 त्वमाशे मोर्षीसि किमपरमतो नर्तयसि माम् ॥ ६ ॥

१ ज. भ्रान्त्वा । २ ज. घनं । ३ हं. च. छ. निष्फला । ४ क. परिग्रहे । ५ ख.
 घ. प्यराशङ्कितं । ६ ग. जृम्भसि; च. जृम्भणि; हं. ज. जृम्भणि । ७ घ. निरते ।
 ८ ग. घ. संतुष्यति । ९ ज. संतोषिताः । १० ख. घ. ज. प्राप्तः । ११ ख. घ. तृष्णे
 सकामा भयः ज. तृष्णेऽधुना मुञ्च माम् । [२ ज. ललोद्धापाः । १३ हं. ख. च. ज.
 प्लोत्तित्तं । १४ क. घ. ज. मोघाने ।

हे आशे हे तृष्णे ! त्वं मोघासि निष्फला वर्तसे । अतो मां अपरं किं नर्तयसि किं नर्तनं कारयसि ? । कथम् ? । खलोद्घापाः दुर्जनकठोरशब्दाः सोढाः अनुभूताः । कैः ? । कथमपि महता कष्टेन तदारोपनपरैः । अपि पुनः शून्येन मनसा हासितं दन्तनिष्कासनं (हं. 'चनं) कृतम् । किं कृत्वा ? । अन्तर्मानसे वाप्यं अक्षुपातं निगृह्य धृत्वा । [अपि पुनः] चित्तस्तम्भः कृतः शून्यमानसं विदधे । अपि पुनः प्रतिहतधियां गतबुद्धीनां पुरस्तात् अञ्जलिः कृतः । एवं सत्यपि हे आशे ! न कृतार्था अस्ति ॥ ६ ॥

स्वादिष्टं मधुनो घृतादिरसवद् यत् प्रसवत्यक्षरं

देवी वागमृतात्मनो रसवतस्तेनैव तृप्ता वयम् ।

कुक्षौ यावदमी भवन्ति धृतये भिक्षाहताः सत्त्ववः

तावद् दास्यकृतार्जनैर्न हि धनैर्भोगान् समीहामहे ॥ ७ ॥

वयं दास्यकृतार्जनैर्नैः हि निश्चितम् भोगान् न समीहामहे न वाञ्छामहे । दास्यत्वेन कृतमर्जनं समुपाजितं (हं. 'पार्जनं) येषां धनानां तानि दास्यकृतार्जनानि तैः । यावदमी भिक्षाहताः सत्त्ववः कुक्षौ धृतये भवन्ति संतोषाय स्युः । या देवी वाक् अमृतात्मनः कवीश्वरस्य अक्षरं प्रसवति (हं. प्रसवति) प्रसूते तेनैव अक्षरेण वयं तृप्ताः संतुष्टाः । कथं-मृतमक्षरम् ! । मधुनोऽपि स्वादिष्टम् । किंनृ ! । घृतादिरसवद् यथा घृतादिस्तः । आदि-शब्दात् क्षीरखण्डघृतानीव । किं अमृतात्मनः कवीश्वरस्य ? । रसवतः नवरसमयस्य ॥ ७ ॥

अथ प्रमादमुद्दिश्याह—

आदित्यस्य गतागतैरहरहः संक्षीयते जीवितं

व्यापारैर्वहुकार्यभारगुरुभिः कालो न विज्ञायते ।

दृष्ट्वा जन्मजरावियोगमरणं त्रासश्च नोत्पद्यते

पीत्वा मोहमयीं प्रमादमदिरामुन्मत्तभूतं जगत् ॥ ८ ॥

इदं जगत् उन्मत्तभूतं वर्तते । किं कृत्वा ? । मोहमयीं प्रमादमदिरां पीत्वा । कथम् ? । अहरहः दिनं दिनं प्रति आदित्यस्य गतागतैर्जीवितं संक्षीयते आपुञ्जयति । बहुकार्यभार-गुरुभिर्न्यापारैः कालो न विज्ञायते । चान्यद् । जन्मजरावियोगमरणं दृष्ट्वा त्रासो नोत्पद्यते । जन्म च जरा च वियोगश्च मरणं च जन्मजरावियोगमरणम् । अतः कारणत् प्रमादस्यु नदिरा प्रोच्यते । यथा मदिराक्षणी (प्यी) दारुं पीत्वा चेतना न पथे । जीवितं संक्षीयमाणं (छ. संक्षीयते मानं) नागच्छति । अन्यच्च यान्तं कालं न जानाति । अन्यच्च त्रासो न समुत्पद्यते । तथा अयमपि प्रमादमदिरोन्मत्तो जीवो व्यतीयमाणं जीवितं न वेत्ति यन्तं कालमपि नाभिजानाति । मरणादिभ्यःषोऽपि न भयति ॥ ८ ॥

१ ग. च. प्रशुभं । २ र. घ. योचनं । ३ र. ग. घ. 'दिपत्ति' । ४ ज. प्रासस्तु ।

दीनादीनमुखैः सदैव शिशुकैराकृष्टजीर्णाम्बरा

क्रोशद्भिः क्षुधितैर्नरैर्न विधुरा दृश्येत चेद् गोहिनी ।

याच्चाभङ्गभयेन गद्गदगलत्त्रुब्धद्विलीनाक्षरं

को देहीति वदेत् स्वदग्धजठरस्वार्थे मनस्वी पुमान् ॥९॥

को मनस्वी पुमान् क्रोशिमानी पुरुषः स्वदग्धजठरस्वार्थे स्वकीयदुःपुरोदरद्वारणाय इति वदेत् ? । इतीति किम् ? । देहि । कथं ? । यथा भवति गद्गदगलत्त्रुब्धद्विलीनाक्षरं गद्गदगलन्ति च त्रुब्धन्ति च विलीनानि च विलयं गतानि अक्षराणि यत्र तत् गद्गदगलत्त्रुब्धद्विलीनाक्षरम् । केन ? । याच्चाभङ्गभयेन याच्चाया भङ्गः । याच्चाभङ्गः तस्य मयं याच्चाभङ्गमयम् तेन । अन्यच्च । चेद्यदि नरैर्ननुव्यंगोहिनीं गृहिणीं सदैव सर्वदैव क्षुधितैः शिशुकैः आकृष्टजीर्णाम्बरासती विधुरा न दृश्येत व्याकुल्य न विलोक्येत । किं शिशुकैः ? । क्रोशद्भिः रुद्रभिः । पुनः किं शिशुकैः ? । दीनादीनमुखैः । दीनानि च अदीनानि च मुखानि येषां ते दीनादीनमुखस्यैः ॥ ९ ॥

निवृत्ता भोगेच्छा पुरुषवद्दुमानो विगलितः

समानाः स्वर्थाताः सपदि सुहृदो जीवितसमाः ।

शनैर्यद्युत्थानं घनतिमिररुद्धे च नयने

अहो धृष्टः कायस्तदपि मरणापायचकितः ॥ १० ॥

अहो इत्याश्चर्ये । अयं कायः अयं देहः तदपि मरणापायचकितः । तदपि किम् ? । निवृत्ता भोगेच्छा । चान्यत् । पुरुषवद्दुमानो विगलितः । अन्यच्च समानाः समानवयसः सुहृदो मित्राणि [सपदि शीघ्र] स्वर्थाताः सुरलोकं प्रापु । किं सुहृदः ? । जीवितसमाः प्राणतुल्याः । यदि चेत् शनैरुत्थानं अर्थादुपवि(वि)शनं च । चान्यत् । नयने घनतिमिररुद्धे जाते । तथाप्ययं कायः मरणाद् निमेषेति मरणं नेच्छतीत्यर्थः । किं कायः ? । धृष्टः निर्लज्जः ॥ १० ॥

हिंसाशून्यमयत्नलम्बमशनं धात्रा मरुत् कल्पितं

व्यालानां पशवस्तृणाङ्कुरमुजः चृष्टाः स्थलीशाथिनः ।

संसारार्णवलङ्घनक्षमधियां वृत्तिः कृता सा नृणां

यामन्वेपयतां प्रयान्ति सततं सर्वे समाप्तिं गुणाः ॥ ११ ॥

व्यालानां सर्पाणां धात्रा विधात्रा अशनं भोजनं मरुत् पवनः कल्पितम् । किं अशनम् ? । हिंसाशून्यं हिंसाहितम् । पुनः किं अशनं ? । अपत्नलम्बं मुलम् । तथा पशवः

१ ज. दीनां । २ ए. ग. ज. °गलत्रु° । ३ घ. सहृदो । ४ ज. यशोत्थानं । ५ ए. दृष्टः । ६ ग. सृष्टाः ।

तृणाङ्कुरसृजः बालनृणपद्ममोजिनः सृष्टाः निष्पादिताः । किं० पशवः ? । स्थलीशायिनः ।
धात्रा विधात्रा नृणां मनुष्याणां वृत्तिः सा क्वचिद्विद्यया कृता । यां वृत्तिं सततं निरन्तरं अन्वे-
पयतां सर्वे गुणाः समाप्तिं यान्ति निधि[त]ता यान्ति । किं० नृणां ? । संसारार्णवलङ्घनक्षम-
धियां संसारस्तमुद्रतरजसमर्थबुद्धीनाम् ॥ ११ ॥

न ध्यातं पदमीश्वरस्य विधिवत् संसारविच्छिद्ये

स्वर्गद्वारकवाटपाटनपटुधर्मोऽपि नोपाजितः ।

नारीपीनपयोधरोरुयुगलं स्वप्नेऽपि नालिङ्गितं

मातुः केवलमेव यौवनवर्नेच्छेदे कुठारा वयम् ॥ १२ ॥

वयं एव निधयेन केवलं [मातुः] यौवनवर्नेच्छेदे कुठाराः जाताः साः । क्वम् ? ।
यत् ईश्वरस्य पदं परमानन्दस्वरूपं शुक्रध्यानं [विधिवत्] न ध्यानम् । किमर्थम् ? । संसार-
विच्छिद्ये संसारनिव्हासाय । अन्यच्च धर्मोऽपि नोपाजितः । [किं० धर्मः ? । स्वर्गद्वार-
कवाटपाटनपटुः ।] तथा च नारीपीनपयोधरोरुयुगलं स्वप्नेऽपि नालिङ्गितम् । अतः
कारणात् मातुस्तास्त्वयवनेच्छेदे वयं शुद्धाः कुठाराः ॥ १२ ॥

भोगा न भुक्त्वा वयमेव भुक्त्वास्तपो न तप्तं वयमेव तप्ताः ।

कालो न यातो वयमेव यातास्तृष्णा न जीर्णा वयमेव जीर्णाः ॥ १३ ॥

अस्माभिर्भोगा न भुक्त्वाः । वयमेव भुक्त्वाः । अस्माभिस्तपो न तप्तम् । तदा वयमेव
तप्ताः भारिक्रैः संतापिताः । कालो न यातः । वयमेव याताः प्रथनमार्गं याताः । इयं तृष्णा
क्वाचिदपि न जीर्णा । वयमेव जीर्णाः ॥ १३ ॥

आत्मनो निरास(श)दमाह-

क्षान्तं न क्षमया गृहोचितसुखं त्यक्तं न संतोषतः

सोढा दुःसहशीतघाततपनक्लेशा न तप्तं तपः ।

ध्यातं विचैमहानश निर्धमतः प्राणैर्न शंभोः पदं

तत् तत् कर्म कृतं तदेव मुनिमित्तैस्तैः फलैर्वञ्चिताः ॥ १४ ॥

अस्माभिः मुनिभिः तदेव तत्कर्म कृतम् । तैस्तैः फलैर्वञ्चिताः स्मः । यत्
यत्कामाणात् क्षमया न क्षान्तम् । अन्यच्च । गृहोचितसुखं न त्यक्तम् । कस्मात् ? ।
संतोषतः । तथा दुःसहशीतघाततपनाः न सोढाः तपो न तप्तं च । अन्यच्च अहर्निशं

१ ए. च. 'पटुध.' । २ ग. 'युगलं, ज. 'युगलं' । ३ ग. मातः । ४ ए. यने
छेदे । ५ ए. 'तपनात्, ग. 'तपनाः, च. 'पयनात् । ६ ज. क्लेशात् । ७ ए. घ. छ.
चिद्यम् । ८ ए. ज. नियमितः । ९ ए. घ. यदेव ।

नियमतः निश्चयत प्राणैः पित्तं ध्यातं न शंभोः पदम् । अत एव प्राणिभि तत्कर्म कृत,
येन कर्मणा तैस्ते फलैर्वञ्चिता ॥ १४ ॥

वैलिभिर्मुखमाक्रान्तं पलितैरङ्कितं शिरः ।

गात्राणि शिथिलायन्ते तृष्णैका तरुणायते ॥ १५ ॥

शुखं बलिभिराक्रान्तं पलितैः शिरः अङ्कितम् । गात्राणि शिथिलायन्ते । एका
दुराशया तृष्णा तरुणायते ॥ १५ ॥

अथानित्यनामाह-

येनैवाभ्रखण्डेन संवीतो निशि चन्द्रमाः ।

तेनैव च दिवा भानुरहो दौर्गत्यमेतयोः ॥ १६ ॥

निशि रात्रौ येनैव अभ्रखण्डेन चन्द्रमाः संवीतो गत । च अन्यत् । तेनैव
अभ्रखण्डेन दिवा वासरे भानुः सूर्यं सर्वात् गत । अहो इति दु खे । एतयोः सूर्यचन्द्र-
मसो दौर्गत्यं विगोच्यताम् ॥ १६ ॥

अथ विषयविरक्तनामाह-

अवश्यं यातारश्चिरतरमुपित्वापि विषैया

विद्योगे को भेदरत्यजति न जनो यत् स्वयममून् ।

व्रजन्तः स्वातंत्र्यादतुलपरितापाय मनसः

स्वयं त्यक्त्वा ह्येते शमसुखमनन्तं विदधति ॥ १७ ॥

एते विषयाः पञ्चाङ्गभोगलक्षणा अवश्यं निश्चित यातारः गमिष्यन्ति । किं कृत्वा ? ।
चिरतर चिरज्ञाह उपित्वापि स्वित्वापि । जनो लोक यत् अमून् विषयान् स्वयं न त्यजति
तद्विद्योगे को भेदः किमाधिक्यम् ? । एते विषया स्वातंत्र्यात् [स्वाधीनात् आत्मवशात्] ।
व्रजन्तः गच्छन्त मनसः आत्मन अतुलपरितापाय भवन्ति प्रमल्लु स्याय स्यु । हि निश्चितम् ।
एते स्वयं त्यक्त्वाः सन्त अनन्तं शमसुख उपशमशर्म (स्व च शमसुख) विदधति । अत
कारणात् एते विषया स्वयं त्यक्त्वा मोक्ष(? सो)त्पादका इत्यर्थे ॥ १७ ॥

अथ तृष्णामघिहृत्याह-

वित्रैर्वैव्यापीशे विदधति शमे शाम्यति तृषा

परिष्वङ्गे तुङ्गे प्रसरतितरां सा परिणतिः ।

१ 'वलीभि' इत्यपि मातृनामु । २ ए च त्रिषमान् । ३ ज त्यक्त्वा । ४ ए च
निश्चे । ५ ए च निश्चयति च निश्चयति ।

जराजीर्णैश्वर्यप्रसनगहनाक्षेपकृपणः

कृपापात्रं यस्यां भवति मरुतामप्यधिपतिः ॥ १८ ॥

तृष्णा तृष्णा श्मे उपशमे सति शाम्यति उपशमं गच्छति । क सति ? विवेकव्याकोशे [विवेकस्य] विकारो विदधति सति । सा परिणतिः तृष्णापरिणामः तुङ्गे परिष्वङ्गे आश्लेषे सति [प्रसरतितरां] तरां (? नितरा) प्रसरति । युक्तोऽयमर्थः—अपरापि या विलासिनी भवति सा तुङ्गे परिष्वङ्गे सति तरां (? नितरां) प्रसरति । न तु व्याप्तिं भजते । लब्धावकाशत्वात् । तथा सा तृष्णापि । मरुतां देवानामप्यधिपतिः इन्द्रः यस्यां तृष्णायां कृपापात्रं भवति । तुङ्गे परिष्वङ्गे छेतुं अशक्तो भवतीत्यर्थः । मनुजानां तु का कथा ? । किविनिष्टो मरुतामधिपतिः ? । जराजीर्णैश्वर्यप्रसनगहनाक्षेपकृपणः जस्ता बीर्णैश्वर्यं जराजीर्णैश्वर्यं तस्य प्रसनेन यद् गहनं जराजीर्णैश्वर्यप्रसनगहनं तस्य आक्षेपे कृपणः विध्वंसे असमर्थः । अतः कारणात् तृष्णा गरीयसी ॥ १८ ॥

मदनविदम्बनामाह—

कृशः काणः खञ्जः श्रवणरहितः पुच्छविकलो

व्रणी पृतिक्लिन्नः कृमिकुलशतैरावृततनुः ।

क्षुधाक्षामो जीर्णः पिठैरजकपालार्पितगलः

शुनीमन्वेति श्वा हतमपि च हन्त्येव मदनः ॥ १९ ॥

श्वा कुर्कुरः शुनीमन्वेति । कि० श्वा ? । कृशो दुर्बलः काण एकदक् खञ्जो गमपादः श्रवणरहितः छिन्नकर्णः पुच्छविकलो लागूलरहितः । व्रणी पिठकव्याप्तः स्फोटकव्याप्तः । पृतिक्लिन्नः पिरु (स. पिरु) परण्टितः । पुनरपि कि० श्वा ? । कृमिकुलशतैरावृततनुः । पुनः कि० श्वा ? । क्षुधाक्षामः । पुनः कि० श्वा ? । जीर्णः जस्ताकान्तः । पुनः कि० श्वा ? । पिठैरजकपालार्पितगलः कण्ठमुण्डसमर्पितमुख । एवंविधो मर्तुन्नमोऽपि श्वा शुनीमन्वेति धनुसरति । तदपि मदन एव निश्चयेन हतमपि हन्ति ॥ १९ ॥

विषयाणां विचारमाह—

मिक्षाशनं तदपि नीरसमेकवारं

शय्या च भूः परिजनो निजदेहमात्रम् ।

वस्त्रं च जीर्णशतखण्डमयी च कन्था

हा हा तथापि विषया न परित्यजन्ति ॥ २० ॥

हा हा इति खेदे । विषयास्तथापि न परित्यजन्ति केटकं (सनीपं) न मुञ्चन्ति । तथापि किम् ? । भिक्षाशनं तदपि नीरसं रसरहितं । तदप्यशनं एकवारम् । चान्यत् । शय्या

१ ज. क्षपणः । २ स. छ. पिठरकं । ३ स. च. भिक्षासनं ।

भूः । अन्यच्च परिजनो निजदेहमात्रम् । चान्यत् बह्वं शतस्रष्टमयी कन्या । तथापि विपद्या
दुराशयाः [विषोपमा] विगोपयन्ति प्राणिनाम् उदकम् (?) ॥ २० ॥

रूपतिरस्कारमाह-

स्तनौ मांसग्रन्थी कनककलशावित्युपमितौ

मुखं श्लेष्मागारं तदपि च शशाङ्केन तुलितम् ।

स्रवन्मूत्रहृिन्नं करिवरकैरस्पर्धि जघनं

अहो निन्द्यं रूपं कविजनविशेषैर्गुरु कृतम् ॥ २१ ॥

अहो इति दुःखे । रूपं निन्द्यम् । कविजनविशेषैः गुरु कृतम् । स्तनौ मांसग्रन्थी
परमित्युपमितौ उपनावितौ । इतीति किम् ? । कनककलशौ । चान्यत् मुखं श्लेष्मागारं
तदपि शशाङ्केन तुलितम् चन्द्रमसा समानं कृतम् । जघनं थ(स्र)वन्मूत्रहृिन्नं तथापि करि-
वरकरस्पर्धि गजेन्द्रशुग्धादण्डेन स्पर्धाकृत् स्पर्धाकारकम् । रूपत्येति स्वरूपम् । परं तु
कविना व्यवर्णितम् ॥ २१ ॥

अजानन् माहात्म्यं पततु शलभस्तीव्रदहने

स मीनोऽप्यज्ञानाद् बडिशयुतमश्रातु पिशितम् ।

विजानन्तोऽप्येते वयमिह विपज्जालजटिलान्

न मुञ्चामः कामानहह गहनो मोहमहिमा ॥ २२ ॥

अहह इति खेदे । मोहमहिमा गहनो वर्तते । यत्तु शलभः पतङ्गः दीपशिखायां
पततु । शलभः किं कुर्यन् ? । माहात्म्यमजानन् । अन्यच्च स मीनो मत्स्यः अज्ञाना-
न्मोह्यात् (छ. मातः) बडिशयुतं पिशितं मांसं अश्रातु मशतु । इह अस्मिन् संसारे एतं
वयं विजानन्तोऽपि कामान् मुञ्चामः । किं कामान् ? । विपज्जालजटिलान् विपदां जालः
विपज्जालत्वेन जटिलं विपज्जालजटिलान् विपज्जालजटिलान् । अत्र एव मोहमहिमा गहनो
गरीयात् (हं० गरीयसी) ॥ २२ ॥

अथ दुर्जनशुद्धिमाह-

विशमलमशनाय स्वादुपानाय तोय

शयनमवनिर्पृष्ठे वल्कले वाससी च ।

१ ख. छ. धवन्मू० । २. ज. 'कट' । ३. ख. घ. कुकवितिरस्पर्धैः; ज. कविवरविशेषैः ।
४ ख. घ. छ. पतति । ५ ख. घ. तत्र । ६. घ. मीनोपज्ञानाद्; ख. ज. मीनोपि
ज्ञानाद् । ७ हं. विटरा । ८ घ. घ. छ. मशति । ९ ख. विलमलं; ग. छ. विशमलं;
ग. ज. वियमलं । १० हं. छ. पृष्ठं (शिकायामपि) । ११ हं. वल्कली वाससे; ख. घ.
वाससी वल्कले ।

नवधनमधुपानभ्रान्तसर्वेन्द्रियाणां

अविनयमनुमन्तुं नोत्सहे दुर्जनानाम् ॥ २३ ॥

वयं दुर्जनानां पिशुनानां अविनयमनुमन्तुं अह्नीकृत् नोत्सहे नोत्साहं कुर्महे । कथं भूतानां दुर्जनानां ? नवधनमधुपानभ्रान्तसर्वेन्द्रियाणाम् नवं नवीनोपाजितं धनं नवधनं तदेव मधुपानं मदिरापानं तेन मधुपानेन भ्रान्तानि सर्वाणि इन्द्रियाणि येषां ते नवधनमधुपानभ्रान्त-सर्वेन्द्रियाक्षेपाम् । अलं अत्यर्थम् । अश्नाय भोजनाय विशं कमलिनीकन्दं वस्म् । चान्यत् । खादुपानाय तोयं वस्म् । चान्यत् । अविनिष्टप्रदायनम् । चान्यत् । वाससे(सी) वल्कली (ले) वल्कलीवरं वस्म् ॥ २३ ॥

अथ मानिनासुद्दिश्याह-

विपुलहृदयैर्धन्यैः कैश्चिज्जगज्जनितं पुरा

विधृतमपरैर्दत्तं चान्यैर्विजित्य तृणं यथा ।

इह हि भुवनान्यन्ये धीराश्चतुर्दश भुञ्जते

कतिपयपुरस्वाम्ये पुंसां क एष मदञ्जरः ॥ २४ ॥

पुंसां पुरुषाणां क एष मदञ्जरः । क सति ? कतिपयपुरस्वाम्ये सति । धन्यैः कैश्चित् पुरा पूर्वं जगज्जनितं जगत् छष्टम् । किं भन्यै ? । विपुलहृदयैः बृहचेतोभिः । अपरैः कैश्चिदपि विधृतं निजमुनाभ्यां धारितम् । अन्यैः कैश्चिदपि पुरुषैः चान्यत् दत्तम् । किं कृत्वा ? । विजित्य । यथाशब्द इवार्थे वर्तते । जगत् कमिव ? । तृणम् इव । यथा तृणमना-यासेन दीयते तथा जगद्विजित्य दत्तम् । हि निश्चितम् । इह असिञ्जीवलोके । अन्ये धीराश्च-तुर्दश भुवनानि भुञ्जन्ते (ते) । तदा स्वल्पस्वाम्ये कोऽयं गर्वः ॥ २४ ॥

अथ नि.रष्टहाणामधिकारमाह-

त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नताः

ख्यातस्त्वं त्रिभवैर्यशांसि कचयो दिक्षु प्रतन्वन्ति नः ।

इत्थं मानद नातिदूरमुभयोरप्यावयोरन्तरं

यद्यत्सासु पराङ्मुखोऽसि वयमप्येकान्ततो निःरष्टहाः ॥ २५ ॥

हे नरेन्द्र ! त्वं राजा वर्तसे । वयमपि उपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नताः वर्तामहे । हे राजेन्द्र ! त्वं त्रिभवैः ख्यातः । नो अस्माकं यशांसि महत्त्वानि कचयः कवीधराः दिक्षु प्रतन्वन्ति दशरूपि दिशासु विस्तारयन्ति । हे मानद ! मानं ब्रूवातीति मानदः । वा 'दोऽप्यतण्डने' धातुः । दो संव्यक्षराणामकारस्य विरूपणे दोनइ दा । हे मानद मानरुण्डन ! आव-

१ घ. नृणां । २ हे. छ. ज. °पुल स्वाम्ये ।

योरुभयोरपि अन्तरं नातिदूरम् । हे राजेन्द्र ! यदि चेत् त्वं अस्मात् पराञ्चुखोऽसि अनादरोऽसि तदा वयमपि एकान्ततो निःस्पृहा वर्तामहे । त्वय्यनादराः त्वयि विषये अनादराः ॥ २५ ॥

राज्ञां गर्वतिस्कारसुदिश्याह कविः—

अभुक्तायां यस्यां क्षणमपि न यातं नृपशतैर्

भुवस्तस्या लामे क इव बहुमानः क्षितिभुजाम् ।

तदंशस्याप्यंशे तदवयवलेशेऽपि पतयो

विपादे कर्तव्ये विदधति जडाः प्रत्युत मुदम् ॥ २६ ॥

जडाः मूर्खाः विपादं कर्तव्ये प्रत्युत सम्भुलं मुदं विदधति । कथम् ? । क्षितिभुजां राज्ञां तस्याः भुवः पृथिव्याः लामे क इव बहुमानः । यस्यां पृथिव्यां अभुक्तायां सत्यां नृपशतैः नरेन्द्रसहस्रैः क्षणमपि न यातं न गतम् । [कथंभूताः जडाः ? ।] तदंशस्याप्यंशे तस्याः पृथिव्याः विभागस्यापि विभागे तदवयवलेशे तस्य अंशस्यापि लेशे पतयः स्वामिनः ॥ २६ ॥

मृत्पिण्डो जलरेखया बलयितः सर्वोऽप्ययं नै त्वणुस्

त्वं स्वीकृत्य स एव संयुगशतैः राज्ञां गणैर्भुज्यते ।

ते दद्युर्ददतेऽथ वा न किमपि क्षुद्रा दरिद्रा भृशं

धिग् धिक् तान् पुरुपापमान् धनकणं वाञ्छन्ति तेभ्योऽपि ये ॥ २७ ॥

तान् पुरुपापमान् धिग् धिक् । ये अधुना तेभ्योऽपि धनकणं वाञ्छन्ति । कथम् ? । अयं मृत्पिण्डः पृथ्वीबलयः सर्वोऽपि जलरेखया बलयितः स न तु अणुः स्वल्प (ह. शल्यं ?) प्रमाणः । तु पुन स एव मृत्पिण्डः राज्ञां गणैर्भुज्यते । किं कृत्वा ? । संयुगशतैः संग्रामांगणशतैः स्वीकृत्य अङ्गीकृत्य (हं. छ. अङ्गीकृत्य) । ते क्षुद्राः दरिद्रा राजान भृशं अर्थं किमपि दद्युः अथवा न ददते । तानेव पुरुषान् धिक् । ये तेभ्योऽपि वाञ्छा कुर्वन्ति ॥ २७ ॥

अथ दुर्भगसेवकस्य वाक्यमाह—

न नटा न विटा न गायना न परद्रोहनिबद्धबुद्धयः ।

नृपसद्मनि नाम के वयं कुचभारानमिता न योषितः ॥ २८ ॥

नाम इति सभोधने । नृपसद्मनि वयं के ? । वयं नटाः न नृत्यकृतः (ख. नृत्य-कारकाः) न । विटाः न उत्तीर्णाः न । न गायनाः । न परद्रोहनिबद्धबुद्धयः परद्रोहे निबद्धाः बुद्धयो येषां ते परद्रोहनिबद्धबुद्धयः । वयं योषितोऽपि न । किविशिष्टाः योषितः ? । कुचभारानमिताः कुचभारेण आ समन्ताद्भावेन नमिताः कुचभारानमिता, एवंविधा अपि वयं न ॥ २८ ॥

१ ज. अभुक्ताणां । २ हं. छ. ज. नन्वणुत् । ३ ग. अङ्गीकृत्य, छ. ज. त्वंङ्गीकृत्य । ४ ज. गायका ।

पुरा विद्वत्तासीदुपशमवतां क्लेशहतये
 गता कालेनैसौ विषयमुखसिद्धयै विषयिणाम् ।
 इदानीं तु प्रेक्ष्य क्षितितलभुजः शास्त्रविमुखान्
 अहो कष्टं सापि प्रतिदिनमघोधः प्रविशति ॥ २९ ॥

पुरा पूर्वं उपशमवतां विद्वत्ता वेदुष्यं क्लेशहतये संसारनिवारणाय आसीत् । असौ विद्वत्ता कालेन गच्छता विषयिणां पुरुषाणां विषयमुखसिद्धयै गता । अहो इति खेदे । कष्टं विलोक्यताम् । इदानीं [तु] सापि विद्वत्ता प्रतिदिनं दिनं दिनं प्रति अघोधः प्रविशति । [किं ?] क्लृप्ता ? । शास्त्रविमुखान् क्षितितलभुजः प्रेक्ष्य निरीक्ष्य ॥ २९ ॥

सादंकारपुरुषसोदिश्याह—

स जातः कोऽप्यासीन्मदनरिपुणो (? णा) मूर्ध्नि घवलं
 कपालं यस्योच्चैर्विनिहितमलंकारविधये ।
 नृभिः प्राणत्राणप्रवर्णमतिभिः कैश्चिदधुना
 नमद्विः कः पुंसामयमतुलदर्पञ्जरभरः ॥ ३० ॥

स जातः कोऽपि पुरुषः आसीत् । यस्य पुरुषस्य कपालं उच्चैर्यथा भवति मदन-
 रिपुणोर् (? 'पुणा) (स. परिपोर्) महेऽस्य (? 'शेन) मूर्ध्नि मलके अलंकारविधये (स.
 च. विषये) विनिहितम् । कि० कपालम् । घवलं उज्ज्वलं । अधुना इदानीं कैश्चिदमद्विः
 (हं. अनमद्विः) नृभिः पुंसां पुरुषाणां कोऽयं अतुलदर्पञ्जरभरः । कि० नृभिः ? । प्राण-
 त्राणप्रवर्णमतिभिः प्राणस्य त्राणं प्राणत्राणं प्राणत्राणे प्रवर्णा मतिः येषां ते प्राणत्राणप्रवर्णमतयः
 ते । धिन्स्य शिर पूजाकारी मृतोऽपि धन्यः । अन्ये राज्यस्मृतोऽपि (?) जीवन्तोऽपि मृताः ।
 शिवनक्त्यभावात् ॥ ३० ॥

अर्थानामीशिपे त्वं व्रथमपि च गिरामीश्महे यावदित्यं

शूरस्त्वं वाग्मिददर्पञ्जरशंभनत्रिधावक्षयं पाटवं नः ।

सेवन्ते त्वां धनान्धा मतिमलहतये मामपि श्रोतुकामा

मामप्यास्थानमेतत् त्वयि मम सुतरामेव राजन् गतोऽसि ॥३१॥

हे राजन् ! त्वं अर्थानां ईशिपे त्वं समर्थो भवसि । चान्यत् । व्रथमपि गिरां वाणीनां
 ईशमहे समर्थाः भवान् । चान्यत् । त्वं यावत् इत्यं अधुना प्रक्षरेण शूरो नो अक्लाकं

१ हं. 'नाशौ । २ हं. ज. सा । ३ य. ग. मदनत्रिजयिनो; घ. मदनजयिनो । ४ ज.
 विनिहितम् । ५ च. 'प्रणव' । ६ ज. 'ज्वरमनुल' । ७ स. घ. मामिह । ८ स. घ.
 मप्यप्यास्थानं, ग. मानाप्यास्थानं, च. मानप्यास्थानं । ९ स. घ. गतोऽसि ।

चाग्मिदर्पञ्जरशमनविधौ (हं. अनुविधौ) अक्षयं निश्चलं पाटवं वर्तते । हे राजन् ! त्वां
 बुधाः (धनान्धाः ?) सेवन्ते मामपि श्रोतुकामाः श्रोतारः सेवन्ते । किमर्थम् ? । मत्तिमल्लहृतये
 बुद्धिकालुष्यफेटनाय । हे राजन् ! ममापि त्वयि विषये एतत् आस्थानं एषः त्वं सुतरां
 अतिरापेन मां प्रति गतोऽसि प्रातोऽसि । एतावता उव मम किमप्यन्तरं नास्ति ॥ ३१ ॥

वात्मनो गुणागुणविधेचनमाह—

यदा किञ्चिज्ज्ञोऽहं द्विष इव मदान्धः समभवं

तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवद्वलिसं मम मनः ।

यदा किञ्चित् किञ्चिद् बुधजनसकाशाद्भवगतं

तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः ॥ ३२ ॥

अहं यदा यस्मिन् प्रस्तावे [मदान्धः द्विष इव हस्तीव समभवम् । किं० अहम् ? ।
 किञ्चिज्जः किञ्चिज्जागर्ताति किञ्चिज्ज । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धः । तदा मम मनः इति अवलिसं
 अमवत् । इतीति किम् ? । अज्ञं (' हं.) सर्वज्ञोऽसि । यदा यस्मिन् प्रस्तावे] बुधजन-
 सकाशात् पण्डितवर्गसमीपात् किञ्चित् किञ्चित् अवगतं ज्ञातम् । तदा इति अमुना प्रकारेण
 मे मम मदो व्यपगतो दूरीभूत् । इतीति किम् ? । अहं मूर्खोऽसि । मदः क इव ? । ज्वर
 इव । यथा कस्यापि ज्वरो याति तथा मे मम अहंकारो यात् ॥ ३२ ॥

अथ निर्भमतास्वरूपमाह—

अतिक्रान्तः कालो लटमल्लनाभोगसुभगौ

भ्रमन्तः श्रान्ताः स्मः सुचिरमिह संसारसरणिम् ।

इदानीं स्वःसिन्धोस्तटभुवि समाक्रन्दनगिरः

सुतारैः पूत्कारैः शिव शिव शिवेति प्रतनुमः ॥ ३३ ॥

हे बाले ! लटमल्लनाभोगसुभगः कालो अतिक्रान्तो अतिक्रान्तम संपूर्णकृतः ।
 लटमाः सल्लाप्या या ललनास्तासा भोगेन सुभगो मनोज्ञ लटमल्लनाभोगसुभगः । इह
 अस्मिन् मर्त्यलोके संसारसरणिं सुचिरं भ्रमन्तः श्रान्ताः स्मः । इदानीं स्वःसिन्धोः
 स्वर्गगङ्गाया तटभुवि कच्छमलीषु शिव शिव शिवेति प्रतनुमः विस्तारयामः । कथंभूता
 वयं ? । सुतारैः पूत्कारैः समाक्रन्दनगिरः । रे शठे त्व कसि ? । तव सम्मुखं न विलो-
 कयामः ॥ ३३ ॥

माने म्लायिनि खण्डिते च वसुनि वैयर्थं प्रयातेऽर्थिनि

क्षीणे वन्धुजने गते परिजने नष्टे शैनेर्यौवने ।

१ ख. ग. गज । २ ख. घ. छलित । ३ ख. सुलभो । ४ ग. छ. व्यर्थं । ५ ग.
 क्षनिर्यां ।

युक्तं केवलमेतदेव सुधियां यज्जहुकन्यापयः-

पूतप्रावगिरीन्द्रकन्दरदरीकुञ्जे निवासः क्वचित् ॥ ३४ ॥

सुधियां पुराणा केवलं एतदेव युक्तम् । यज्जहुकन्यापयःपूतप्रावगिरीन्द्रकन्दर-
दरीकुञ्जे क्वचिन्निवासः । क्रोऽर्थ-जहुकन्यायाः गङ्गायाः पयसा पूताः पवित्रा ये प्रावाणः तेषां
योऽसौ गिरीन्द्रः पर्वतः तस्य या कन्दरस्य [विदरस्य] दरी गुफा (? 'हा) तस्याः कुञ्ज-
जहुकन्यापयःपूतप्रावगिरीन्द्रकन्दरदरीकुञ्ज. तस्मिन् । तत्र निवासो वरम् । क्व सति ? । माने
न्यायिनि सति । चान्यत् । वसुनि खण्डिते सति । चान्यत् । अर्धिनि याचके व्यर्थे प्रयाते
सति । चान्यत् क्व सति ? । श्वीणे बन्धुजने सति । पुनः क्व सति ? । परिजने गते सति ।
पुनः क्व सति ? । शूनैः शूनैः यौचने नष्टे सति । तदा वनवास एव रुचिरः ॥ ३४ ॥

परेपां चेतांसि प्रतिदिवसमाराध्य बहु हा

प्रसादं किं नेतुं विशसि हृदय क्लेशकलितम् ।

प्रसन्ने त्वय्यन्तः स्वयमुदितचिन्तामणिगुणे

विमुक्तः (? के) संकल्पः (? ल्पात्) किमभिलषितं पुष्यति न ते ॥ ३५ ॥

हा इति खेदे । त्वं हृदय । बहु प्रसादं किं नेतुं महीतुं विशसि (स. दिशसि) । किं
क्लेशः ? । परेपां अपरेपां चेतांसि प्रतिदिवसं दिवस [दिवसं] प्रति आराध्य । किं प्रसादं ? ।
क्लेशकलितं ('लं) कष्टमलिनम् । हे हृदय । त्वयि अन्तर्मध्ये प्रसन्ने सति [किम्] अभिलषितं
वाञ्छितं ते तव [न] पुष्यति । किं स्वयि ? । स्वयमुदितचिन्तामणिगुणे । [पुनः] किं
विशिष्टः ('ष्टे) त्वम् (त्वयि ?) ? । विमुक्तः (? के) संकल्पः (? ल्पात्) (प. विमुक्तेः
मोक्षस्य संकल्प.) ॥ ३५ ॥

❀ अनावर्ती कालो व्रजति स वृथा तन्न गणितं

दशास्तास्ताः सोढा व्यसनशतसंपातविधुराः ।

कियद् वाचक्षामः किमिव घत नात्मन्यैपकृतं

वयं यावत् तावत् पुनरपि तदेव व्यवसितम् ॥ ३६ ॥

[स कालो व्रजति । अस्माभि तन्न गणितम् ।] किं कालः ? । अनावर्ती अपुन-
रागमी न पुनः आगमोऽस्यास्तीति असापुनरागमी । तदस्यास्तीति इन्प्रत्ययः । अस्माभिस्तास्ताः
दशाः सोढाः । तद् कियद् वा वाचक्षामः । किं दशाः ? । व्यसनशतसंपातविधुराः व्यस-

१ ख. घ. बहुधा । ज. बहुधा हा । २ ख. दिशसि । ३ हं. छ. फलितम् । ४ घ.
विमुक्तेः । * हं. कोशे प्रथमपादोऽवशिष्टः । ५ घ. न गुणितं; छ. निगणितं । ६ ख. वा
वाचक्षामः; घ. वाचक्षामः । ७ छ. घ. न्युपकृतं ।

नानां कष्टानां शतं व्यसनशतं तस्य संपातेन विधुरा व्यसनशतसंपातविधुराः । दत्त इति खेदे ।
 आत्मनि किमिदं न अपकृतं विरूपं न कृतम् १ । यावद् वयं तावत् पुनरपि तदेव
 व्यवसितं उद्यमितम् । येन कर्मणा दुःखितैर्भूयेत ॥ ३६ ॥

[पुनरप्यभिमान(१ नि)ता प्राह-

न भिक्षा दुष्प्रापा पथि पथि मठारामसरितः

फलैः संपूर्णा भूर्विटपिमृगचर्मापि वसनम् ।

सुखे वा दुःखे वा सदृशपरिपाकः खलु तदा

त्रिणेत्रं कस्त्यक्त्वा धनलवमदान्धं प्रणमति ॥ ३६A ॥

कोऽभिमानो पुमान् [तदा] धनलवमदान्धं प्रणमति । किं कृत्वा १ । त्रिणेत्रं महेशं
 त्यक्त्वा । तदा इति कथम् १ । भिक्षा दुष्प्रापा न । पथि पथि मठारामसरितः । भूः पृथ्वी
 फलैः संपूर्णा । अपि पुन विटपिमृगचर्म वसनं विटपिभूर्लेक् (१ ग्) मृगचर्मणी वक्षं ।
 सुखे वा दुःखे वा सदृशपरिपाकः सदृश कर्मण फल, खलु निश्चितम् । तदा धनलवमदान्धं
 फ. प्रणमति ।

[हं. छ. ज. कोशेष्वेव अयं श्लोको दृश्यते । च. कोशे तु टीकामात्रम् अपूर्णम् ।]

स्थितिः पुण्येऽरण्ये सह परिचयो हन्त हरिणैः

फलैर्मेष्या वृत्तिः प्रतिनदि च तल्पानि दृषद्दः ।

इतीयं सामग्री भवति हरभक्तिं स्पृहयतां

वनं वा गेहं वा सदृशमुपशान्तैकमनसाम् ॥ ३७ ॥

उपशान्तैकमनसां उपशान्तं [अत एव] एकं मनो येषां ते उपशान्तैकमनस, तेषां यतीनां
 वनं वा गेहं वा सदृशम् । इति अमुना प्रकारेण इयं सामग्री हरभक्तिं स्पृहयतां भवति ।
 इतीति किम् ? । पुण्ये पवित्रेऽरण्ये स्थित (स्थितिः) । पुन इतीति किम् ? । हन्त इत्यागमे ।
 हरिणैः (स्व. हिरण्यैः; हं. च. हिरण्यैः; छ. हरणै) सह परिचयः । चान्यत् फलैर्मेष्या
 पवित्रा वृत्तिः (हं. स्व. च. मेधा बुद्धिवृद्धि) । प्राणवृत्तिरित्यर्थः । चान्यत् । प्रतिनदि नदी
 नदीं प्रति दृषद्दस्तल्पानि ॥ ३७ ॥

अमीयां प्राणानां तुलितविशिनीपत्रपयसां

कृते किं नास्माभिविगलितविवेकैर्व्यवसितम् ।

यैदाह्यानामग्रे द्रविणमदनिःसंज्ञमनसां

कृतं वीतवीडैर्निजगुणकथापातकमपि ॥ ३८ ॥

१ ज. स्थितः पुण्यारण्ये । २ हं. च. मेधा वृत्तिः । ३ ज. स्पृहयति । ४ यदन्धानां ।

अस्माभिरमीषां प्राणानां कृते किं न व्यवसितमुद्यमितम् ? । [किं नूतानां प्राणानां ? । तुलितविशिनीपत्रपयसाम् तुलितं विशिनीपत्रपयो यस्मै तुलितविशिनीपत्रपयसस्तेषाम् ।] किं० अस्मानिः ? । विगलितविश्वैकैः विगलितो विवेको येषां ते विगलितविवेकाः, तैः । विवेक-
रहितैरित्यर्थः । यदाद्यानामग्रे धनवतां पुः वीतव्रीर्दिर्गतलज्जैः अस्मानिः (हं. च. छ. अस-
कभिः) निजगुणकथापातकमपि कृतम् । निजगुणानां कथापातकम् निजगुणकथापातकम् ।
किं० आह्वानां ? । द्रविणमदनिसंज्ञमनसाम् । कोऽर्थः ? । द्रविणमदेन धनमदेन निःसंज्ञं मनो
येषां ते द्रविणमदनि.संज्ञमनसस्तेषां । धनमदानेतना [नाम्] इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

भ्रातः कष्टमहो महान् स नृपतिः सामन्तचक्रं च तत्
पार्श्वे तस्य च सापि राजपरिपत् ताश्चन्द्रविम्बाननाः ।

उद्दिक्तः स च राजपुत्रनिवहस्ते वन्दिनस्ताः कथाः

सर्वे यस्य वशाद्गात् स्मृतिपदं कालाय तस्मै नमः ॥ ३९ ॥

तस्मै कालाय नमः । अहो इत्याद्यर्थे । हे भ्रातः ! कष्टं विलोक्यताम् । किं०
कष्टम् ? । स एव महान् नृपतिः । चान्यत् । तत् सामन्तचक्रम् । चान्यत् । तस्य पार्श्वे सापि
राजपरिपत् सापि राजसमा । चान्यत् । ताश्चन्द्रविम्बाननाः नार्यैः । चान्यत् । स राजपुत्र-
निवहः नृपकुमारसमूहः । किं० राजपुत्रनिवहः ? । उद्दिक्तः सद्यः । चान्यत् । ते वन्दिनः ते
महाः । चान्यत् । ताः कथाः । यस्य वशात् एतत् सर्वं पूर्वोक्तं स्मृतिपदं अगात् कथाशेषं
जगाम । कालाय तस्मै नमः । यतः कालेन क्षीयते सर्वम् ॥ ३९ ॥

पुनः कालमुद्दिश्याद्-

वयं येभ्यो जाताश्चिरपरिगता एव खलु ते

समं यैः संवृद्धाः स्मृतिविषयतां तेऽपि गमिताः ।

इदानीमेते साः प्रतिदिवसमासन्नपैतनाद्

गतास्तुल्यावस्थां सिकतिलनदीतीरतरुभिः ॥ ४० ॥

येभ्यः समानवयोन्यः समं [वयं] जाताः खलु निश्चितम् ते चिरपरिगता एव मृता
एव । वयं यैः समं संवृद्धास्तेऽपि स्मृतिविषयतां गमिताः । स्मृतिविषयता स्मृतिविषयता तां
[गमिताः] । स्मरिताः सन्तश्चेनेगोचरमायान्तीत्यर्थः । इदानीमेते वयं साः सावशेषाः । किं०
वयम् ? । सिकतिलनदीतीरतरुभिः तुल्यावस्थां गताः । सिकतिल वे(श्वा)ज्जाधिक नदी
सिकतिलनदी तस्यामीरतरुः सिकतिलनदीतीरतरुः । एतावता सिकतिलनदीतीरतरुः पवनशील

०. ३ ख. सापि च । २ ख. उद्दिक्तः । ३ ग. सर्वे । ४ ख. य. स्मृतिपदं । ५ ह. च.
समापत् । ६ ग. पतना । ७ ख. सिकतिल ।

भवन्तीत्यर्थः । सुकुमारभूमित्वात् यादृशास्ते तरवम्राट्टगवसां वयं प्राताः सः । कस्मात् ? ।
प्रतिदिवसं दिवसं [दिवसं] प्रति आसन्नपतनान् आसन्नकालमरणात् । एतावता संसारत्यावस्था
ईदृशी वर्तते ॥ ४० ॥

यत्रानेकः कचिदपि गृहे तत्र तिष्ठत्यथैको

यत्राप्येकस्तदनु बहवस्तत्र चान्ते न चैकः ।

इत्थं चेमौ रजनिदिवसौ दोलयन् द्वाविवाक्षौ

कालः काल्या सह बहुकलः क्रीडति प्राणिसारैः ॥ ४१ ॥

कालो गृह्य काल्या सह काल्याञ्च सह प्राणिसारैः सत्त्व (हं. ख. च. 'त्वि)
काष्ठशुष्के क्रीडति स्मते (हं. च. छ. 'ति) । किं काल ? । बहुकलः बह्वी कल यस्मासौ
बहुकलः । किं कुर्वन् ? । इमौ द्वौ [रजनिदिवसौ इत्थं अमुना प्रकारेण अक्षाविव पाशकाविव
दोलयन् प्रक्षिपन् प्रेरयन् । युक्तोऽपि यो भूतकृत् क्रीडां कुरुते तस्य अक्षौ पाशकौ
विलोक्येते । अत्र काल घृत् (? सूतकृत्) ।] रजनिदिवसावेव पाशकौ । इत्थं कथम् ? । यत्र
कचिदपि गृहे अनेकः [अथ] तत्र एकस्तिष्ठति । अपि पुन यत्र एकः तत्र [तदनु] बहवः ।
चान्यत् । यत्र बहवस्तत्र [अन्ते] एकोऽपि न । कालक्रीडाया इत्थं स्वभावतः (? वः) ॥ ४१ ॥

तपस्यन्तः सन्तः किमधिनिर्वसामः सुरनदीं

गुणोदारान् दारानुत परिचरामः सविनयम् ।

पिवामः शास्त्रौघान् द्रुतविविधकाल्यामृतरसान्

न विद्मः किं कुर्मः कतिपयनिमेषायुपि जने ॥ ४२ ॥

जने लोके न विद्मः वयं किं कुर्मः । किमिति सद्ये । सुरनदीं गङ्गां निर्वसामः
आश्रमं कुर्मः । किं वयं ? । तपस्यन्तः सन्तः तप. कुर्वन्तः सन्त । उत अथवा दारान्
कलत्राणि (हं. च. छ. कलत्रान्) परिचरामः परिचर्यां कुर्मः । किं दायन् ? । गुणोदारान्
गुणोत्कटान् । [कथं परिचराम ? । सविनयं ।] उत अथवा शास्त्रौघान् पिवामः शृण्वः ।
किं शास्त्रौघान् ? । द्रुतविविधकाल्यामृतरसान् द्रुतः श्रुतः [सुतः ?] विविधकाल्यानां
अमृतरसो येषु ते द्रुतविविधकाल्यामृतरसा. तान् । [इत्थं] चेतस्यस्माकं संशयो वरीवर्ते । एतेषु
पदार्थेषु किं कुर्मः ? । यो गुणाधिकृतं सेवयाम. ॥ ४२ ॥

गङ्गातीरे हिमगिरिशिलाधरूपद्मासनस्य

ब्रह्मध्यानाभ्यसनविधिना योगनिद्रां गतस्य ।

१ ख. घ. यत्रानेकः । च. यात्रानेकः । २ ज. कल्या । ३ ग. प्राणिसारैः । च. प्राणि-
सारैः । ४ ख. घ. किमपि । ५ घ. न यत्तमः । ६ ख. घ. विविधतमः । ७ ख. घ.
'नरमसा ।

किं तैर्भाव्यं मम सुदिवसैर्यत्र ते निर्विशङ्काः

संप्राप्यन्ते जरठहरिणाः शृङ्गकण्डूविनोदम् ॥ ४३ ॥

किमिति संभावनायाम् । मम तैः सुदिवसैर्भाव्यम् । यत्र दिवसेषु जरठहरिणाः प्रौढसृगाः निर्विशङ्काः सन्तः [निर्गता विशेषेण गङ्गा येषां ते] शृङ्गकण्डूविनोदं विषाणवर्षण-लीलां संप्राप्यन्ते । किंमूतस्य मम ? । हिमगिरिशिलाबद्धपद्मासनस्य हिमगिरिशिलायां बद्धं पद्मासनं येन [सः] हिमगिरिशिलाबद्धपद्मासनस्य । कः ? । गङ्गातीरे । पुनः किं० मम ? । योगनिद्रां गतस्य योगस्य निद्रा योगनिद्रा [तां], योगनिद्राया (निद्रा) प्राप्तस्य । केन ? । ब्रह्म-ध्यानाभ्यसनविधिना ब्रह्मध्यानस्य अभ्यसनं ब्रह्मध्यानाभ्यसनं, तस्य गो विविः [सः] ब्रह्म-ध्यानाभ्यसनविधिः, तेन । एवंविधेन निर्मलभावेन सुखसाध्यसिद्धः (साध्या)सिद्धिः ॥ ४३ ॥

स्फुरत्कारज्योत्स्नाधवलिततले कापि पुलिने

सुखासीनः शान्तध्वनिषु रजनीषु द्युसरितः ।

भवाभोगोद्विभ्रः शिव शिव शिवेत्यार्तवचसा

कदा स्यामानन्दोद्गतवहुल्यार्पणमुतदृशी ॥ ४४ ॥

अहं शिव शिव शिवेत्यार्तवचसा कदा स्याम् ? । किं० अहं ? । भवाभोगोद्विभ्रः भवस्य संसारस्याभोगस्तत्र उद्विभ्रः । किंभूतेन वचसा ? । आनन्दोद्गतवहुल्यार्पणमुतदृशा [आनन्देन उद्गतानि बहुल्यनि वाप्यापि तैः भुक्ते दृशी यस्मिन् तत्] आनन्दोद्गतवहुल्यार्पणमुतदृक् तेन । क्व ? । द्युसरितः गङ्गायाः कापि निर्जने (हं. निर्व्यजने) पुलिने । [किं० पुलिने ? । स्फुरत्कारज्योत्स्नाधवलिततले स्फुरन्ती दीप्यमाना स्फुरा प्रचुरा या ज्योत्स्ना तथा धवलितं शुभ्रीकृतं तलं यस्य तत् तस्मिन् । किं भूतोऽहम् ? ।] सुखासीनः । कामुः । रजनीषु । किं० रजनीषु ? । शान्तध्वनिषु उफ्यान्तशब्दासु । एवविधाः वासराः भाग्यहीनानां (छ. संभोग-हीनानां) न भवेयुः ॥ ४४ ॥

महादेवो देवः सरिदपि च सैर्वाभरसरिद्

गुहा एवागारं वसनमपि ता एव ह्रितः ।

सुहृद् वा कालोऽयं त्रैतमिदमदैन्यत्रतमिदं

क्रियद् वा चक्ष्यामो चैतविटप एवास्तु दयिता ॥ ४५ ॥

१ ए. ग. संप्राप्यन्ते । २ हं. ग. च. छ. ज. जरठ । ३ ज. ० विनोदाः । ४ छ. ज. स्फारा । ५ ए. ग. च. सुखासीनाः । ६ ए. ग. ० गोद्विभ्रः । ७ घ. च. ० ल्याच । ८ ग. ज. ० वचसः । ९ ग. स्यामो हर्षोद्गल । १० ए. ग. ० यदृश । ११ छ. ज. ० वाप्या । १२ ० दृशः । १३ छ. सैवास्तु । १४ ज. सरितः । १५ ए. व्रजतिमिदं । १६ ए. घ. नट ।

देवो महादेवो नान्य (छ. मान्य) । सरिदपि नद्यपि सैत्र अमरसरिद् सुरन्दी ।
आगारं गृहं गुहा एव । वसनमपि वस्त्रमपि हरितः दिशः । वा अघ वा सुहृत् भिन्न
अपं कालः । इदं व्रतं अदैन्यव्रतं इदं । [वा अथवा] कियत् वक्ष्यामः । दयिता कलत्र
घटविटप एव अस्तु ॥ ४५ ॥

शिरः शार्वं स्वर्गात् पशुपतिशिरस्तः क्षितिधरं

गिरीन्द्राद्गुह्यादवनिमवनेश्चापि जलधिम् ।

अथोऽथो गौड्यं पदमुपगता स्तोकमथ वा

विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः ॥ ४६ ॥

शार्वं म(मा^२)हेय शिरः स्वर्गादथो वर्तते । पशुपतिशिरस्तः महेश्वरमन्त्रज्ञात् क्षितिधरः
(^{२१}) [अथो जानीहि] । उचुङ्गाद्विरीन्द्राद् वर्तते (^२) अग्निं अथो जानीहि । अग्नेश्चापि
जलधिं समुद्रं अथो जानीहि । स्तोकं गौड्यं पदं अथोऽथः उपगतम् । अथवा विवेकभ्रष्टानां
प्राणिना विनिपातः शतमुखो भवति ॥ ४६ ॥

आशा नाम नदी मनोरथजला तृष्णातरङ्गाकुला

रागग्राहवती वितर्कविहगा धैर्यद्रुमध्वंसिनी ।

मोहावर्तसुदुस्तराऽतिगहना प्रोचुङ्गचिन्तातटी

तस्याः पारगता विशुद्धमनसो नन्दन्तु योगीश्वराः ॥ ४७ ॥

नामेति सरोधवे । आशा नदी अस्ति । कि० आशा नदी^१ । मनोरथजला मनोरथा
एव जलानि यस्या सा । पुन कि० आशा नदी^२ । तृष्णातरङ्गाकुला । अन्यापि या नदी भवति
सा तरङ्गाकुला भवति । इयं नदी तृष्णातरङ्गाकुला । पुन कि० आशा नदी^३ । रागग्राहवती
स्नेहग्राहयुक्ता । युक्तम् । अन्यापि या नदी [सा] ग्राहजलचरजीवती भवति । पुन कि० आशा
नदी^४ । वितर्कविहगा वितर्को [विरुद्धो] विचार, त एव विहगा पशुणो यस्या सा ।
नद्यामपि विहगा भवन्ति । अस्यामपि तथैव । पुन कि० आशा नदी^५ । धैर्यद्रुमध्वंसिनी धैर्य
द्रुमस्य ध्वंसोऽस्यास्तीति धैर्यद्रुमध्वंसिनी । अन्यापि नदी द्रुमध्वंसिनी भवति । पुन कि० आशा
नदी^६ । मोहावर्तसुदुस्तरा मोहस्य आवर्तो मोहावतक्तेन सुदुस्तरा मोहावर्तसुदुस्तरा । अन्यापि नदी
सुदुस्तरा भवति । पुन कि० आशा नदी^७ । अतिगहना अतीव गहनं यस्या सा अतिगहना ।
अन्यापि नदी अतिगहना भवति । पुन कि० आशा नदी^८ । प्रोचुङ्गचिन्तातटी प्रोचुङ्गा
चिन्ता एव तटी यस्या सा । अन्यापि नदी तटिनी प्रोच्यते । तस्या नद्या पारगता योगीश्वरा
नन्दन्तु सर्वोत्प्रेषणं वर्तन्ताम् । किंभूता योगीश्वरा^९ । विशुद्धमनसो निर्मलमानसा ॥ ४७ ॥

१ ए. ग घ सार्वे । २ ए ग महीधरात् । ३ ए ग घ जलधि । ४ ए ग घ.
अथो गङ्गा सैय । ५ ह. मागेय । ६ ह च छ उपगत । ७ ह पारगता । ८ ग. नन्दन्ति ।

आसंसारं त्रिभुवनमिदं चिन्वतां तात ! तादृङ्
नैवास्माकं नयनपदवीं श्रोत्रवर्त्मगतो वा ।

योऽयं धत्ते विषयकरिणीगाढरूढाभिमानः

क्षीबस्यान्तःकरणकरिणः संयमालानलीलाम् ॥ ४८ ॥

हे तात ! तादृक् कोऽपि युवान् अस्माकं नयनपदवीं नेत्रगोचरं वा अथवा श्रोत्रवर्त्म (स्व. श्रोत्रमार्गं) श्रवणमार्गेण (? यां) नागतः । यः अयं क्षीबस्यान्तःकरणकरिणः संयमालानलीलां धत्ते । किं० अयं ? । विषयकरिणीगाढरूढाभिमानः विषय एव करिणी हस्तिनी तस्यां गाढरूढो (? षडः) अत्यन्तमारूढो (? षडः) अभिमानो यस्य सः । किंलक्षणात् अस्माकम् ? । आसंसारं यावत् इदं त्रिभुवनम् चिन्वतां संचयतां वर्धयताम् (?) । यो जितेन्द्रियः जेता स विरलः ॥४८॥

ये वर्धन्ते धनपतिपुरः प्रार्थनादुःखदीर्घा

ये चाज्ञत्वं दधति विषयाक्षेपपर्यस्तबुद्धेः ।

तेषामन्तःस्फुरितहसितं वासराणां स्मरेयं

ध्यानच्छेदे शिखरिकुहरप्रावशय्यानिपण्णः ॥ ४९ ॥

अहं तेषां वासराणां अन्तःस्फुरितहसितं ध्यानच्छेदे स्मरेयं चिन्तयामि । ये वासराः धनपतिपुरो घनाध्यानां पुरस्तात् प्रार्थनादुःखदीर्घा वर्धन्ते । प्रार्थनादुःखेन दीर्घाः प्रार्थनादुःखदीर्घाः । चान्त्वत् । ये वासराः विषयाक्षेपपर्यस्तबुद्धेः प्राणिनः अज्ञत्वं अज्ञानत्वं दधति । विषयाक्षेपः आदरः विषयाक्षेपः विषयाक्षेपेण विषयादरेण पर्यस्ता निराकृता बुद्धिर्यस्य स विषयाक्षेपपर्यस्तबुद्धिः तस्य । किं० अहं ? । शिखरिकुहरप्रावशय्यानिपण्णः (हं. निपिन्नः) शिखरिणः कुहरः शिखरिकुहरः, शिखरिकुहरस्य पर्वतविवरस्य प्रावशय्याया निपण्णः निविष्टः ॥ ४९ ॥

सांप्रतं निवेदतायाः स्वरूपमाह—

विद्या नाधिगता कलङ्करहिता वित्तं च नोपार्जितं

शुश्रूषापि समाहितेन मनसा पित्रोर्न संपादिता ।

आलोलायतलोचना युवतस्यः स्वप्नेऽपि नालिङ्गिताः

कालोऽयं परपिण्डलोलुपतया काकैरिव प्रेरितः ॥ ५० ॥

अहो अयं कालोऽस्माभिः परपिण्डलोलुपतया काकैरिव प्रेरितः । परपिण्डस्य परप्रासस्य लोलुपता परपिण्डलोलुपता तया । कथम् ? । अस्माभिः विद्या नाधिगता न पठिता । किं०

१ छ. वर्धन्ते । २ ख. ग. घ. दुःखमात्रो । ३ ख. ग. घ. चाक्षय्यं । हं. ज. चान्तरत्वं । ४ ख. घ. स्फुरति । ५ हं. ख. च. नाधिगताः । ६ ख. विरहिता । ७ ग. शुश्रूषा च । ८ घ. संपादिताः । ९ घ. प्रेषितः ।

विधा ! । कलङ्करहिता दोषरहिता । निस्तुषा इत्यर्थः । चान्यत् । वित्तं नोपाजितम् । अपि पुनः समाहितेन मनसा निश्चलचित्तेन पित्रोः माताजनभ्योः शुश्रूषापि न संपादिता न विहिता न ह्यना । चान्यत् स्वप्नेऽपि युवतयो नालिंगिताः । किं युवतयः ? । आलोलपत-
लोचनाः आ सप्तताद् भावेन लोलानि चपलानि आयतानि दीर्घाणि लोचनानि यासां ता आलोलपतलोचनाः । तस्मात् कारणात् सुधैव जन्म गमितम् ॥ ५० ॥

त्रितीर्णे सर्वस्वे तरुणकरुणापूर्णहृदयाः

स्मरन्तः संसारे विगुणपरिणामावधिगतीः ।

वयं पुण्येऽरण्ये परिणति(? त)शरच्चन्द्रकिरणैस्

त्रियामा नेप्यामो हरचरणचित्तैकशरणाः ॥ ५१ ॥

वयं पुण्ये पवित्रेऽरण्ये कदा त्रियामा (स. 'मा' नेप्यामः । कैः समम् ? । परिणति(? त)
शरच्चन्द्रकिरणैः समम् । कोऽर्थः ? । परिणता. (हं. 'णिताः) परिणामं प्राप्ता ये शरत्कालीनाः
चन्द्रकिरणाः [ते] परिणतशरच्चन्द्रकिरणस्यैः । क सति ? । सर्वस्वे सर्वधने वित्तीर्णे सति । किं वयम् ? ।
तरुणकरुणापूर्णहृदयाः तरुणकरुणया पूर्णं हृदयं येषां ते तरुणकरुणापूर्णहृदयाः । वयं किं कुर्वन्तः ? ।
संसारे विगुणपरिणामावधिगतीः स्मरन्तः । विगुणपरिणामाः अवधयो [यासां तास्यवाविधाः]
गतयः विगुणपरिणामावधिगतयस्ताः । पुन किं वयम् ? । हरचरणचित्तैकशरणाः हरचरणवेव
चित्तस्य एकं शरणं येषां ते हरचरणचित्तैकशरणाः ॥ ५१ ॥

वयमिह परितुष्टा वल्कलैस्त्वं च लक्ष्म्या

सम इह परितोषो निर्विशेषावशेषः ।

स तु भवतु दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला

मनसि तु परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः ॥ ५२ ॥

हे ! राजेन्द्र ! इह अस्मिन् संसारे वयं वल्कलैः कृत्वा परितुष्टाः । चान्यत् । त्वं लक्ष्म्या
परितुष्ट । एतावता सतोपस्य तत्त्वमेकमेव । इह अस्मिन्नर्थे परितोषः सम एव । किं परितोषः ? ।
निर्विशेषावशेषः निर्विशेष एव अवशेषोऽवसान यस्य स निर्विशेषावशेषः । विशेषश्चायम्—तु पुनः
स दरिद्रो भवतु यस्य पुरुषस्य विशाला विलीर्णा तृष्णा । अनन्ततृष्णस्य पुंसं दरिद्रं (दरिद्रं)
कामि न यातीत्यागमः । तु पुन. मनसि परितुष्टे सति कोऽर्थवान् को दरिद्रः ।
अपि तु न कोऽपि ॥ ५२ ॥

१ हं. च. परिणितिं; छ. परिणितं । २ ज. प्रियामा । ३ स. घ. हरिं । ४ हं. ग. च.
ज. 'शेषो रि' । ५ ग. ज. च ।

यदेतत् स्वाच्छन्द्यं विहरणमकार्षण्यमशनं

सहायैः संवासः श्रुतमुपशमैकव्रतफलम् ।

मनो मन्दस्पन्दं बहिरपि विरस्यापि विमृशन्

न जाने कस्यैषा परिणतिरुदारस्य तपसः ॥ ५३ ॥

तदहं न जाने । एषा कस्य उदारस्य तपसः परिणतिः परिणामो वर्तते । एषा का परिणतिः ? । यदेतत् स्वाच्छन्द्यं विहरणम् । अन्यच्च अकार्षण्यं अशनं प्रबलं भोजनम् । अन्यच्च सहायैः (साहाय्यैः-सहायैः) संवासः परिकरेण सह निवासः । [अन्यच्च] उपशमैकव्रतफलम् उपशमसोद्भासितं श्रुतं शास्त्रम् । [अन्यच्च] बहिरपि वाद्यपदेशोऽपि मनो मन्दस्पन्दं कल्पनारहितम् । अहं किं कुर्वन् ? । चिरस्य चिरात्राय [अपि] विमृशन् विमर्शनां कुर्वन् । चिरकालं चिन्तयन्नित्यर्थः ॥ ५३ ॥

पाणिः पात्रं पवित्रं भ्रमणपरिगतं भैक्ष्यमक्षय्यमन्नं

विस्तीर्णं वस्त्रमाशादृशकमपमलं तल्पमस्वल्पमुर्वी ।

येषां निःसङ्गताङ्गीकरणपरिणतिः स्वात्मसंतोषिणस्ते

धन्याः संन्यस्तदैत्यव्यतिकरनिकराः कर्म निर्मूलयन्ति ॥ ५४ ॥

धन्यास्त एव ये कर्म निर्मूलयन्ति । किं० धन्याः ? । संन्यस्तदैत्यव्यतिकरनिकराः संन्यस्तो निगकृतो दैन्यव्यतिकरस्य निकरो यैस्ते संन्यस्तदैत्यव्यतिकरनिकराः । पुनः किं० ते ? । स्वात्मसंतोषिणः स्वात्मन्येव संतोषो येषां ते स्वात्मसंतोषिणः । अन्यच्च । येषां पुरुषाणां निःसङ्गताङ्गीकरणपरिणतिः निःसङ्गतायाः अङ्गीकरणं निःसङ्गताङ्गीकरणं तस्य परिणतिः निःसङ्ग० । येषां पुरुषाणां पात्रं भोजनभाण्डं पाणिः हस्तः (ख. हं. च. हस्तौ) । पवित्रं भ्रमणपरिगतं भैक्ष्यं अक्षय्यं (व्यं) अव्ययं अन्नम् अनव । वस्त्रं विस्तीर्णं आशादृशकं अपमलं निर्मूलम् । अस्वल्पं विस्तीर्णं [तल्पं] गन्या उर्वी पृथ्वी । एवंविधस्वरूपेण ये संसारपरं गच्छन्ति त एव धन्याः ॥ ५४ ॥

दुराराध्यः स्वामी तुरगचलचित्ताः क्षितिमुजो

वयं च स्थूलेच्छ महति च पदे बद्धमनसः ।

जरा देहं मृत्युर्हरति सैकलं जीवितमिदं

सखे नान्यच्छ्रेयो जगति विदुषोऽन्यत्र तपसः ॥ ५५ ॥

हे सखे ! जगति रसाया विदुषः पण्डितस्य तपसः अन्यत्र अन्यत् श्रेयः कल्पार्थं न ।
कथम् ? । स्वामी अधिपति दुराराध्यः । क्षितिभुजो राजान् तुरगचलचित्ताः तुरंगमवत्
चपलचेतसः । तु(च) पुन वयं स्थूलेच्छाः । चान्यत् महति पदे मुक्तिरूपेण वद्वमनसः ।
जरा देहं हरति मृत्युः इदं सफलं जीवितं हरति । तत्तत्पत्न्या विना श्रेयो न ॥ ५५ ॥

भोगा मेघवितानमध्यविलसत्सौदामिनीचञ्चला

आयुर्वायुविघट्टिताभ्रपटलीलीनाम्बुवद् भङ्गुरम् ।

लोला यौवनलालना तनुभृतामित्याकलय्य द्रुतं

योगे धैर्यसमाधिसिद्धिसुलभे बुद्धिं विद[द्]ध्वं बुधाः ॥ ५६ ॥

हे बुधाः पण्डिता । योगे मनोरचनकायसरोषलक्षणे बुद्धिं विद[द्]ध्वम् । इतरदसिलं
तृणतुप्रायम् । कथं ? । भोगाः पञ्चाक्षा मेघवितानमध्यविलसत्सौदामिनीचञ्चलाः ।
कोऽर्थः ? । मेघवितानमध्ये विलसन्ती या सौदामिनी विद्युत् तद्वत् चञ्चलाक्षपला । चान्यत् ।
आयुर्वीजितं वायुविघट्टिताभ्रपटलीलीनाम्बुवद् भङ्गुरम् । वायुना विघट्टिता या अन्नपटली
तत्र लीन यदम्बु पानीय तद्वद् वायुविघट्टिताभ्रपटलीलीनाम्बुवद् भङ्गुरं विनाशशीलम् । तनुभृतां
प्राणिना यौवनलालना तात्प्यप्रतिफलना लोला चञ्चला वर्तते । इति आकलय्य इति
विचिन्त्य द्रुतं शीघ्र योगे मनो विद[द्]ध्वम् । [कि० योगे ? । धैर्यसमाधिसिद्धिसुलभे
('सुभगे) ।] ॥ ५६ ॥

पुण्ये ग्रामे वने वा महति सितपटच्छन्नपालीं कपालीम्

आदाय न्यायगर्भद्विजहुतहुतमुग्धमधूम्रोपकण्ठम् ।

द्वारं द्वारं प्रवृत्तो वरमुदरदरीपूरणाय क्षुधातो

मानी प्राणी स धन्यो न पुनरनुरदिनं तुल्यकुल्येषु दीनः ॥ ५७ ॥

मानी प्राणी अभिमानी पुमान् क्षुधातः स धन्यः (ह. छ. ज. सुधन्य) वरं सुष्ठु ।
(छ पुन तुल्यकुल्येषु अनुदिनं दीनः न वरम् । तुल्यकुल्येषु ('ले) पु मवा तुल्यकुल्याः तेषु)
पुन प्राणी उदरदरीपूरणाय द्वारं द्वारं प्रवृत्तो वर । कि कृत्वा ? । महति ग्रामे वा अथवा वने
कपालीं र्परं (छ र्परं) आदाय गृहीत्वा । कि० कपाली ? । सितपटच्छन्नपालीं सितपटेन
श्वेनश्रेण छात्रा अच्छादिता पाली यस्या सा सितपटच्छन्नपाली तां । कि० ग्रामे वा वने ? । पुण्ये
पवित्रे । कि० द्वारं ? । न्यायगर्भद्विजहुतहुतमुग्धमधूम्रोपकण्ठं न्यायगर्भेण [ह. भक्तिन]
न्यायशास्त्रगठिनेन द्विजेन हुतो योजनौ हुतमुग्ध वैधागर तस्य योजनौ मूम ('मा) प्रचुरो धूमस्तेन
व्यास उपपठं यस्य तद् न्यायगर्भद्विजहुतहुतमुग्धमधूम्रोपकण्ठम् ॥ ५७ ॥

१ ह. सौदामिनी । २ र. घ. छ 'सुभगे । ३ छ. दृग्ध्वं जना । ४ ग. छिन्न-
पाली । ५ ग. छ. ज. 'धूमधूम्रोप' । ६ र. घ. 'कन्ठम् ।

चण्डालः किमयं द्विजातिरथ वा शूद्रोऽथ किं तापसः

किं वा तत्त्वनिवेशपेशलमतिर्योगीश्वरः कोऽपि किम् ।

इत्युत्पन्नविकल्पजल्पमुखरैः संभाष्यमाणा जनैर्

न क्रुद्धाः पथि नैव तुष्टमनसो यास्यन्ति ते योगिनः ॥ ५८ ॥

त (स. च. अत) एव योगिनो ये पथि मार्गे जनैः एवं संभाष्यमाणाः न क्रुद्धाः
यास्यन्ति नैव तुष्टमनसो यास्यन्ति । किं जनैः ? । इत्यमुना प्रकारेण [उत्पन्न] विकल्प-
जल्पमुखरैः । इतीति किम् ? । अयं किं चण्डालः वा अथवा द्विजो ब्राह्मणः अथवा शूद्रः ।
अथ किं तापसः । किं वा अथवा योगीश्वरः । किं योगीश्वरः ? । तत्त्वनिवेशपेशलमतिः
तत्त्वनिवेशे पेशल मनोज्ञा मतिर्वल्य असौ । एवंविधा [ये] निर्विकल्पक एव धन्याः ॥ ५८ ॥

सखे धन्याः केचित् द्रुटितभवन्नध्वव्यतिकरा

वनान्ते चित्तान्तरिपमविपयाशीविपगताः ।

शरच्चन्द्रज्योत्स्नाधवलगगनाभोगसुभगां

नयन्ते ये रात्रिं सुकृतचयचित्तैकशरणाः ॥ ५९ ॥

हे सखे ! हे मित्र ! त एव धन्याः केचित् ये एवं प्रकारेण रात्रिं नयन्ते । किं
ते ? । सुकृतचयचित्तैकशरणाः सुकृतानां चयः सगृहः सुकृतचयः, सुकृतचयः चित्ते एकं शरणं
येषां ते सुकृतचयचित्तैकशरणाः । पुनः किं ते ? । द्रुटितभवन्नध्वव्यतिकराः द्रुटितो भवन्नध्वस्य
व्यतिकरो येषां ते द्रुटितभवन्नध्वव्यतिकराः । पुनः किं ते ? । वनान्ते वनमध्ये चित्तान्तरिपम-
विपयाशीविपगताः चित्तान्त. मानसमध्ये विपमो योऽसौ विपय एवाशीविपः दृष्टिविपोगः [स]
गते येषां ते चित्तान्तरिपयविपयाशीविपगताः । वा विपमविपयाशीर्विगलिताः पाठः । किं
रात्रिम् ? । शरच्चन्द्रज्योत्स्नाधवलगगनाभोगसुभगाम् शरच्चन्द्रस्य ज्योत्स्ना शरच्चन्द्रज्योत्स्ना [तमा]
शरत्कालीनचन्द्रमसः कान्त्या धवलैः गगनाभोगेन नभोविस्तारेण सुभगा मनोज्ञा सा शरच्चन्द्र-
ज्योत्स्नाधवलगगनाभोगसुभगा ताम् ॥ ५९ ॥

एतस्माद् विरमेन्द्रियार्थगहनादायासकादाश्रयाच्

क्षेत्र्योमार्गनिशोपदुःखशमनव्यापारदक्षं क्षणात् ।

शान्तं भावमुपैहि संत्यज निजां कल्लोललोलां गतिं

मा भूयो भज भङ्गरां भवरतिं चेतः प्रसीदाधुना ॥ ६० ॥

१ हं. च. चाण्डालः । २ ज. वा । ३ हं. मानतः स. च. मानो । ४ स. ग. घ.
यान्ति स्वयं । ५ हं. 'योत्स्ना' । ६ स. घ. नयन्त्येते । ७ छ. कोने कशोकोऽथ स्वल्पान्तरे
दृश्यते ।

हे चेतः ! हे आत्मन् ! अधुना प्रसीद प्रसादं कुरु । एतस्मादिन्द्रियार्थगहनाद् विरम ।
किं० इन्द्रियार्थादनात् ? । आयासकदाश्रयात् कुलितः आश्रयः कदाश्रयः, कदाश्रयस्य भावः
कादाश्रयः, आयासेन कदाश्रयः आयासकदाश्रयः तस्मात् । क्षणात् शान्तं भावमुपैहि । किं०
शान्तं भावम् ? । श्रेयोमार्गं मोक्षमार्गम् । पुनः किं० शान्तं भावम् ? । अशेषदुःखशमनव्यापार-
दक्षम् अशेषाणि यानि दुःखानि तेषां शमनव्यापारे दक्षः अशेषदुःखशमनव्यापारदक्षस्तम् । हे
चेतः ! निजां कष्टोलोलोलां गतिं संत्यज परिहर । भूयः पुनरपि भङ्गुरां विनश्वरां भवरतिं
मा भज स्वेय । एभिर्लक्षणैः संसारस्य वृद्धिरेव स्यात् । तत् तस्मात् कारणात् तानि चेष्टितानि
त्यज ॥ ६० ॥

पुण्यैर्मूलफलैः प्रिये प्रणयिनि प्रीतिं कुरुष्व्वाधुना

भूशय्यानववल्कलैरकरणैरुत्तिष्ठ यामो वनम् ।

क्षुद्राणामविवेकमूढमनसां यत्रेश्वराणां सदा

चित्तव्याधि(ध्य)विवेकविह्वलगिरां नामापि न श्रूयते ॥ ६१ ॥

हे प्रणयिनि ! हे प्रिये ! उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ ! वनं यामः । यत्र ईश्वराणां धनवतां नामापि
न श्रूयते । किं० ईश्वराणां ? । क्षुद्राणां तुच्छानाम् । अन्यच्च अविवेकमूढमनसां अविवेकेन मूढं
मनो येषां तेषाम् । पुनः किं० ईश्वराणां ? । चित्तव्याधि(ध्य)विवेकविह्वलगिरां चित्तव्याधीनां
अविवेकेन (छ. विवेकेन) विह्वल गीर्वाणी येषां ते चित्तव्याधि(ध्य)विवेकविह्वलगिरः तेषाम् । हे
प्रिये ! [अधुना सप्रति] पुण्यैः पवित्रैः मूलफलैः प्रीतिं कुरुष्व । अन्यच्च । भूशय्यानववल्कलैः
प्रीतिं कुरुष्व । किं० भूशय्यानववल्कलैः ? । अकरणैः कियत इति कारणं न कारणं अकरणं तैः
अकरणैः करणक्रियारहितैरित्यर्थं ॥ ६१ ॥

मोहं मार्जयतामुपार्जय रतिं चन्द्रार्धचूडामणौ

चेतः स्वर्गतरङ्गिणीतटभुवामासङ्गमङ्गीकुरु ।

को वा वीचिपु बुद्बुदेपु च तडिल्लेखासु च स्त्रीपु च

ज्वालप्रेपु च पन्नगेषु च सरिद्वेगेषु कैः(नः) प्रत्ययः ॥ ६२ ॥

रे चेतः ! मोहं मार्जयतां दूरीक्रिय(१०)कुरुताम् । रे प्राणिव् । चन्द्रार्ध(च. चन्द्रार्क)
चूडामणौ रतिं सलोप उपार्जय । रे चेतः ! स्वर्गतरङ्गिणीतटभुवां (०जा) स्वर्गतरङ्गिणी गङ्गा
[तस्याः तटभुवा तीरभूमौना] आसङ्गं संगतिं अङ्गीकुरु । नः अस्माकं वा अथवा को वीचिपु
कष्टोलेषु प्रत्यपो विधास । चान्यन् । जन्बुद्बुदेपु वर्षावारिसुतेषु च प्रत्ययः । चान्यन् ।

१ छ. घ. पुण्यैः । २ ग. ज. वित्त० । ३ छ. घ. "विकार" । ४ घ. चन्द्रार्क ।
५ छ. च. तटभुवाम् । ६ घ. तटिल्लेखा । ७ ग. च. नः छं. न ।

तद्विष्टेत्सासु सौदामिनीषु कः प्रत्ययः । चान्यत् । स्त्रीषु कः प्रत्ययः । चान्यत् । ज्वालप्रेषु कः प्रत्ययः । चान्यत् । पक्ष्मेषु कः प्रत्ययः । चान्यत् । सरिष्ठेगेषु तदिनीप्रवाहेषु कः प्रत्ययः । यथा एतेषु स्थानेषु (हं. स्थानकेषु) नः अस्माकं प्रत्ययो नास्ति तथा जीवितेषु ॥ ६२ ॥

अग्रे गीतं सरसकवयः पार्श्वतो दाक्षिणात्याः

पृष्ठे लीलावलयरणितं चामरग्राहिणीनाम् ।

यद्यस्त्येवं कुरु भवरसास्वादने लम्पटत्वं

नो चेच्चेतः प्रविश सहसा निर्विकल्पे समाधौ ॥ ६३ ॥

रे चेतः ! यदि एवमस्ति तदा भवरसास्वादने लम्पटत्वं कुरु । एवं किम् ? । यदि तवाग्रे स्त्रीवं प्रसुरं गीतं भवति । अन्यच्च पार्श्वतो दाक्षिणात्याः दक्षिणदेशीयाः सरसकवयः भवन्ति । अन्यच्च पृष्ठे चामरग्राहिणीनां सुन्दरीणां [लीला] बलयरणितं शब्दं (प्लवो) भवति । यदि एवंविधं सौख्यं भवति तदा ससारस्य ममता कुरु । रे चेतः ! चेदेवं नो तदा सहसा निर्विकल्पे समाधौ प्रविश प्रवेशं कुरु ॥ ६३ ॥

विरमत बुधा योपित्सङ्गात् सुखात् क्षणभङ्गुरात्

कुरुत करुणामैत्रीप्रज्ञावधूजनसंगमम् ।

न खलु नरके हाराक्रान्तं धैनस्तनमण्डलं

शरणमथ वा श्रोणीविम्बं रणन्मणिमेखलम् ॥ ६४ ॥

हे बुधाः ! योपित्सङ्गात् सुखात् विरमत विरतिं भवत । किं सुखात् ? । क्षणभङ्गुरात् । करुणामैत्रीप्रज्ञावधूजनसंगमं कुरुत विदधत । करुणा च मैत्री च प्रज्ञा च करुणामैत्रीप्रज्ञाः (ः) तैव (ता एव) धूजन (प्ला) तस्य (तेषां) संगमं करुणामैत्रीप्रज्ञावधूजनसंगमं तम् । खलु निश्चितम् । नरके धनस्तनमण्डलं अथवा श्रोणीविम्बं नितम्बविम्बं न शरणम् । किं स्तनमण्डलम् ? । हाराक्रान्तं हारविभ्रूषितम् । पुनः किं श्रोणीविम्बम् ? । रणन्मणिमेखलम् रणन्ती शब्दन्ती मणिमेखला यस्मिन् तत् रणन्मणिमेखलम् ॥ ६४ ॥

प्राणाघातान्निवृत्तिः परधनहरणे संयमः सत्यवाक्यं

काले शक्त्या प्रदानं युवतिजनकथामूकभावः परेषाम् ।

तृष्णाश्रो(स्रो)तोविभङ्गो गुरुषु च विनयः सर्वभूतानुकम्पा

सामान्या सर्वशास्त्रेष्वनुपहतविधिप्रेयसामेषु पन्थाः ॥ ६५ ॥

१ एतच्छ्लोकानन्तरं हं. कोशे 'वाकंश्यं स्तनयोद्' इति श्लोको दृश्यते । 'नोधाक्षिप-कोऽयं' इति टीकायाम् । तदनन्तरं 'यता हसन्ति च' । २ हं. छ. ज. घनं स्तनं ।

हे ज्ञातम् । अनुपहतविधिश्रेयसां पुरुषाणां एष पन्थाः । न उपहतः न निराकृतः अनु-
पहतः, तेन अनुपहतेन विधिना मार्गेण श्रेयो येषां ते अनुपहतविधिश्रेयसः तेषां । मुक्तानामित्यर्थः ।
तेषां एष मार्गः । क एष मार्गः ? । प्राणाघाताद्विद्युत्तिः जीवहिंसाविरमः । परधनहरणे परद्रव्या-
पहारे संयमः । 'धम उपरमे' सं-पूर्वः । संयमने संयमः परिहारः । पुनः किम् ? । सत्यवाक्यम् ।
पुनः किम् ? । काले शक्त्या प्रदानम् । पुनः किम् ? । परेषां युवतिजनकथामृकभावः । पुनः
किम् ? । तृष्णाशो(ः)तोविभङ्गः लोभप्रवाहविच्छेदः । चान्यत् । गुरुषु विनयः । पुनः
किम् ? । सर्वभूतानुक्रम्या सर्वप्राणिदया । किंभूता प्राणिदया ? । सर्वशास्त्रेषु सामान्या समानस्य
भावः सामान्य [तदस्ति यस्यां सा] सामान्या समानभावा इत्यर्थः । मोक्षमार्गिणां एष मार्गः ॥ ६५ ॥

मातर्लक्ष्मि भजस्व कं चिदपरं मत्काङ्क्षिणी मा स भू

भोगेभ्यः स्पृहयालवो न हि वयं का निःस्पृहाणामसि ।

सद्यःस्यूतपलाशपत्रपुटिकापात्रे पवित्रीकृते

मिक्षासक्तुभिरेव संप्रति वयं वृत्तिं समीहामहे ॥ ६६ ॥

हे मातर्लक्ष्मि ! कं चिदपरं भजस्व । मत्काङ्क्षिणी मा स भूः मा भूयाः । वयं
भोगेभ्यो न स्पृहयालवः नेच्छ्व । निःस्पृहाणां निरीहाणां त्वं कासि । वयं मिक्षासक्तुभिरेव
संप्रति इदानीं वृत्तिं दिनगमनिक्रमं समीहामहे वाञ्छामहे(प्यः) । क सति ? । सद्यस्तत्कालं स्यूत-
पलाशपत्रपुटिकापात्रे पवित्रीकृते सति । यद्येवमस्माकं स्थितिरुदा वयं त्वया किं कुर्मः ? ॥ ६६ ॥

यूयं वयं वयं यूयमित्यासीन्मतिरावयोः ।

किं जा तमधुना येन यूयं यूयं वयं वयम् ॥ ६७ ॥

हे मित्र ! आवयोरिति मतिरासीत् इत्यत्रालम् । इतीति किम् ? । यूयं वयं, वयं
यूपम् । अधुना इदानीं किं जातम् । येन यूयं यूयं वयं वयम् ॥ ६७ ॥

बाले लीलामुकुलितममी मन्थरा दृष्टिपाताः

किं क्षिप्यन्ते विरम विरम व्यर्थ एष श्रमस्ते ।

संप्रत्यन्ये वयमुपरतं धाल्यमास्था वनान्ते

क्षीणो मोहस्तृणमिव जगज्जालमालोकयामः ॥ ६८ ॥

हे बाले हे सुन्दर ! तवकीर्णं लीलामुकुलितम् । अमी मन्थरा दृष्टिपाताः अस्माक्य
किं क्षिप्यन्ते । विरम विरम । एषः ते तत्र श्रमो व्यर्थो निरर्थकः । संप्रति वयं अन्ये ते न
भवामः । अस्माकं बाल्यमुपरतम् (हं-पपरतं गतम्) । अस्माकमास्था वनान्ते । कथम् ? ।
क्षीणो मोहः । जगज्जालं विश्वसमूहं तृणमिव आलोकयामः ॥ ६८ ॥

१ ख. घ. 'मतिरा' । २ ग. किमधुना; हं कोशप्रान्ते 'इदानीमर्थसंपाप्तः' पाठोक्तिः ।
३ ह. 'मपरतं' ।

इयं चाला मां प्रत्यनवरतमिन्दीवरदल-
 प्रभाचौरं चक्षुः क्षिपति किमभिप्रेतमनैया ।
 गतो मोहोऽस्माकं स्मरकुसुमवाणव्यतिकर-
 ज्वरज्वाला शान्ता तदपि न वराकी विरमति ॥ ६९ ॥

[इयं चाला मां प्रति चक्षुर्नेत्रं अनवरतं निरन्तरं किं क्षिपति ।] कथं गतं नेत्रम् ! ।
 इन्दीवरदलप्रभाचौरं इन्दीवरस्य कमलस्य दलं इन्दीवरदलं तस्य प्रभा चौरयतीति इन्दीवरदल-
 प्रभाचोरम् । अनया किमभिप्रेतं किं वाञ्छितम् । अस्माकं मोहो गतः । स्मरकुसुमवाणव्यति-
 करज्वरज्वाला शान्ता । वराकी तदपि न विरमति ॥ ६९ ॥

रम्यं हर्म्यतलं न किं वसतये श्रैव्यं न गेयादिकं
 किं वा प्राणसमासमागमसुखं नैवाधिकप्रीतये ।

किं तूद्भ्रान्तपतत्पतंगपवनव्यालोलदीपाङ्कुर-
 च्छायाचञ्चलमाकलय्य सकलं सन्तो वनान्तं गताः ॥ ७० ॥

सन्ताः सत्पुरुषा वनान्तं गताः । किमिति संभावनायाम् । तोषां वसतये निरासाय
 हर्म्यतलं रम्यं नाभूत् । [किमिति संभावनायाम् । वा अथवा श्रव्यं श्रवणार्हं गेयादिकं
 गीतादि नाभूत् । अपि तु बभूव । वा अथवा किमिति संभावनायाम् । प्राणसमासमागमसुखं
 प्राणसमा प्राणतुल्या प्रिया तस्माः समागम तद् तस्य सुखं प्राणसमासमागमसुखं । अधिकप्रीतये
 अतिप्रसन्नतायै नाभूत् । अपि तु अभूत् ।] तथापि सन्तो वनान्तं गताः वनं सेवयामासुः । [तु
 पुनः किं किमर्थं वनं सेवयामासुः ! । उद्भ्रान्तपतत्पतंगपवनव्यालोलदीपाङ्कुरच्छायाचञ्चलं
 उद्भ्रान्तः चक्षुर्लोभेन भ्रमं प्राप्सु- योऽसौ पतन्पतंग- तस्य पानेन व्यालोल्य चञ्चला या दीपाङ्कुरस्य
 छाया कान्तिद्वयचञ्चलं] सकलं जीवलोक आकलय्य विचिन्त्य हृदये ज्ञाना इत्यर्थः ॥ ७० ॥

किं कन्दाः कन्दरेम्यः प्रलयमुपगता निर्हरी वा गिरिम्यः

प्रध्वस्ता वा तरुम्यः सरसकलभृती धल्कैलेम्यश्च शाखाः ।

वीक्ष्यन्ते यन्मुखानि प्रसभमुपगतप्रथयाणां खलानां

दुःखोपात्ताल्पविचैस्मयवैशपवनानर्तितभ्रूलतानि ॥ ७१ ॥

१ च. छ. ज. 'वीरं' । २ ज 'मनसा' । हं. कोशे प्रथमपादो लभ्यते । ३ हं. वसंत-
 समये । ४ ज. धाव्यं । ५ छ. घ. प्राणममं । ६ छ. घ. नैवाधिकं । ७ छ. घ. सततं ।
 ८ घ. ज. निर्जरा । ९ हं. धल्कलिभ्यश्च । १० च. 'विचस्य' । ११ ज. 'विष' ।

यत् तु खलानां दुर्जनानां मुरसानि वीक्ष्यन्ते विलोक्यन्ते । यत्तदोर्नित्यसंबन्धः । तत् किं
 क्रन्दरेभ्यः क्रन्दाः प्रलयमुपगताः क्षयं जम्मु । वा अथवा गिरिभ्यः पर्वतेभ्यः निर्झराः
 प्रलयमुपगता । वा अथवा बल्कलेभ्यस्तकभ्यः शाखाः प्रघ्नस्ताः विनाशमुपजग्मुः । किं
 शाखाः ? । सरसफलभृतः सरसानि फलानि विभ्रतीति सरसफलभृत । किं खलानां ? । प्रसमं
 यथा भवति (तथा) उपगतप्रभयाणां प्रोहसद्गवाणा । किं मुरसानि ? । दुःखोपाचार्यवित्त-
 सयवशपवनानर्तितभ्रूलतानि दु खेन उपात्त उपार्जित यदल्पं वित्तं तस्य सयवशपवनेन
 वा समन्ताद्भावेन नर्तिता भ्रूलता ये तानि दु खोपाचार्यवित्तसयवशपवनानर्तितभ्रूलतानि ॥ ७१ ॥

गङ्गातरङ्गकणशीकरशीतलानि

विद्याधराध्युषितचारुशिलातलानि ।

स्थानानि किं हिमवतः प्रलयं गतानि

यत् सावमानपरपिण्डरता मनुष्याः ॥ ७२ ॥

मनुष्याः यत् सावमानपरपिण्डरता वर्तन्ते । तत् किं हिमवतः स्थानानि प्रलयं
 गतानि । किं हिमवत स्थानानि ? । गङ्गातरङ्गकणशीकरशीतलानि गङ्गायास्तत्रा गङ्गातरङ्गा-
 तेषां कणशीकरै शीतलानि गङ्गातरङ्गकणशीकरशीतलानि । पुन किं हिमवत स्थानानि ?
 विद्याधराध्युषितचारुशिलातलानि विद्याधरैरध्युषितानि सेवितानि अधिष्ठितानि चारुशिलातलानि
 येषां तानि । एवंविधानि स्थानानि चेत् न स्युस्तदा परतिस्कारपिण्डरता नरा भवेयु । एतावता
 परावमानात् तान्येव स्थानानि सेवितानि वरम् ॥ ७२ ॥

यदा मेरुः श्रीमान् निपतति युगान्ताग्निनिहैतः

समुद्राः श्लुष्यन्ति प्रचुरनिकरग्राहनिलयाः ।

धरा गच्छत्यन्तं धरणिधरपादैरपि धृता

शरीरे का वार्ता करिकलभकर्णाग्रचपले ॥ ७३ ॥

यदा श्रीमान् मेरुः युगान्ताग्निनिहतो (ह. 'हितो) निपतति । समुद्राः श्लुष्यन्ति
 (हं. पुष्यन्ति) । किं समुद्रा ? । प्रचुरानिकरग्राहनिलयाः प्रचुराश्च ते निकरा समूहा [ते
 सन्ति येषां तेषां] ग्राहाणा जलचरजीवानां निलया गृहाणि येषु ते प्रचुरनिकरग्राहनिलया ।
 'पि पुन. धरा वसुधरा अन्तं गच्छति विलयं व्रजति । किं धरा ? । धरणिधरपादैः धृतापि
 'वलम्बितापि । तथा शरीरे का वार्ता । किं शरीरे ? । करिकलभकर्णाग्रचपले करिकलमानां
 ग्रीववद् चपलं करिकलभकर्णाग्रचपलं तस्मिन् ॥ ७३ ॥

एकाकी निःस्पृहः शान्तः पाणिपात्रो दिगम्बरः ।

कदा शंभो भविष्यामि कर्मनिर्मूलनक्षमः ॥ ७४ ॥

१ ज. सवा । २ छ. 'निहितः । ३ घ. छ. धृताः । ४ ख. शंभुभवि' ।

[हे प्रमो] हे शंभो ! अहं पतादशः कदा भविष्यामि । किं० अहम् ? । एकाकी
अद्वितीयः । पुनः किं० अहम् ? । निस्पृहः । पुनः किं० अहम् ? । शान्तः । पुनः किं० अहम् ? ।
पाणिपात्रः पाण्डुरेव पात्रं भाण्डं यस्य स पाणिपात्रः । पुनः किं० अहम् ? । दिग्गम्बरः दिश एव
अन्दरं यस्य असौ दिग्गम्बरः । पुनः किं० अहम् ? । कर्मनिर्मूलनक्षमः कर्मणां निर्मूलनं कर्मनिर्मूलनं
कर्मनिर्मूलने क्षमः कर्मनिर्मूलनक्षमः ॥ ७४ ॥

प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुघास्ततः किं

दत्तं पदं शिरसि विद्विपतां ततः किम् ।

सन्मानिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किं

कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम् ॥ ७५ ॥

श्रियो लक्ष्यः प्राप्ताः ततः किम् । किं० श्रियः ? । सकलकामदुघाः समस्तानोरय-
दोग्ध्यः । विद्विपतां शिरसि मन्त्रके पदं दत्तं (स. न्यक्तं) ततः किम् । प्रणयिनः केहिनः
विषवैषैः सन्मानिताः ततः किम् । तनुभृतां प्राणिनां [तनुभिः] शरीरैः कल्पं कल्पान्तं
यावत् स्थितं प्राणितं ततः किम् । एतावता संसारस्य निर्ममत्वैव वरम् ॥ ७५ ॥

भक्तिर्भवे मरणजन्मभयं हृदिस्यं

स्नेहो न बन्धुषु न मन्मथजा विकाराः ।

संसर्गदोषरहिता विजना वनान्ता

वैराग्यमस्ति किमतः परमार्थनीयम् ॥ ७६ ॥

अतः परं वैराग्यमस्ति । तत् किम् ? । भक्तिर्भवे महेशे । अन्यच्च हृदिस्यं मरण-
जन्मभयम् । अन्यच्च बन्धुषु स्नेहो न । अन्यच्च मन्मथजाः कामोद्भवा विकारा न ।
अन्यच्च वनान्ताः विजनाः जनरहिताः । किं० वनान्ताः ? । संसर्गदोषरहिताः संसर्गस्य दोषः
संसर्गदोषः तेन रहिताः संसर्गदोषरहिताः । अनोऽपि वैराग्यं किमपि नास्ति । किं० वैराग्यम् । १ ।
परमार्थनीयं परमवत्सुकम् (हं. पुनम्) ॥ ७६ ॥

जीर्णा कन्या ततः किं सितममल्पपैटं पट्टस्त्रं ततः किं

एका भार्या ततः किं हैयकरिसुगणैरावृतो वा ततः किम् ।

भक्तं मुक्तं ततः किं कदशनमथ वा वासरान्ते ततः किं

व्यक्तं ज्योतिर्न चान्तर्मथितमवभयं वैभवं वा ततः किम् ॥७७॥

१ घ. संमानिताः । २ ग. परमर्थं । ३ ज. परं पट्टकूलं । ४ च. त्येका; ज.
एषा । ५ च. कतिनुरागणैतत् । ६ ख. वान्तं । हं. श्लोकोऽयं न पश्यते । ग. जीर्जित
शुभम् । घ. अथ टीका न ।

तस्मादनन्तमजरं परमं विकृतिं

तैद् ब्रह्म वाञ्छत जना यदि चेतनस्थाः ।

यस्यानुपद्भिण इमे भवनाधिपत्य-

भोगादयः कृपणलोकैरता भवन्ति ॥ ७८ ॥

हे जनाः ! यदि यूयं चेतनस्थाः तत् तस्मात् ब्रह्म वाञ्छत । कि० ब्रह्म^१ । अनन्तं
अन्तरहित अजर अनामित । पुन कि० ब्रह्म^२ । परमं विकृतिं । यस्य परब्रह्मण इमे
भवनाधिपत्यभोगादयः अनुपद्भिणो भवन्ति अनुयायिनो वर्तन्ते । कि० भवनाधिपत्य
भोगादयः^३ । कृपणलोकैरताः तुच्छजनविभ्रमा ॥ ७८ ॥

पातालमाविशसि यासि नमो विलङ्घ्य

दिग्मण्डलं भ्रमसि मानसचापलेन ।

आन्त्यापि जातु विमलं कथमौत्सनीनं

तद् ब्रह्म न स्मरसि निर्वृतिमेपि येन ॥ ७९ ॥

रे भूढ^१ पातालमाविशसि । अन्यच्च नमः आकाशं विलङ्घ्य यासि । अन्यच्च
दिग्मण्डलं भ्रमसि । केन^२ । मानसचापलेन मानसस्य चापलं मानसचापलं तेन । जातु कदा
चित् आन्त्यापि तद् ब्रह्म कथं न स्मरसि । येन ब्रह्मणा निर्वृतिम् (मातृशब्दे 'निर्वृतिं') एपि
मुक्तिं प्राप्स्यसि । कि० ब्रह्म^३ । आत्मनीनं । कोऽर्थ^४ । आत्माने हित आत्मनीनम् । पुन कि०
ब्रह्म^५ । विमलं निर्मलम् ॥ ७९ ॥

रात्रिः सैव पुनः स एव दिवसो मत्वा बुधा जन्तवो

धावन्युद्यमिनस्तथैव निभृतप्रारब्धतत्तत्क्रियाः ।

व्यापारैः पुनरुक्तभुक्तविषयैरेवंविधेनामुना

संसारेण कदर्थिता वयमहो मोहान्न लज्जामहे ॥ ८० ॥

अहो इति दुःखे । अमुना एवंविधेन संसारेण कदर्थिताः । कस्मात्^१ । मोहान्न
मौज्यात् । कथं^२ । न लज्जामहे । कै^३ । व्यापारैः । कि० व्यापारैः^४ । पुनरुक्तभुक्तविषयैः
पुनरुक्तानि पुनर्विहितानि यानि मुक्तानि मोननानि अन्यच्च विषयाः तैः । बुधाः पण्डिता
जन्तवः प्राणिन उद्यमिनः उपमनन्तो धारन्ति । कि० जन्तवः^५ । तथैव पुन पुन निभृत-
प्रारब्धतत्तत्क्रियाः वार वार निभृता प्रारब्धा तत्तत्क्रिया वस्तु । कि० कृत्वा^६ । ता रात्रि
मत्वा पुन तथैव दिवसं मत्वा शक्त्वा । यत् प्रोक्तम्-

१ ख विकृतिं, ग. विरोध । २ ग. तद्ब्रह्म चिन्तय किमेभिरसद्विकल्पैः । ३ ख.
घ. भुवना । ४ ग. मत्ता । ५ छ. आत्मनीय ।

‘पुनरपि रजनी पुनरपि दिवसः पुनरपि मासः पुनरपि वर्षम् ।

पुनरपि बृद्धः पुनरपि बालः पुनरपि याति समेति च कालः ॥’ १ ॥

एवंविधं संसारस्य स्वरूपं मत्वा तस्मात् संसारात् विरक्त्य [बुधा] एव भवन्ति
न जहाः ॥ ८० ॥

महीशय्या शय्या विपुलमुपधानं भुजलता

वितानं चाकाशं व्यजनमनुकूलोऽयमनिलः ।

स्फुरद्दीपश्चन्द्रो विरतिवनितासङ्गमुदितः

सुखं शान्तः शेते मुनिरतनुभृतिर्नृप इव ॥ ८१ ॥

शान्तो मुनिः सुखं यथा भवति [तथा] शेते । यस्य मुनेः महीशय्या शय्या
पृथ्वीस्थापः शयनम् । यस्य मुनेर्विपुलमुपधानं गण्डपः [?] भुजलता भुजवल्ली । चान्यत्
वितानं चन्द्रोदयः आकाशम् । अयमनुकूलः शीतल [अनिलः] पवनः व्यजनं तालवृन्तः ।
चान्यत् चन्द्रः स्फुरद्दीपः । चान्यत् विरतिवनितासङ्गं प्रति उदितः । मुनिः क इव ? । नृप
इव यथा नृपः । महीशय्या पृथ्वीस्थापिनी शय्या भवति । अन्यच्च विपुलोपधानो भवति
विस्तीर्णगण्डमो (ख. °गण्डयो; च. °गण्डशो) भवति । चान्यत् । आकाशोपरि (हं. °शं प्रति)
मत्तकोपरि वितानं भवति । चान्यत् व्यजनानिलेन वीजितो भवति । अन्यच्च स्फुरद्दीपो भवति ।
अन्यच्च वनितासङ्गं प्रति उदितो भवति । किं० मुनिः ? । चान्यत् नृपः ? । अतनुभृतिः ।
अतन्दी मूर्तिर्विभृतिर्यस्य [सः] । पक्षे लक्ष्मीः ॥ ८१ ॥

त्रैलोक्याधिपतित्वमेव विरसं यस्मिन् महाशासने

तद्धृद्यासनबल्लमानघटने भोगे रतिं मा कृथाः ।

भोगः कोऽपि स एकं एव परमो नित्योदितो जृम्भते

यत्स्यादाद् विरसा भवन्ति विषयाल्लैलोक्यराज्यादयः ॥ ८२ ॥

हे आत्मन् ! तत् परब्रह्म लब्ध्वा (हं. °या) भोगे रतिं मा कृथाः । यस्मिन्
परब्रह्मणि एव निश्चयेन त्रैलोक्याधिपतित्वं विरसं वर्तते । किं० परब्रह्मणि ? । महाशामने
प्रौढमते । किं० भोगे ? । आसनबल्लमानघटने । आसनं सिंहासनं मुखासनादि वस्त्राणि चीना-
शुक्रमृदङ्गादि (? °दीनि) मानं महत्त्वाभिमानादि तेषां घटनं आसनबल्लमानघटनं तस्मिन् ।
एवंविधे भोगे का रतिः । कोऽपि स भोग एक एव परमो ब्रह्म नित्योदितः सन् उजृम्भते ।

१ ख. घ. मही शय्या रम्या । ग. च. मही रम्या शय्या । २ ग. शान्तं । ३ हं.
वृद्धश्या । ४ ज. एव । ५ ख. नित्योदितो । ६ हं. °जृम्भते । ७ ख. घ. वसारासः ।
ग. विभवात् ।

यत्स्वादात् यस्य ब्रह्मणो स्तात् त्रैलोक्यराज्यादयो विषया विरसा भवन्ति मोक्षदाय
(ह 'यि) कलात् ॥ ८२ ॥

कि वेदैः स्मृतिभिः पुराणपठनैः शास्त्रैर्महाविस्तरैः

स्वर्गग्रामकुटीनिवासफलदैः कर्मक्रियाविभ्रमैः ।

मुक्तत्वैकं भवभारदुःखरचनाविध्वंसकालानलं

स्वात्मानन्दपदप्रवेशकलनं शेषा वणिग्वृत्तयः ॥ ८३ ॥

वेदैः कि, स्मृतिभिः कि, पुराणपठनैः कि, शास्त्रैः किम् । कि० शास्त्रै । महा-
विस्तरैः महान् विस्तारो येषां ते महाविस्तरास्तैः । [अन्यच्च] कर्मक्रियाविभ्रमैः किम् । कि०
कर्मक्रियाविभ्रमैः ? । स्वर्गग्रामकुटीनिवासफलदैः स्वर्गग्रामस्वकुटी स्वर्गग्रामकुटी तस्या निवासफल
ददतीति स्वर्गग्रामकुटीनिवासफलदास्तैः । एक स्वात्मानन्दपदप्रवेशकलनं मुक्त्वा (छ भव्यं) ।
स्वीयोऽसौ आत्मा स्वात्मा तस्य यत् आनन्दपद स्वात्मानन्दपद तस्य प्रवेशकलन स्वात्मा-
नन्दपदप्रवेशकलन । [कि० तत् ? । भवभारदुःखरचनाविध्वंसकालानल ।] शेषाः क्रिया
वणिग्वृत्तयः वणिगाचरणम् ॥ ८३ ॥

आयुः कल्लोललोलं कतिपयदिवसस्थायिनी यौवनश्रीर्

अर्थाः संकल्पकल्पा घनसमयतडिद्विभ्रमा भोगपूराः ।

कण्ठाश्लेषोपगूढं तदपि च न चिरं यत् प्रियाभिः प्रणीतं

ब्रह्मण्यासक्तचित्ता भवत भवभयाम्भोधिपारं तरीतुम् ॥ ८४ ॥

हे उक्तया । ब्रह्मणि परब्रह्मणि आसक्तचित्ता भवत (क च भवतु, ख ग घ
भवन्तु) यूयं । कि कर्तुम् ? । भवभयाम्भोधिपार तरीतुं । भवभयाम्भोधि पार भवभयाम्भोधि
पारस्तम् । शेष समस्तमस्यम् । कि किम् ? । आयुः कल्लोललोलं समुद्रकल्लोलवचपलम् ।
यौवनश्री कतिपयदिवसस्थायिनी कतिपयदिवसान् स्यात् श्रीमत्स्यात्ता कतिपयदिवसस्थायिनी ।
अर्थाः संकल्पकल्पाः संकल्पतुल्या । भोगपूरा (छ पूरा) घनसमयतडिद्विभ्रमाः
घनसमयतडिद्विभ्रमो येषां ते घनसमयतडिद्विभ्रमाः । प्रियाभिः प्रणीतं यत् कण्ठाश्लेषोपगूढं
तदपि न चिरं । तस्मिन् कारणे परब्रह्म एव शाश्वतम् ॥ ८४ ॥

ब्रह्माण्डमण्डलीमात्रं कि लोभाय मनस्विनः ।

शैफरीस्फुरितेनावधेः क्षुब्धता जातु जायते ॥ ८५ ॥

१ ग भवयघं घ भुजमात् । २ ह कालानिल । ३ छ भोगपूरा । ४ ख. ग
भषतु । ५ घ शवती ।

मनस्विनः जितेन्द्रियस्य (हं. यतेंद्रियस्य) ब्रह्माण्डमण्डलीमात्रं किं लोभाय जायते ।
 अपि तु न । ब्रह्माण्डस्य मण्डली ब्रह्माण्डमण्डली ब्रह्माण्डमण्डली एव मात्रा यस्य तत् ब्रह्माण्डमण्डली-
 मात्रम् । अन्येः समुद्रस्य शफरीस्फुरितेन मत्सिकावेष्टनेन (ख. 'वेष्टितेन) जातु कदाचिद्
 क्षुब्धता (च क्षुद्रता) शोभना (छ. क्षीममाना) जायते । अपि तु न । तथा मनस्विनः
 पुरुषस्य ब्रह्माण्डं लोभाय न जायते ॥ ८५ ॥

यदासीदज्ञानं स्मरतिमिरसंस्कारजनितं
 तदा दृष्टं नारीमयमिदमशेषं जगदपि ।

इदानीमस्माकं पटुतरविवेकाञ्जनजुषां
 समीभूता दृष्टिस्त्रिसुवनमपि ब्रह्म तनुते ॥ ८६ ॥

यदा यस्मिन् प्रस्तावे अज्ञानमासीत् तदा इदं अशेषं जगदपि मया नारीमय दृष्टम् ।
 किं लक्षणमज्ञानम् ? । स्मरतिमिरसंस्कारजनितं स्मरस्य कन्दर्पस्य यत् तिमिरमेतन्धकार तस्य सत्कारेण
 पूर्वमबोधनपरिणामेन अनितम् । इदानीं सप्रतं अस्माकं समीभूता दृष्टिः समतापरिणामेनाच्छ्रुतं
 चेत् त्रिभुवनमपि ब्रह्म तनुते परब्रह्मरूपं विस्तारयति । किं अस्माकम् ? । पटुतरविवेकाञ्जन-
 जुषां प्रकृत्य पटु पटुतर पटुतरो योजसौ विवेक पटुतरविवेक [स एव] अञ्जन पटुतरविवेकाञ्जनं
 तेन पटुतरविवेकाञ्जन(१) अनेन जुष (२) जुद्) सेवनं येषां ते पटुतरविवेकाञ्जनजुषोपायम् । अथ
 यथास्थितं संसारस्य स्वरूपं पश्याम ॥ ८६ ॥

रम्याश्चन्द्रमरीचयस्तृणवती रम्या वनान्तस्थली

रम्यः साधुसमागमः शमसुखं काव्येषु रम्याः कथाः ।

कोपोपाहितवाप्यविन्दुतरलं रम्यं प्रियाया मुखं

सर्वं रम्यमनित्यतामुपगते चित्ते न किञ्चित् पुनः ॥ ८७ ॥

चन्द्रमरीचयो रम्याः । वनान्तस्थली रम्या । किं स्थली ? । तृणवती शाहलतृणयुता ।
 साधुसमागमः रम्यः । शमसुखं रम्यम् । काव्येषु कथा रम्याः (ह. रम्या) । अन्यच्च
 प्रियायाः मुखं रम्यम् । किं मुखम् ? । कोपोपाहितवाप्यविन्दुतरलं कोपोपाहितं कोपोप-
 निवेशितं यद् वाप्यविन्दु तेन तरत् चञ्चल कोपोपाहितवाप्यविन्दुतरलम् । पुनः अनित्यतां उपगते
 उपाते चित्ते सर्वं रम्यं न किञ्चित् ॥ ८७ ॥

॥ 'भिक्षाशी जनमध्यसङ्गरहितः स्वायत्तचेष्टः सदा

दानादानविरक्तमार्गनिरतः कश्चित् तपस्वी स्थितः ।

रथ्याक्षीणविशीर्णजीर्णवसनैः संप्राप्तकन्यासखो

निर्मानो निरहंकृतिः शमसुखाभोगैकवद्धस्पृहः ॥ ८८ ॥

एवंविध तपस्वी कश्चिद् विल स्थितो वर्तते । कीदृशः ? । भिक्षाशी भिक्षामोजनः । पुन किं० ? । जनमध्यसङ्गरहितः । पुन किं० तपस्वी ? । सदा सर्वदा स्थायत्तचेष्टः स्वाधीन-मानसपरिणाम । पुन कीदृशः ? । दानादानविरक्तमार्गनिरतः दानं च आदानं च दानादाने दानादानयोर्विरक्तमार्गं [तत्र निरत सावधान ।] पुन कीदृशः ? । रथ्याक्षीणविशीर्णजीर्णवसनैः संप्राप्तकन्यासरतः रथ्याया क्षीणानि विशीर्णानि (हं. विस्तीर्णानि) जीर्णानि वसनानि रथ्याक्षीणविशीर्णजीर्णवसनानि तै कृत्वा संप्राप्त कन्या सखी पत्नी सहायिनी येन स । पुनः कीदृशः ? । निर्मानः नोमानी गर्वरहित ब्रह्मज्ञ (च. छ. आत्मज्ञ) । पुन किं० ? । निरहंकृतिः निरहंकारः । पुन किं० ? । शमसुखाभोगैकवद्धस्पृहः शमस्य सुखं शमसुखं [तस्य आभोग अनुभव तत्र] शमसुखाभोगे कित्तारे एका बद्धा स्पृहा येन स ॥ ८८ ॥

मातर् मेदिनि तात मारुत सखे तेजः सुवन्धो जल

भ्रातर् व्योम निबद्ध एष भवतामन्त्यप्रणामाञ्जलिः ।

युष्मत्सङ्गवशोपजातसुकृतोद्रेकस्फुरन्निर्मल-

ज्ञानापास्तसमस्तमोहमहिमा लीये परब्रह्मणि ॥ ८९ ॥

हे मातः ! हे मेदिनि ! हे तात मारुत ! हे सखे तेजः ! हे सुवन्धो जल ! (त. ग. ०ञ्जल) हे भ्रातर् व्योम ! भवतां पञ्चतत्त्वाना एषः अन्त्यप्रणामाञ्जलिः निबद्धोऽस्ति । तथाविधेय तथा परब्रह्मणि लीये लीनो भवामि । किं० अहम् ? । युष्मत्सङ्गवशोपजातसुकृतो-द्रेकस्फुरन्निर्मलज्ञानापास्तसमस्तमोहमहिमा युष्माकं सन्न [युष्मत्सङ्गस्तस्य वशस्तेन] युष्म-त्सङ्गवशेन उपजातो योऽसौ सुकृतोद्रेक तस्य स्फुरन्निर्मलज्ञानेन अपास्ता (? श्लो) निराकृता (? त) समस्तमोहमहिमा येन स युष्म० ॥ ८९ ॥

यावत् स्वैस्यमिदं कैलेवरगृहं यावच्च दूरे जरा

यावच्चेन्द्रियशक्तिरप्रतिहता यावत् क्षयो नायुषः ।

आत्मश्रेयसि तावदेव विदुषा कार्यः प्रयत्नो महान्

आदीप्ते भवने तुं कूपस्वर्नने प्रत्युद्यमः कीदृशः ॥ ९० ॥

१ च. 'शमसुखो ।' २ छ. ग. घ. सुवन्धोज्ज्वल । ३ ग. अन्त्यः । ४ ग. परे ब्रह्मणि । ५ घ. स्वास्थ्यमिदं । ६ च. शरीरमयज । ७ ग. प्रोदीप्ते, ह. ज उदीप्ते । ८ छ. घ. शयने । ९ छ. घ. न. हं. च. हि । १० क. ख. ग. घ. खनने ।

विदुषा पण्डितेन आत्मश्रेयसि संमोक्षोपाये (हं. ख. च. सुमोक्षाय) तावदेव
महान् प्रयत्नः कार्यः । [यावदिदं कलेवरगृहं शरीरमन्दिरं स्वस्य वर्तते समाधानपरायणं
वर्तते । चान्यत् । यावत् जरा दूरे वर्तते । चान्यत् यावत् इन्द्रियशक्तिः अप्रतिहता वर्तते ।
चान्यत् । यावदायुषः क्षयो नास्ति । तावदेव स्वहिते प्रयत्नः कार्यः ।] [तु पुनः] भवने
[आदीप्ते] (च. उदीपिते) सति प्रदीपे सति । (ख. च. हि निश्चितम्) । कूप (हं. छ. प्रकूप)
खनने कीदृशः प्रत्युद्यमः । ननु प्रदीपने प्रदीपे सति कूपं खनितुं न शक्यते ॥ ९० ॥

नाम्यस्ता सुवि वादिवृन्ददमनी विद्या विनीतोचिता

खड्गाग्रैः करिकुम्भपीठदलनैर्नाकं न नीतं यशः ।

कान्ताकौमलपल्लवाभररसः पीतो न चन्द्रोदये

तारुण्यं गतमेव निष्कलमहो शून्यालये दीपवत् ॥ ९१ ॥

सुवि पृथिव्यां विद्या न अम्यस्ता । किं विद्या ? । वादिवृन्ददमनी । पुनः किं
विद्या ? । विनीतोचिता विनयवतः पुरुषस्य योग्या । खड्गाग्रैः रूपाण्याराभिः यशो नाकं
स्पर्श्लोकं प्रति न नीतम् । किं खड्गाग्रैः ? । करिकुम्भपीठदलनैः करिणां कुम्भपीठं करि-
कुम्भपीठं सहस्रेण शीलं येषां ते करिकुम्भपीठदलनास्तैः । चान्यत् । चन्द्रोदये कान्ताकौमल-
पल्लवाभररसो न पीतः । अहो इति खेदे । तारुण्यं यौवनं निष्कलमेव गतम् । किंत्व ? ।
शून्यालये दीपवत् ॥ ९१ ॥

ज्ञानं सतां मानमदादिनाशनं केषां चिदेतन्मदमानकारणम् ।

स्थानं विविक्तं यमिनां विमुक्तये कामातुराणामतिकामकारणम् ॥ ९२

सतां संसुहृषाणां ध्यानं मानमदादिनाशनं भवति । केषां चिदप्रमानां एतत् ज्ञानं
मदमानकारणं भवति । असुमेवार्थं कविर्दृष्टान्तेन द्रव्यति । यमिनां मुनीनां विविक्तं स्थानं
एकान्तप्रदेशः विमुक्तये भवति संसारोच्छेदनाय स्यात् । कामातुराणां पुत्रपाणा तदेव विविक्ते
निर्जनं (हं. निर्व्रजनं) जनरहितं [स्थानं] अतिकामकारणं भवति कामविक्रयाय स्यात् ॥ ९२ ॥

जीर्णा एव मनोरथाः स्वहृदये यान्तं जरां यौवनं

हन्ताङ्गेषु गुणाश्च वन्ध्यफलतां यान्ता गुणज्ञैर्विना ।

किं युक्तं सहस्राभ्युपैति बलवान् कालः कृतान्तोऽक्षमी

सौज्ञातं त्रिपुरान्तकान्त्रियुगलं मुक्त्वाऽस्ति नान्या गतिः ॥ ९३

१ ज. 'दन्तिदमनी' । २ ज. 'दन्तदलनैः' । ३ ख. घ. नीतं न नाकं । ४ हं. क. ग.
भिःफल' । ५ हं. विमुक्तं । ६ ग. सुहृदये । ७ ख. घ. ज. जातं; छ. व्य्यातं । ८ क.
जात । ९ ख. घ. जातं । १० घ. कामः । ११ ख. ग. घ. द्वाहानं; घ. द्वाहानं । १२ ज.
युगलं । १३ ग. मुक्तास्ति ।

मनोरथाः स्वहृदये जीर्णाः एव । यौवनं [जरां यातं] जगव्यासम् । हन्तेति खेदे ।
चान्वत् । गुणा [अक्षेपु] वन्ध्यफलतां गुणज्ञैर्विना जाताः । अक्षमी चलान् कालो य-
सहसा अम्युपैति । किं युक्तम् ? । हि निश्चितम् । आज्ञातम् आ समन्ताद्भावेन ज्ञात । [किम्
आज्ञातम् ?] त्रिपुरान्तनाह्वियुगलं वृज्वा अन्या गतिर्नास्ति । किं काल ? । कृतान्तः
कृतोऽन्तो येन स कृतान्त ॥ ९३ ॥

तृषा शुष्यत्यास्ये पिबति सलिलं स्वादुसुरभि

क्षुधार्तः सन् शालीन् कञ्जलयति शाकादिवलितान् ।

प्रदीप्ते रागामौ सुदृढतरमाश्लिष्यति वधूं

प्रतीकारो व्याधेः सुखमिव विपर्यस्यति जनः ॥ ९४ ॥

प्राणी सलिलं पानीय पिबति । क सति ? । आस्ये वदने तृषा शुष्यति सति । किं
सलिलम् ? । स्वादुसुरभि । प्राणो क्षुधार्तः सन् शालीन् कञ्जलयति अति । किं शालीन् ? ।
शाकादिवलितान् । प्राणी रागामौ प्रदीप्ते मति सुदृढतर मया भवति वधूं मार्या आश्लिष्यति
आलिङ्गते । जनः प्राणी व्याधेः प्रतीकारः उपचार [योजयति] सुखमिव विपर्यस्यति
विपर्यासं करोति ॥ ९४ ॥

स्नात्वा गाङ्गैः पयोभिः शुचिकुसुमफलैरर्चयित्वा विभो त्वां

ध्येये ध्यानं निवेदये क्षितिधरकुहरप्रावपर्यङ्कमूले ।

आत्मारामः फलाशी गुरुवचनरतस्त्वत्प्रसादात् स्मरारे

दुःखं मोक्षे कदाहं तव चरणरतो ध्यानमार्गैर्कप्रश्नः ॥ ९५ ॥

हे स्मरारे ! कदा दुःखान्मोक्षे । किं कृत्वा ? । गाङ्गैः पयोभिः (ह ख च ला)
स्नात्वा । हे विभो ! चान्वत् शुचिकुसुमफलैरर्चयित्वा । पुन किं कृत्वा ? । क्षितिधर-
कुहरप्रावपर्यङ्कमूले ध्येये कर्मणि ध्यानं निवेदये । क्षितिधरस्य कुहरं क्षितिधरकुहरम् ।
क्षितिधरकुहरस्य यत् प्राव तदेव पर्यं क तस्य यन्मूल [तत्] क्षितिधरकुहरप्रावपर्यङ्कमूलं तस्मिन् ।
किं अहम् ? । आत्मारामः । पुन किं अहम् ? । फलाशी । पुन किं अहम् ? ।
स्मरप्रसादात् गुरुवचनरतः । पुन किं अहम् ? । ध्यानमार्गैर्कप्रश्नः ('ध्ये', 'प्रै') ।
[पुन किं अहम् ?] तव चरणरतः ॥ ९५ ॥

शय्या शैलशिला गृहं गिरिगुहा वस्त्रं तरुणां त्वचः

सारङ्गाः सुहृदो ननु क्षितिस्त्वं वृत्तिः फलैः कोमलैः ।—

१ ज कुञ्जलयति । २ च सुदृढतरम् । ३ ग सुखमिति । ४ ख, ग घ नियोज्य ।
५ ह, मूल । ६ ग, 'रामोपलीनो । ७ छ, दुःखान् । ८ ख मोक्षे कदाहं । घ, मोक्षक-
दाहं । ९ च प्रश्नैः ; ह छ ज 'ध्वनै' ।

येषां नैर्हरमम्यु पानमुचितं रत्यैवै विद्याङ्गना

, , मन्ये ते परमेश्वराः शिरसि चैर्वद्धो न सेवाङ्गलिः ॥ ९६ ॥

येषां पुराणामेवंपिथा स्थितिः, अदमेवं मन्ये त एव परमेश्वराः । ता का स्थितिः ? । शैलशिला शय्या । गिरिगुहा गृहम् । तरुणां त्वचो वक्ष्म । सुहृदः सारङ्गाः । ननु निश्चितं विदित्वा वृषाणां कोमलः फलैः शृत्तिः । नैर्हरमम्यु पानं । एव निश्चयेन सत्या सह उचितम् अङ्गना विद्या । येषामिति स्थितिः ते ईश्वराः यैः शिरसि सेवाङ्गलिर्न बद्धः ॥ ९६ ॥

सत्यामेव त्रिलोकीसरिति हरशिरश्चुम्बिनीविच्छटायां

सद्दृष्टं कल्पयन्त्यां तद्विदपिभवेवैर्लकलैः सत्फलैश्च ।

कोऽयं विद्वान् विपत्तिञ्जरजनितरुजाऽतीव दुःखासिकानां

वक्त्रं वीक्षेत दुःस्ये यदि हि न विभृयात् स्वे कुटुम्बेऽनुकम्पाम् ॥ ९७ ॥

हि निश्चितम् । यदि चेत् दुःस्ये (हं. दुस्ते) [ह्ये] लगीये कुटुम्बेऽनुकम्पयां कृपां न विभृयात् । यत्तदोर्नित्यसंन्य इति न्यायात् । तदा कोऽयं विद्वान् अतीव दुःखासिकानां नारीणां वक्त्रं वीक्षेत । अपि तु न कोऽपि । विपत्तिञ्जरजनितरुजा विपत्तिरेव ज्वरः विपत्तिञ्जरः विपत्तिञ्जरेण जनिता ह्य् विपत्तिञ्जरजनितरुक् तथा । कस्मा सत्याम् ? । त्रिलोकीसरिति गङ्गायां सत्यामेव । किं सरिति ? । हरशिरश्चुम्बिनीविच्छटायां हरशिरश्चुम्बिनी ईश्वरमन्त्रकस्यादीनी (स. च. कस्य रानी) नीविच्छटा काञ्चीप्रदेशो यस्याः सा हरशिरश्चुम्बिनीविच्छटा सत्याम् । पुनः किं त्रिलोकीसरिति ? । सद्दृष्टे सदाचारे कल्पयन्त्यां प्रेरयन्त्यां । कैः ? । सत्फलैः । चान्यत् । वल्लभैः । किं सत्फलैः वल्लभैः ? । तद्विदपिभवेः तद्वक्षोद्भवैः ॥ ९७ ॥

उद्यानेषु विचित्रभोजनविधिस्तीव्रातितीव्रं तपः

कौपीनावरणं सुवल्लभमितं भिक्षाटनं मण्डनम् ।

आसन्नं मरणं च मङ्गलसमं यस्यां समुत्पद्यते

तां कार्श्यां परिहृत्य हन्त विद्युधैरन्यत्र किं स्वीयते ॥ ९८ ॥

तां कार्श्यां (हं. कासी) परिहृत्य (हं. च. छ. 'त्वमन्वा) । हन्त इति रोदे । विद्युधैः किं अन्यत्र स्वीयते । अपि तु न । यस्यां काश्या उद्यानेषु विचित्रभोजनविधिः । चान्यत् । तीव्रातितीव्रं तपः । चान्यत् मुरधं कौपीनावरणं मण्डनम् । चान्यत् यस्यां अमि- [तं भिक्षाटनम् । चान्यत् । यस्यां] काश्यां मङ्गलसमं आसन्नं मरणं समुत्पद्यते । तां काशीं मुक्त्वा अन्यत्र कथं स्वीयते ॥ ९८ ॥

१ स. च. च. निर्हरम् । २ स. ग. रत्येय । ३ च. सद्दृष्टां । छ. सद्दृष्टे । ज. सद्दृष्टं । ४ स. तद्विदपि ; हं. च. तद्विदपि ; छ. ज. तद्विदपि । ५ स. च. छ. वीक्ष्येत । ६ स. च. दुःस्ये ; ग. दुःस्यो । ७ च. लभयं । ८ हं. कासी ।

नायं ते समयो रहस्यमर्धुना निद्राति नाथो यदि
स्थित्वा द्रक्ष्यति कुप्यति प्रसुरिति द्वारेषु येषां वचः ।

चेतैस्तानपहाय याहि भवनं देवस्य विश्वेशितुर्

निर्दोवारिकनिर्दयोक्त्यर्परुपं निःसीमशर्मप्रदम् ॥ ९९ ॥

यदि प्रभुः स्वामी येषां वचो द्वारेषु श्रुत्वा स्थित्वा इति द्रक्ष्यति कुप्यति । इती
किम् ? । नायं ते समयः संप्रति पक्तावो नास्ति । अधुना रहस्यं मन्त्रालोचनाद्यः (हं. लोचनः ।)
[नाथः] स्वामी निद्राति प्रनीला कुल्ले । रे चेतः ! तान् प्रभूतपहाय विश्वेशितुः परमेश्वरस्य
महेशस्य भवनं याहि । किं भवनम् ? । निर्दोवारिकनिर्दयोक्त्यर्परुपम् । कोऽर्थः ? । निर्गतो दौवा-
रिको यस्मात् तद्विदोवारिकं प्रतीहारहितम् । निर्दयोक्त्या कठोरोक्त्या अपगतो स्ट् कोपो यस्मात् तत्
निर्दयोक्त्यर्परुपं निर्दोवारिकं च निर्दयोक्त्यर्परुपं च तत् । पुनः किं ? । निःसीमशर्मप्रदम् निःसीमं
सीमाहीनं शर्म सौख्यं प्रददातीति [तत्] निःसीमशर्मप्रदम् । अनर्गलसौख्यदायकमित्यर्थः ॥ ९९ ॥

प्रियसंखि विपद्दण्डत्रातप्रपातपरंपरा-

परिचयचले चिन्ताचक्रे निधाय विधिः खलः ।

मृदमिव बलात् पिण्डीकृत्य प्रगल्भकुलालवत्

भ्रमयति मनो नो जानीमः किमत्र विधास्यति ॥ १०० ॥

हे प्रियसखि ! (स. ७त्से) खलो विधिः पगइमुल्लो देवः नो जानीमः अत्र
इदानीं किं विधास्यति । अयं विधिः चिन्ताचक्रे निधाय बलात् पिण्डीकृत्य मनो भ्रमयति ।
किं चिन्ताचक्रे ? । विपद्दण्ड [त्रात] प्रपातपरंपरापरिचयचले विपदेव दण्डः विपद्दण्डः
तस्य या प्रपातपरंपरा तस्याः परंपरायाः परिचयस्तेन चलश्चखलः विपद्दण्डप्रपातपरंपरापरिचय-
चलश्चसिन् । मनः कमिव ? । मृदमिव । विधि क इव ? । प्रगल्भकुलालवत् । यथा प्रगल्भ-
कुलालः मृदं मृत्तिका बलात् पिण्डीकृत्य चक्रे निधाय भ्रमयति । एतावता विपरीतविधेः विलसितं
कोऽपि न वेत्ति ॥ १०० ॥

महेश्वरे वा जगतां महेश्वरे जनार्दने वा जगदन्तरात्मनि ।

न मेदहेतुः प्रतिपत्तिरस्ति मे तथापि भक्तिस्तरुणेन्दुशेखरे ॥ १०१ ॥

मे मम महेश्वरे वा अथ वा जनार्दने वाहुदेवे मेदहेतुः प्रतिपत्तिर्नास्ति । किं
महेश्वरे ? । जगतां महेश्वरे त्रिसुचनस्य अधिपतौ । किं जनार्दने ? । जगदन्तरात्मनि जगतां

१ हं. ख. ग. ज. द्रक्षति । २ ज. ते थ स्थानव । ३ ग. पाहि । ४ छ. °पुरुषं ।
५ ग. प्रियसख । ६ हं. ग. च. छ. ज. कोशेषु 'प्रात' इति नास्ति । ७ ज. 'प्रताप' । ८ घ.
खलु । ९ ग. 'तामपीश्वरे । १० ख. ग. च. तयोर्न मेदा; च. नो मेदहेतुः ।

विधत्रयाणां अन्तराला जगदन्तरालां तस्मिन् । उभयोर्देवयोर्मम चैतस्यन्तरं नास्ति । तथापि एवं
सत्यपि तरुणेन्दुशेखरे श्रीमहेशे मम भक्तिः (छ० एषा मिथ्यात्वानामुक्तिः) ॥ १०१ ॥

रे रे कन्दर्प करं कदर्थयसि किं कोदण्डटङ्कारवैः

रे रे कोकिल कोमलैः कलरवैः किं त्वं वृथा जल्पसि ।

मुग्धे स्निग्धविदग्धमुग्धमधुरैर्लोलैः कटाक्षैरलं

चेतश्चुम्बितचन्द्रचूडचरणध्यानामृतं वर्तते ॥ १०२ ॥

रे कन्दर्प ! कोदण्डटङ्कारवैः करं किं कदर्थयसि । रे रे कोकिल ! कोमलैः
कलरवैः पद्मस्रैः (त्वं) किं वृथा जल्पसि । हे मुग्धे ! त्वं (? तव) कटाक्षैरलं पूर्यताम् ।
किं कटाक्षैः ? स्निग्धविदग्धमुग्धमधुरक्षेपैः स्निग्धश्च विदग्धश्च मुग्धश्च मधुरश्च क्षेपो येषा
ते स्निग्धविदग्धमुग्धमधुरक्षेपाः सै । भवताम् पूर्वोक्तानां कृतं निखिल अपि व्यर्थम् । अस्माकं चेतः
चुम्बितचन्द्रचूडचरणध्यानामृतं वर्तते । चुम्बितं चन्द्रचूडस्य महेशस्य चरणध्यानामृतं येन
तत् चुम्बितचन्द्रचूडचरणध्यानामृतम् ॥ १०२ ॥

कौपीनं शतरत्नजर्जरतरं कन्या पुनस्तादृशी

निश्चिन्तं सुखसाध्यभैक्ष्यमशनं शय्या श्मशाने वने ।

मित्रामित्रसमानतातिविमला चिन्ताऽथ शून्यालये

ध्वस्ताशेषमदप्रमादमुदितो योगी सुखं तिष्ठति ॥ १०३ ॥

योगी सर्वसत्त्वपरित्यागी सुखं तिष्ठति । किं योगी ? । ध्वस्ताशेषमदप्रमादमुदितः
ध्वस्ता निराकृता, अशेषा मदप्रमादा येन स ध्वस्ताशेषमदप्रमादस्तेन मुदितः ध्वस्ताशेषमदप्रमाद-
मुदितः । यस्य योगिनः शतरत्नजर्जरतरं कौपीनम् । पुनः कन्या तादृशी पूर्वोक्ता शतरत्न-
जर्जरता । निश्चिन्तमशनम् । किं अशनम् ? । सुखसाध्यभैक्ष्यम् सुखेन साध्यं सुखसाध्यम्
एवविषया । मित्रायाः समुत्पन्नं सुखसाध्यभैक्ष्यम् । अन्यच्च शून्या श्मशाने वने वनान्ते । तथा
मित्रामित्रसमानता मित्रश्च अभिन्नश्च मित्रामित्रौ मित्रामित्रयोः सादृश्यं मानन (स. सामान्यं)
मित्रामित्रसमानता । अथ पश्चात् शून्यालये अतिविमला अतिनिर्मला शुद्धयानलक्षणा चिन्ता ।
अतः कारणात् योगी निर्मुक्तः संसारे सुख (ह. छ० न) तिष्ठति ॥ १०३ ॥

भोगा भङ्गवृत्तयो बहुविधास्तैरेव चायं भवस्

तैत् कस्यैव कृते परिभ्रमत रे लोकाः कृतं चेष्टितैः ।

१ ग. 'जर्जरतरः', च. 'जर्जरतरा' । २ म. घ. निश्चिन्त्यम् । ३ घ. मुदप्रमोद° ।
४ छं. स्वकास्येय, हं. तत्कस्येय ।

आशापाशशतोपशान्तिविशदं चेतः समाधीयतां

कामोच्छिचिपशे स्वधामनि यदि श्रद्धेयमसद्वचः ॥ १०४ ॥

रे लोकाः ! चेष्टितैः नवनविकल्पव्यापारैः कृतं पर्यताम् । यदि चेदसद्वचः श्रद्धेयं
श्रद्धामोय श्रद्धेयं अनुमत्य (मान्य) नित्यर्थं, तदा स्वधामनि स्वकीयशरीरमन्दिरे कामोच्छिचिपशे
कन्दर्पनयार्थं केवलं चेतः समाधीयताम् । किं० चेतः ? आशापाशशतोपशान्तिविशदम् ।
आशापाशस्य शत आशापाशशतं तस्य उपशान्त्या विशदं निर्मलं आशापाशशतोपशान्तिविशदम् ।
यतो भोगा भङ्गुरवृत्तयः भङ्गुरा विनस्वरा वृत्तिर्येषां ते भङ्गुरवृत्तयः । किं० भोगाः ?
बहुविधाः अनेकप्रकारा एव निश्चयेन । बहुविधैर्भोगैः अयं भरः संसार एव । रे लोका ! तद्
कस्मात् कारणात् कस्य कृते परिभ्रमत वम्रमणं कुरुत ॥ १०४ ॥

धन्याना गिरिकन्दरे निवसता ज्योतिः परं ध्यायताम्

आनन्दाश्रुजलं पिबन्ति शकुना निःशङ्कमङ्केशयाः ।

अस्माकं तु मनोरथैः परिचितप्रासादवापीतट-

क्रीडाकाननकेलिकौतुकजुपामायुः परिक्षीयते ॥ १०५ ॥

धन्याना मनुष्याणां एवस्त्रिया आयुः परिक्षीयते । किं० धन्यानाम् ? । गिरिकन्दरे
निवसताम् । धन्यानां किं वृत्तताम् ? । परं ज्योतिर्ध्यायताम् । येषां धन्यानां आनन्दाश्रुजलं
निःशङ्कं शङ्कापरिहतं शकुनाः पक्षिणः पिबन्ति । किं० शकुनाः ? । अङ्केशयाः उत्सङ्गसमारूढाः ।
तु पुनः अस्माकं अधन्यानां आपुरेव मनोरथैः परिक्षीयते । किं० अस्माकम् ? । परिचित
प्रासादवापीतटक्रीडाकाननकेलिकौतुकजुपा परिचिता या प्रासादवापीतटक्रीडाकाननकेल्यस्त्रासा
कौतुकैः जुपन्तीति [परिचित] प्रासादवापीतटक्रीडाकाननकेलिकौतुकजुपलेपाम् ॥ १०५ ॥

आघ्रातं मरणेन जन्म जरयाऽप्यत्युज्ज्वलं यौवनं

संतोषो धनलिप्सया शमसुखं प्रौढाङ्गनाविभ्रनैः ।

लोकैर्मत्सरिभिर्गुणा वनमुवो व्यालैर्नृपा दुर्जनैर्

अस्थैर्येण विभूतिरप्यपहता अस्त न किं के जनाः ॥ १०६ ॥

एभिः प्रकारैः किं न प्रसत्म् । अन्यत्र के जनाः न अस्ताः । मरणेन जन्म आघ्रातं
सृष्टमित्यर्थं । अत्युज्ज्वलं यौवनं जरया आघ्रातं सृष्टम् । धनलिप्सया सतोषः आघ्रातः ।
प्रौढाङ्गनाविभ्रनैः शमसुखं आघ्रातम् निरस्तं (हृष्टं अस्तम्) । मत्सरिभिलोकैः गुणाः
आघ्राता विनाशिता । व्यालैः दुष्टयैः वनमुवो आघ्राता । दुर्जनैर्नृपा मृगया आघ्राता
अस्ताः । विभूतिरपि अस्थैर्येण आघ्राता अपहता इत्यर्थः । तर्हि कालेन किं किं न विनष्टं किं
किं न विनश्यति ॥ १०६ ॥

१ ग मनोरथोपरि । २ ह न ज पर क्षीयते । ३ ग विद्युच्चलं इ 'प्यत्यु
ज्ज्वलं । ४ ग नृपो । ५ ग धृतिर्गत्यापहता । ६ ग केन वा ।

आधिब्याधिशतैर्वैर्यस्यतितरामारोग्यमुन्मूल्यते ।

लक्ष्मीर्यत्र पतत्रिवच्च विवृतद्वारा इव व्यापदः ।

जातं जातमवश्यमाशु विवशं मृत्युः करोत्यात्मसात्

तत् किं केन निरङ्कुशेन विधिना यन्निर्मितं सुस्थितम् ॥ १०७ ॥

। नाम इति संबोधने । तत् किम् यत् निरङ्कुशेन निरागङ्गेन [केन अव्यवस्थितेन] विधिना दैवेन मुसितं निर्मितम् । किं तत् ? । वयसि शरीरे आधिब्याधिशतैः अतितरां अतिशयेन आरोग्यमुन्मूल्यते । तत्र आधिर्मानसी पीडा व्याधी रोगसमुद्रया । चान्द्र । [यत्र] अ(थ)स्मिन् दैवनिर्माणे लक्ष्मीः पतत्रिवच्च पक्षिवत् पतनत्वा (ःश्या)ना वर्तते । व्यापदः विवृतद्वारा इव उव्पादितकपाटा इव वर्तन्ते । अवश्यं निश्चितं आशु शीघ्रं मृत्युर्यमः जातं जातं उत्पन्नमुत्पन्नं आत्मसात् करोति आत्मायत्तं विपत्ते । ततः अत्य दैवस्य निर्माणे किमपि व्यवस्थितं सिरं नास्तीत्यागमः ॥ १०७ ॥

कृच्छ्रेणामेष्यमध्ये नियमिततनुभिः स्वीयते गर्भमध्ये

कान्ताविश्लेषदुःखव्यतिकरविपमे यौवने विप्रयोगः ।

नारीणामप्यवज्ञा विलसति नियतं वृद्धभावोऽप्यसाधुः

संसारे रे मनुष्या वदन्तु यदि सुखं स्वल्पमप्यस्ति किञ्चित् ॥ १०८ ॥

रे मनुष्याः वदन्तु (१ त) कथयन्तु (१ त) । यदि चेत् संसारे स्वल्पमपि सुखं किञ्चिदस्ति । गर्भमध्ये कृच्छ्रेण कष्टेन नियमिततनुभिः संकोचितशरीरैः स्वीयते । किं गर्भमध्ये ? । अमेष्यमध्ये अमेष्यं मध्ये यस्य तदमेष्यमप्यं तस्मिन् । अस्मिन् संसारे यौवने विप्रयोगः । किं यौवने ? । कान्ताविश्लेषदुःखव्यतिकरविपमे कान्तायाः विश्लेषः कान्ताविश्लेषः तस्य योऽसौ दुःखव्यतिकरमेव नियमः । (छ. निकरः) कान्ताविश्लेषदुःखव्यतिकरविपम-स्मिन् । अपि पुनः नारीणामवज्ञा अवगणनं विलसति । अपि पुनः नियतं निश्चितं वृद्ध-भावः असाधुः । असात् कारणात् संसारे किमपि शैल्यं नास्ति ॥ १०८ ॥

आयुर्वर्षशतं नृणां परिमितं रात्रौ तदर्धं गतं

तस्यार्धस्य परस्य चार्धमपरं धौलत्ववृद्धत्वयोः ।

। १ ग. जनस्य विधिः । २ ख. ग. घ. उन्मील्यते । ३ ग. पतन्ति तत्र । ४ ख. घ. मुसितम् । ५ ग. विपमे । ६ क. विलसितनिः । ग. वसतिरनिः । ७ छ. वदन्तु । ८ ग. स्वल्पमप्यस्ति । ९ ज. कृतं । हं. तदर्धीर्हनं । १० ख. घ. कदाचिदर्धमधिकं । ११ ख. वृद्धत्ववास्ये गतम् । घ. ज. धार्यत्ववृद्धत्वयोः ।

शेषं व्याधिवियोगोद्दुःखसहितं सेवादिभिर्नीयते

जीवे वारितरङ्गचञ्चलतरे सौख्यं कुतः प्राणिनाम् ॥ १०९ ॥

[जीवे जीवित्तये] प्राणिनां सौख्यं कुतः । कथम् ? । नृणां मनुष्याणां आयुर्वर्षशतं परिमितम् । [तदर्धे] तस्यायुषो वर्षशतप्रमाणस्यार्धे रात्रौ गतं शयानस्य (छ. द्यवितस्य) । ततोऽनन्तरं शेषं पञ्चाशत् । तस्यार्धस्य पञ्चाशदर्थस्य कदाचिदप्यधिकमर्धमपि बाल्य(ः)ल)त्ववृद्धत्वयोर्गतम् । शेषं आयुः व्याधिवियोगशोकमहितं सेवादिभिः कर्मभिर्नीयते । किं जीवित्तये ? । वारितरङ्गचञ्चलतरे वारिणः समुद्रस्य [तरङ्गा] वारितरङ्गास्तद्वत् चञ्चलतः वारितरङ्गचञ्चलतरास्तस्मिन् ॥ १०९ ॥

[This is the real end of the original Dhanasāra commented version. But the h. codex continues beyond, while some of the others as indicated, various (different) additional stanzas without any commentary at all]

अभिमतमहामानग्रन्थिप्रमेदपटीयसी

गुरुतरगुणग्रामाम्भोजस्फुटोज्ज्वलचन्द्रिका ।

विपुलविलसल्लज्जावल्लीविदारकुठारिका

जठरपिठरी दुःपूरेयं करोति विडम्बनाम् ॥ ११० ॥

इयं दुःपूरा जठरपिठरी ज्वरकोष्ठिका विडम्बनां करोति भाषिन्त विगोपयति । किं जठरपिठरी ! । अभिमतमहामानग्रन्थिप्रमेदपटीयसी अभिमतः स्तुत्यः योऽसौ महामानग्रन्थिः तस्य [प्र] मेद (दि) विदारणे पटीयसी समर्था । पुनः किं जठरपिठरी ! । गुरुतरगुणग्रामाम्भोजस्फुटोज्ज्वलचन्द्रिका गुरुतरो योऽसौ गुणग्रामः तान्येव (? स एव) अम्भोजानि तेषां संकोचे स्फुटय प्रकृत्य उज्ज्वल चन्द्रिका । यथा चन्द्रिकायां प्रोहसितायां अम्भोजानि कमलानि संकोचमाप्नुवन्ति तथा अस्या जठरपिठरीः [कारणात्] गुणग्रामाः संकोचं प्राप्नुवन्ति । पुनः किं जठरपिठरी ! । विपुलविलसल्लज्जावल्लीविदारकुठारिका विपुला विलसन्ती या लज्जावल्ली तस्याः विदारे विदारणे कुठारिका विपुलविलसल्लज्जावल्लीविदारकुठारिका । एवंविधेन जठरेण विडम्बितं जगत् ॥ ११० ॥

अथ तृष्णातरङ्गितचेतसः परिणाममाह—

ब्रह्मज्ञानधिवेकिनोऽमलधियः कुर्वन्त्यहो दुःकरं

यन्मुञ्च्य(श्च)न्त्युपभोगभाङ्ग्यपि धनान्येकान्ततो निःस्पृहाः ।

१ ह. ज. 'विदेत्' । २ ए. धमेः । ३ ए. घ. च. छ. कोशेष्वपि दृश्यते, न तु टीकायाम् । ४ ए. 'टोदय' । ५ ग. च. छ. Baroda 1781 कोशेषु दृश्यते ।

न प्राप्तानि पुरा न संप्रति न च प्राप्तौ दृढप्रत्ययाः

: वाञ्छामात्रपरिग्रहाण्यपि परं त्यक्तुं न शक्ता वयम् ॥ १११ ॥

अहो इति आश्चर्ये । अमलधियो निर्मलबुद्धयो दुःकरं कुर्वन्ति । दुःखेन क्रियत इति दुःकरम् । यत् केनापि तुच्छज्ञेन कर्तुं न शक्यते तदनलधीभिः क्रियते । किं वि० अमलधियः ? । अज्ञानविवेकिनः परमहृत्स्वरूपवेदारः । दुःकरं किं कुर्वन्ति ? । यत् यस्मात् कारणात् ते अमलधियः दकान्ततो निःस्पृहाः संतः धनानि मुञ्चन्ति । किं धनानि ? । उपभोगभाङ्ग्यपि परिभोगं गतवन्त्यपि । तानि धनानि पुरा पूर्वं न प्राप्तानि । चान्यत् [न] संप्रतीदानीं । तस्य ऋद्धेः प्राप्ती न दृढप्रत्ययाः । परं तथापि वयं [वाञ्छामात्रपरिग्रहाण्यपि] वाञ्छामात्र[स्य] मनोरथ-मात्र[स्य] परिग्रहाण्यपि त्यक्तुं न शक्ताः न समर्थाः ॥ १११ ॥

व्याध्रीव तिष्ठति जरा परितर्कयन्ती

। रोगाश्च शत्रव इव प्रविशन्ति देहम् ।

आयुः परिश्र(श्च)वति भिन्नघटादिवाम्भो

लोकस्तथाप्यहितमाचरतीति चित्रम् ॥ ११२ ॥

इति चित्रम् । लोकाः तथापि अहितं पापं आचरति । तथापि किम् ? । जरा परि-
तर्कयन्ती हेरयन्ती तिष्ठति । जरा केव ? । व्याध्री इव । यथा व्याध्री जीवान् परितर्कयन्ती
तिष्ठति । चान्यत् । रोगाः देहं प्रहरन्ति । रोगाः क इव ? । शत्रव इव यथा शत्रवः प्रहरन्ति ।
आयुः परिश्र(श्च)वति । आयुः किमिव ? । भिन्नघटादिवाम्भो इव । यथा भग्नघटात् अम्भः
परिश्र(श्च)वति तथा आयुषि । तथापि लोकाः ससारमेव चिन्तयन्ति ॥ ११२ ॥

भोगास्तुङ्गतरङ्गभङ्गचपलाः प्राणाः क्षणध्वंसिनः

स्तोकान्येव दिनानि यौवनसुखप्रीतिः प्रियेषु स्थिता ।

तत् संसारभसारमेव निखिलं बुद्ध्या बुधान् बोधये

। लोकानुग्रहपेशलेन मनसा यत्रः समाधीयताम् ॥ ११३ ॥

तत् तस्मात् कारणात् अहं बुधान् पण्डितान् बोधये । किं कृत्वा ? । निखिलं असारमेव
संसारं बुद्ध्या । दे जनाः । लोकानुग्रहपेशलेन मनसा यत्रः समाधीयताम् । लोकानुग्रहः
लोकानुग्रहलेन पेशले मनोज्ञं लोकानुग्रहपेशलं तेन । भोगास्तुङ्गतरङ्गभङ्गचपलाः । तुङ्गानां
तरङ्गानां(शङ्का)कडोलानां ये भङ्गा रचनास्तुङ्गचपलास्तुङ्गतरङ्गभङ्गचपलाः । अन्यच्च । प्राणाः
क्षणध्वंसिनः क्षणेषु क्षणमात्रेण ध्वंसो विध्वंसो विद्यते येषां ते क्षणध्वंसिनः । यौवनसुखप्रीतिः
प्रियेषु वल्लभजनेषु लोकानि दिनानि स्थिता ॥ ११३ ॥

१ अ. ग. घ. छ. ज. कोशेषु दृश्यते । २ घ. छ. ज. कोशेषु दृश्यते ।

सृजति तान्दशेषगुणाकरं पुरुपरहमलंकरणं मुँवेः ।^१

तदनु तत्क्षणभङ्गि करोति चेद्दहह कष्टमपण्डितता विधेः ॥ ११४ ॥

। अह ह कष्टम् । विवेदवस अपण्डितता विलोभ्यतां मौढ्य निरीक्ष्यताम् । तावद् पूर्वं
अशेषगुणाकरं पुरुपरत्नं सृजति । कि० पुरुपरत्नम्^२ । मुँवः पृथिव्या अलंकरणं मूषणम् । चेद्
यदि मूषणं तदपि पुरुपरत्नं [तत्क्षणभङ्गि] तत्क्षणमेव भङ्गि करोति तत्कालं मङ्गके । तदा
विवर्तमानमेव । चेत् तादृशं पुरुपरत्नं वसुधामण्डले अमस्त्व न प्राप्नोति तदा चिरजीव्यपि वस्त् ॥ ११४ ॥

जातः कूर्मः स एकः पृथुभुवनभरायार्पितं येन पृष्टं

श्लाघ्यं जन्म ध्रुवस्य भ्रमति नियमितं यत्र तेजस्विचक्रम् ।

संजातव्यर्थपक्षाः परहितकरणे नोपरिष्टान्न चाद्यो

ब्रह्माण्डोदुम्बरान्तर्मशकवदपरे जन्तवो जातनष्टाः ॥ ११५ ॥

स कूर्मः एक एव जातः येन पृथुभुवनभराय विशालपृथ्वीमण्डलमाराय पृष्टं अर्पितम् ।
ध्रुवस्य ध्रुवमण्डलस्य जन्म श्लाघ्यम् । यत्र यस्मिन् ध्रुवे नियमितं नियन्त्रितं तेजस्विचक्रं
भ्रमति । तावन्तरेणपरे जन्तवः ब्रह्माण्डोदुम्बरान्तः मशकवद् जातनष्टाः वर्तन्ते । ब्रह्माण्ड
एव [उ] दुम्बरं ब्रह्माण्डोदुम्बरं तस्यान्तर्मध्ये ब्रह्माण्डोदुम्बरान्तं मशकपक्षिवद् जातश्च नष्टश्च
जातनष्टा । कि० अपरे जन्तवः^२ । परहितकरणे परवाञ्छितपूरणे न उपरिष्टान्न चान्य-
थाद्यः । [पुन कि० जन्तवः^३] संजातव्यर्थपक्षाः सजात समुत्पन्न व्यर्थो निरर्थक पक्षो येषां
ते संजातव्यर्थपक्षाः । उभयोरपि पत्रयोरिहलोकप्रयत्नोत्पन्नयो एकोऽपि न किञ्चित् ॥ ११५ ॥

क्षणं बालो भूत्वा क्षणमपि युवा कामरसिकः

क्षणं विचैर्हीनः क्षणमपि च संपूर्णविभवः ।

जराजीर्णैरङ्गैर्नष्ट इव बलीमण्डिततनुर्

नरः संसाराङ्के विशति यमघानीयैव निकाम् ॥ ११६ ॥

नरः प्राणी संसाराङ्के भवोन्महे यमघानीयानिनां तिरस्करणीं विशति ; प्रविशति ।
कि० नरः^१ । जराजीर्णैरङ्गैर्बलीमण्डिततनुर्नष्ट इव वर्तते । किं ब्रूता^२ । क्षणं बालो भूत्वा
क्षणमपि युवा भूत्वा । कि० युवा^३ । कामरसिकः कामस्य रसेन वर्तते इति कामरसिक । तेन
दीप्यति सखिष्ठ तर्तीकृष् चक्षुषि द्रष्टुं प्रयत्नः । पुन किं ब्रूता^४ । विचैर्हीनो भूत्वा अपि
च क्षणं संपूर्णविभवो भूत्वा । यममन्दिरे प्रविष्टो भवति ॥ ११६ ॥

१ च छ ज. कोशेषु छम्यते । २ मुनि, मय इत्यपि । ३ तदपि । ४ च. छ. ज
कोशेषु दृश्यते । ५ सर्वेषु कोशेषु भाषिकत्वेन दृश्यते । ६ ग. च. ज. जवनिकाम् ।

पातालान्न विमोचितो बत बलिनीतो न मृत्युः क्षयं
 नोन्मृष्टं शशिलाञ्छनं च मलिनं नोन्मूलिता व्याधयः ।
 शेषस्यापि धरां विधृत्य न कृतो भारीवतारः क्षणं
 चेतः सत्पदपामिमानगणनां मिथ्या बहन् लज्जसे ॥ ११७ ॥

रे चेतः ! मिथ्या सत्पदपामिमानगणनां बहन् न लज्जसे न शीघ्रं बहसि । कथम् ! ।
 बत इति खेदे । पातालात् बलिर्बन्धनात् विमोचितः । अन्यच्च मृत्युर्वयम् । क्षयं न नीतः
 निधनं न प्रापितः । चान्यत् । शशिलाञ्छनं न उन्मृष्टं न परामृतत् (११७ प्रम्) । किं शशि-
 लाञ्छनम् ! । मलिनं मलीमसम् । चान्यत् । व्याधयो जन्तोस्वकारकृते नोन्मूलिताः । शेषस्यापि
 धरणीधरास्यापि धरां स्वस्त्ये विधृत्य क्षणं क्षणमात्रं मारान्तारो न कृतः । रे बालन् !
 तदा त्वं सत्पदपत्वं किं बहसि ॥ ११७ ॥

प्रशान्तशास्त्रार्थविचारचापलं निवृत्तनानारसकौन्विकौतुकम् ।
 निरस्तनिःशेषविकल्पविस्तरं प्रपञ्चमन्विच्छति शंकरं मनः ॥ ११८ ॥

मनः चेतः शंकरमनु प्रपञ्चमिच्छति । किं मनः ! । प्रशान्तशास्त्रार्थविचारचापलं
 प्रशान्ताः ये शास्त्रार्थलेपां शास्त्रार्थानां विचारेषु चापल् । पुन किं मनः ! । निवृत्तनानारस-
 कौन्विकौतुकं - नि शेषं वृत्तं प्रवृत्तं नानारसकौन्विकौतुकं यस्य तत् । पुनरपि किं मनः ! ।
 निरस्तनिःशेषविकल्पविस्तरं निरस्तः निवृत्तः नि शेषो विकल्पानां विस्तरो यस्य तत् । एवविधं
 मनः शंकरं वाञ्छति ॥ ११८ ॥

॥ इति मर्षहरदीकेयं तृतीयस्य वैराग्यशतकस्य समाप्ता ॥

१ ख. घ. च. छ. ज. RASB 7747 । २ ख. घ. छ. समुद्भूतो । ३ ख. छ.
 मृत्युर्न नीतः । ४ छ. शशिलाञ्छनस्य । ५ छ. धरां । ६ छ. तारावतारः । ७ हं. गणितान् ।
 क. पश्यी । ८ क. विधसे । छ. विधसे । ९ ख. छ. ज. कोशेषु प्राप्यते । १० छ. वास्य ।
 ११ ख. ज. विधसे । १२ ख. छ. ज. प्रयातुम् ।

[टीकाकारहृता स्वप्रशस्ति ।]

श्रीपार्श्वनाथगणभृच्छिप्रदत्तनामा

केशी तदन्वयगुरुः शिवदत्तशिष्यः ।

सूरिः स्वयंप्रभगुरुर्गुरुताधिकथी-

रत्नप्रभः प्रसुरनेकगुणः सदापि ॥ १

श्रीयक्षदेवसुगुरुर्गिरिमागारिष्ठो

जज्ञे सदैव यतिमार्गगुणाभिरामः ।

ऊकेशगच्छगगनांगणपूर्णचन्द्रः

श्रीकङ्कसूरिरपरः श्रुतवारिधिर्यः ॥ २

श्रीदेवगुप्तगुरुरर्चितपादपद्मः

सेवापरैर्नरैर्वरैः प्रथितावदातः ।

सिद्धाख्यया गुरुरति[र]धृतिमानधीशः

शिष्योऽस्य चारुरतितत्त्वत्रिचारसारः ॥ ३

त्रिभि कुलकम् (विशेषकम्) ।

श्रीविक्रमार्कवरवच्छ(१त्स)रतोऽक्षबद्धि

षड्भैकवर्ष (१५३५) इह योधपुरेऽतिरम्ये ।

श्रीसातले नरवरे वरमधिराजे

श्रीजैत्रमन्त्रिणि महामहिमानिवाने ॥ ४

श्रीसिद्धसूरिपदपङ्कजराजहंसः

पूज्यप्रसादधवलीकृतसत्प्रशंसः ।

रम्यां तु भर्तृहरकाव्य-नवीनटीकां

यो व्याहरत् प्रमुदितो घनसार एषः ॥ ५ सुमम् ।

वैयर्थ्यदोषकलितेन मया कदाचित्

साहित्यलक्षणपदेषु यदा विरुद्धः ।

संदर्भ एष विदधे परिगृह्यमूढ-

भावात् तदा हि विवृधैः परिसो(१शो)ष्य एव ॥ ६

यस्याः प्रसादवशातः कवयः सदापि

पारं व्रजन्ति नयनीरधिसङ्गमस्य ।

तां भारतीं भगवतीं सततां (१ ते) स्मरामि

श्रीसद्गुरोरपि पदान् विहितप्रसादान् ॥ ७

यावत् सुरगिरिशिखरे ध्रुवमण्डलममलमेतदाभाति ।

तावद् विहिता नद्याद्वीकेयं धनगिरी नाम्ना ॥ ८

॥ प्रशस्तिरेषा ॥

॥ श्रीः ॥

परिशिष्टम् ।

[टीकाकारेण घनसारेण विदुषा शतकत्रयमध्ये यानि पद्यानि शेषरूपाणि मत्वा मूलग्रन्थे न स्वीकृतानि, तेषां पद्यानां पश्चात् परिशिष्टरूपां टीकां कृत्वा ग्रन्थान्ते तानि पद्यानि संकलितानि सन्ति ।]

अथ भर्तृहरटीकायां शेषत्वन्तकाव्यानां टीका लिख्यते ।

नीतिशतकमध्यान्येतानि [पद्यानि]

अथ सञ्जनस्तुतिमाह—

१. अप्रियवचनदरिद्रैः प्रियवचनाढ्यैः स्वदारसंतुष्टैः ।

परपरिवादनिवृत्तैः क्वचित् क्वचिन् मण्डिता वसुधा ॥ ७८ ॥

अप्रियेत्यादि० । वसुधा पृथिवी क्वचित् प्रदेशे स्थाने एवंविधैः पुंभिर्मण्डिता अलंकृता वर्तते । कीदृशैः ? । अप्रियवचनदरिद्रैः अप्रियवचनेषु दरिद्राः निःस्वाक्षरप्रियवचनरहितै-
रित्यर्थः । पुनः कीदृशैः ? । प्रियवचनाढ्यैः प्रियवचनैराढ्याः प्रियवचनाढ्यास्तैः मधुरवचन-
मृतैः । पुनः कीदृशैः ? । स्वदारसंतुष्टैः स्वदारेषु निजकल्त्रेषु संतुष्टाः वृषाः स्वदारसंतुष्टास्तैः ।
पुनः कीदृशैः ? । परपरिवादनिवृत्तैः परेषां परिवादो निन्दा परपरिवादस्तस्मान्निवृत्ताः विरतास्तै-
रिति । मण्डनमपि कश्चिद् भवति ॥ ७८ ॥

अथ दैवगतिस्वरूपमाह—

२. अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं सुरक्षितं दैवहृतं विनश्यति ।

जीवत्यनाथोऽपि वने विसर्जितः कृतप्रयत्नोऽपि गृहे न जीवति ॥ ९२ ॥

अरक्षितं वस्तु दैवरक्षितं सत् तिष्ठति स्थिरीभवति । सुरक्षितं यत्तदक्षितमपि दैवहृतं
सत् विनश्यति विशेषेण नाशमुपयातीत्यर्थः । एतद् विशेषतो द्रव्यति — अनाथोऽपि वनोऽपि वने
विसर्जितः सन् जीवति दैवानुकुल्य । कृतप्रयत्नोऽपि पुमान् गृहेऽपि स्थितो दैवप्रतिकूलो
मन्दभाग्येन न जीवति ध्रियते । ततो दैवमेव प्रमाणम् ॥ ९२ ॥

अथ स्वकीय-परकीयौ हिताहितस्वरूपेण हेयोपादेयतया प्ररूपयति—

३. परोऽपि हितवान् वन्धुर्वन्धुरप्यहितः परः ।

अहितो देहजो व्याधिर्हितमारुष्यमौषधम् ॥ ९४ ॥

हितवान् गुणकारकः परोऽपि आत्मव्यतिरिक्तः [अपि] परः शत्रुर्वा वन्धुः स्वजनो
श्रेयः । अहितः विरुद्धकर्ता वन्धुरात्मीयोऽपि परः शत्रुर्जातव्यः । एतदेव दृष्टान्तेन द्रव्ययति — यथा
देहजो देहादुत्पन्नो व्याधिः रोगः अहितः संतापकारी स्यात् । आरुष्यं वनोद्भवमौषधं भेषजं
हितं सुलभं स्यात् ॥ ९४ ॥

अथ दुर्जनमेहं राज्ञन्कोपतुल्यं निरूपयति—

४. न भवति भवति च न चिरं भवति चिरं चेत् फले विसंवादः ।

कोपः सत्पुरुषाणां तुल्यः स्नेहेन नीचानाम् ॥ ९२ ॥

सत्पुरुषाणां कोपः क्रोधः नीचानां दुर्जनानां स्नेहेन मित्रत्वेन तुल्यः सदृक् । कथम् ? । प्रथमं सज्जनानां कोपो न भवति नास्ति । च पुनर्मवति तदा चिरं न भवति । क्षणाद् यातीत्यर्थः । चेच्चिरं भवति तदा फले अग्रे कार्योत्पन्ने विसंवादः फल्दायी न भवति । निष्फलो भवतीत्यर्थः । दुर्जनप्रेहोऽपि न भवति । यदि भवति तर्हि चिरं न भवति । चिरं भवति चेत् फले कार्यकाले विसंवादः स्यात्, स्नेहः सफलो न भवति । अत एव सत्पुरुषकोपतुल्यः ॥ ९२ ॥

अथ नियतित्यरूपेण स्वोपदेशमाह—

५. यदभावि न तद् भावि भावि चेन्न तदन्यथा ।

इति चिन्ताविपन्नोऽयमगदः किं न पीयते ॥ ९३ ॥

हे पुरुष ! इति अयं [चिन्ताविपन्नः] अगदस्त्वया किं न पीयते । अगद औषधम् । इतीति किम् ? । यद् वस्तु अभावि तन्न भावि । यत्र भवने नियतिः नास्ति तत् कदापि न भवति । चेद् भावि भवन्शीलं कार्यं तदन्यथा न भवति । सदैव भवतीत्यर्थः । एवं ज्ञात्वा किं मनसि दोष्यसे—ममेदं जातमिदं न जातमिति ॥ ९३ ॥

अथ दानविलम्बो न कार्ये इति निवेदयति—

६. द्वातव्यं भोक्तव्यं सति विभवे संचयो न कर्तव्यः ।

पश्येह मधुकरीणां संचितमर्थं हरन्त्यन्थे ॥ ९४ ॥

पुरुषेण घनं देयं भोज्यम् । विभवे सति संप्रहो न कार्यः । अत्र निदर्शनम्—पश्य विलोक्य । इहात्र लोके मधुकरीणां अमरीणां संचितमर्थं एकत्रीकृतं मधु अन्ये भिद्य हरन्ति गृह्णन्ति । पश्ये अर्थे द्रव्यम् ।

अथ राजभिर्गुणिन एव पालनीयान्तदर्थमाह—

७. अविज्ञानाद् राज्ञो भवति नयहीनः परिजनसू

ततस्तत्प्राधान्याद् भवति न समीपे बुधजनः ।

बुधैस्स्यक्ते राज्ये भवति न च नीतिर्गुणवती

विनष्टायां नीत्यां सकलमपि शुष्येन् नृपकुलम् ॥ ९९ ॥

राज्ञः अविज्ञानाद् ज्ञानाभावात् परिजनः परिवारे नयहीनो भवति कुमार्गचार् भवति । ततः तस्मात् कारणात् तत्प्राधान्यात् अन्यापिपरिजनस्यापारात् बुधजनः राजसमीपे न भवति नागच्छति । मूर्खाः बुधजनप्रवेशं न ददाति (न ददति) । च पुनः

राज्ये त्यक्ते सति गुणवती नीतिर्न भवति । नीतौ चिनट्यायां सत्या सकलमपि नृपकुलं
शुष्येत् शोषं भ्रजति । तस्मान्नृपे पण्डिता माननीया एव, यतो राज्यवृद्धिर्भवतीति वाक्यशेषः ॥९५॥
अथ राज्ञो नीतिं मालाकार(श्या)चरणेनाह—

८. उत्खातान् प्रतिरोपयन् कुसुमिताश्चिन्वँल्लघून् वर्धयन्
कुञ्जान् कण्टकिनो बहिर्निगमयन् विश्लेषयन् संहितान् ।

अत्युच्चान् नमयञ् शनैरवनतानुत्तामयन् भूतले

मालाकार इव प्रपञ्चचतुरो राजा चिरं नन्दति ॥ ९६ ॥

भूतले महीमण्डले राजा चिरं नन्दति समृद्धिं प्राप्नोति । क इव ? । मालाकार
इव । मालाकार किं कुर्वन् ? राजा च किं कुर्वन् ? । शनैः मन्द मन्द उत्खातान् उत्पाटितान्
वृक्षान् प्रतिरोपयन् प्रतिस्था(प्या)पयन् नूतनाब्दाले स्थापयन् । राजापि उत्खातान् नृपान्
प्रतिरोपयन् नूतनस्थानाधिष्ठान् कुर्वन् । मालाकार कुसुमितान् कुसुमानि जातानि येषु ते
कुसुमिता[] । जातार्थे इन् प्रत्यय । तान् चिन्वन् सुष्टन् । राजाप्येव कुर्वन् समदान् त्रोटयन्
छेदयन् । पुन किं कुर्वन्नामिकं ? । लघून् वृक्षान् वर्धयन् । राजापि लघून् नृपान् नरान् वर्धयन् ।
पुन कुञ्जान् कण्टकिनो [बहिर्निगमयन्] बहिर्निष्कासयन् । राजापि कुञ्जान् स्तब्धान्
कण्टकरान् बहिर्निगमयन् । पुन संहितान् मिलितान् विश्लेषयन् पृथक् कुर्वन् । राजापि
मिलितान् नृपान् विश्लेषयन् सव्यादिनाऽयुतान् कुर्वन् । तथाप्यु(? ह्यु)चान् तरुन् नमयन्
नीचीकुर्वन् । राजाप्यत्युच्चान् नीचीकुर्वन् धनहरणादिना । तथा अवनतान् नम्रान् उन्नामयन्
उर्ध्वीकुर्वन् । राजापि शनैर्मन्द मन्द तान् उन्नमयन् प्रीडीकुर्वन् चिरं नन्दति । इति ॐराज्ञो
मालाकारसादृश्यम् ॥ ९६ ॥

—अथोचम एव निजवशे स्थाप्य एव निरूपयति—

९. दद्यात् साधुर्यदि निजपदे दुर्जनान् यत्र वंशे

तन्नाशाय प्रभवति नवो वाञ्छमानः स्वयं सः ।

तस्मादेवो विपुलमतिभिर्नावकाशोऽघमानां

राज्येऽपि स्याद् गृहपतिरिति श्रूयते वाक्यतोऽत्र ॥ ९७ ॥

यत्र वंशे साधुर्यदि निजपदे दुर्जनान् दद्यात् दुर्जनं निजपदे स्थापयेदित्यर्थः । सः
नवो दुर्जनो वाञ्छमानोऽपि स्वयं तन्नाशाय प्रभवति वंशनाशाय भवति । तस्मात् कारणाद्
विपुलमतिभिर्पिशाल्बुद्धिभिर्घमाना नीचान् अवकाशो विक्रान्त, स्थान प्रसारो न देयः ।
अत्र संसारे राज्येऽपि गृहपतिरिति श्रूयते । अस्माद् वाक्यतः गृहपतिरपि राज्याधिकारी क्रियते,
राज्यवशेऽपि दुर्जनो न राज्याधिकारी क्रियते ॥ ९७ ॥

१ “सर्वेषां परिपक्वतासुपगतान्, (१०) सुपयत्ता) गृह्यन्, फलानी हि (ऽनीह) स ” पाठान्तरम् ।

स्वहृदयस्य साधुभागोपदेशमाह—

१०. यदि धनिनः सत्पुरुषा यदि च सुरूपाणि परकलत्राणि ।

अनुपचितसुकृतसंचय तव हृदय किमाकुलीभावः ॥ ९८ ॥

हे अनुपचितसुकृतसंचय ! हे हृदय ! तव किं आकुलीभावः ? । [नो] उपचितोऽनुपचितः । सुकृतस्य पुण्यस्य संचयः संग्रहः सुकृतसंचयः । अनुपचितोऽपूर्णः सुकृतसंचयो यस्य स तस्य संबोधनम् । यदि चेत् सत्पुरुषा धनिनः सन्ति यदि च परकलत्राणि सुरूपाणि दृश्यन्ते तदा तव कः खेद इति ॥ ९८ ॥

चन्दनस्वरूपेण सत्पुरुषदानस्वरूपमाह—

११. यद्यपि चन्दनविटपी विधिना फलकुसुमवर्जितो विहितः ।

निजवपुषैव परेषां यथापि संतापमपनयति ॥ ९९ ॥

इह कविसमये चन्दनतरुषु विद्यमानानि फलकुसुमानि काव्ये बुधो न बन्नीयात् । यदुक्तम्—
“ चंद्रणतरु च सुपणा फलरहिजा जइवि निग्गिजा विहिणा ।

तहवि करंतुवयारं लोयाणं नियसरिरेण ॥ ” इति ।

यद्यपि विधिना चन्दनविटपी श्रीखण्डशुद्धः फलकुसुमरहितः कृतः । तथापि निज-
शरीरेण-अन्येषां जन्तूनां संतापं खेदं अपनयत्येव श्लेष्टयत्येव । तथा निरवस्योऽपि सत्पुरुषः
स्वदेहेनोपकारं करोत्येव । अन्योक्तिरलंकारः ॥ ९९ ॥

महत्सेवाफलमाह—

॥ १२. परिचरितव्याः सन्तो यद्यपि कथयन्ति नैवमुपदेशम् ।

यास्तेषां स्वैरकथास्ता एव भवन्ति शास्त्राणि ॥ १०० ॥

पुरुषेण तदपि सन्तो महान्तः सेव्या यद्यप्युपदेशं शिष्या (श्रुतां) न कथयन्त्येव ।
तेषां महतां याः श्लेच्छया कथा या स्वभावेन वार्ताः चेद्यास्ता अन्येषामज्ञानिनामेव निश्चितं
शास्त्राणि शिष्या(श्रुता)रूपाणि भवन्ति ॥ १०० ॥

(२) शृंगारशतकगतानि अधिकपद्यानि ।

अथ शृंगारशते लक्षकाव्यानां टीका लिख्यते ।

शृंगारो द्विविधो स्मः । एकः संभोगो द्वितीयो वियोगश्च । अत्र संभोगमाह—

१. मत्चेभकुम्भपरिणाहितकुङ्कुमाद्दे

कान्तापयोधरतटे रतिखेदस्त्रिभ्रः ।

वक्षो निधाय भुजपञ्जरमध्यवली

घ्न्यः क्षि(क्ष)पां क्षपयति क्षणलु(ल)ब्धनिद्रः ॥ १८ ॥

घन्यो ना सि(क्ष)या निशा [क्षयति] गमयति । किं कृत्वा ? । कान्तापयोधर-
तटे कामिनीकुचदेशे वक्षो हृदय निधाय धृत्वा । कथयते पयोधरतटे ? । [मत्सेकुम्भपरिणाहित-
कुङ्कुमाद्रं] मत्सेकुम्भवत् परिणाहित विद्याल उन्नत च तत्, कुङ्कुमेन आद्रं क्लिप्त लिप्त वा तत्
कुङ्कुमाद्रं च तस्मिन् । कथयतो घन्य ? । [रतिखेदस्त्रिभ्रः] रति संभोगस्तस्माद् य खेदखेन
लिप्त श्रान्त । पुन कथयत ? । भुजपञ्जरमध्यवर्ती भुजयो पञ्जर भुजपञ्जर भुजपञ्जरस्य मध्य
भुजपञ्जरमध्य तस्मिन् वर्तितु शीलमस्येति भुजपञ्जरमध्यवर्ती । कान्तामुजाश्छिष्ट इत्यर्थ । पुन
कथयत ? । क्षणलब्धनिद्रः क्षण लब्धा निद्रा येन स ॥ १८ ॥

इदानीं कान्तानयनचपलस्वरूप निरूपयति—

२. इयं बाला मां प्रत्यनवरतमिन्दीवरदल-

प्रभाचौरं चक्षुः क्षिपति किमभिप्रेतमनया ।

गतो मोहोऽस्माकं स्मरशबरबाणव्यतिकर-

ज्वरज्वाला शान्ता तदपि न वराकी विरमति ॥ १९ ॥

इयं प्रत्यक्षा बाला मां प्रति अनवरतं निन्तर चक्षुः क्षिपति चक्षु क्षेप कुस्ते । तर्हि
अनया किमभिप्रेतं किं वाञ्छित प्राप्तम् ? । न किञ्चित् प्राप्तमित्यर्थ । किम्भूत चक्षु ? । इन्दीवर-
दलप्रभाचौर इन्दीवरस्य दलानि तेषा प्रभा ता चोरयतीति तत् कविरुदित्वाचौरम् । यतोऽस्माकं
मोहो गतो निवृत्त । तथा स्मरशबरबाणव्यतिकरज्वरज्वाला शान्ता उपशमिता । स्मर एव
शबरौ भिद्यन्तस्य बाणस्रोता व्यतिकरात् ज्वरस्तस्य ज्वाला शान्ता । तदपि वराकी मुग्धा न
विरमति । इदानीं वय योगिन इय न जानाति । यन्मा प्रति दृष्टिं दचे इति भाव ॥ १९ ॥

यौवनस्वरूप निवेदयति—

३. रागस्यागारमेकं नरकशतमहादुःखसंप्राप्तिहेतुं (तु)

मोहस्योत्पत्तिबीजं जलधरपटलं ज्ञानताराधिपस्य ।

कन्दर्पस्येकमित्र प्रकटितमिधिसपष्टदोषप्रवन्धं

लोकेऽस्मिन् न ह्यनर्थव्रजकुलभवन यौवनादन्यदस्ति ॥ ४१ ॥

हि निश्चितम् । अस्मिन् लोके यौवनादन्यदनर्थव्रजकुलभवन नास्ति । यौवनमेवानर्थ-
कुलमननम् । अनर्थाना व्रज समूहस्तस्य वृत्त तस्य भजन गृहम् । अर्थवशाद् विमक्तिपरिणाम ।
कथयत यौवनम् ? । रागस्यैवमद्वितीयमागार धाम । पुन कीदृग् यौवनम् ? । नरकशतमहा-
दुःखसंप्राप्तिहेतुम् (? तुः) । महान्ति न तु खानि शतसत्यानि महादुःखानि । नरकेषु शत-
महादुःखानि नरकशतमहादुःखानि तेषा संप्राप्तिस्तस्या हेतु (तु) । पुन कथयत यौवनम् ? ।
मोहस्य मौढ्यस्योत्पत्तिबीजम् । यतो बीजादुत्पत्ति सर्वस्य वस्तुन । पुन कथयतम् ? । ज्ञान
ताराधिपस्य चन्द्रस्याच्छादने जलधरपटलं शेषवृन्दम् । पुन किं लक्षणम् ? । कन्दर्पस्यैकमित्रम् ।

पुनः कथंभूतं यौवनम् ? । प्रकटितविविधस्पष्टदोषप्रबन्धं प्रकटितो विविधस्पष्टदोषाणां प्रबन्धो येन तत् । एवंविधं यौवनं वर्तते ॥ ४१ ॥

अथ ज्ञानस्य पुरुषमाश्रित्य गुणदोषस्वरूपमाह—

४. ज्ञानं सतां मानमदादिनाशनं केषां विदेतन्मदमानकारणम् ।

स्थानं विविक्तं यमिनां विमुक्तये कामातुराणामपि कामकारणम् ॥ ७७ ॥

सतां ससुल्पाणां ज्ञानं मानमदादिनाशनं भवति । यतः ससुरूपे ज्ञानं प्रधानं स्यात् । केषां चित् पुरुषाणां एतत् ज्ञानं मदमानकारणं भवति । [विविक्तं स्थानं यमिनां विमुक्तये भवेत्] कामातुराणामपि तत् कामकारणं भवेत् । यादृशः पुमांस्तादृशं ज्ञानं प्रतिभासति (ते) ॥ ७७ ॥

अथ दानरीरसमाह—

५. कियती पञ्चसहस्री कियती लक्षाऽथ कोटिरपि कियती ।

औदार्योन्नतमनसां रत्नमती वसुमती कियती ॥ ७८ ॥

पञ्चानां सहस्राणां समाहारः पञ्चसहस्री दाने कियती किमन्मात्रा । अथ वा लक्षाथ (क्षा च) कियती । कियती लिङ्गं न व्यभिचरति । अन्यथा कियन्तो लक्षाः एवं स्यात् (?) एवं कोटिरपि कियती । औदार्योन्नतमसां औदार्येण उन्नतं उच्चं मनो येषां ते औदार्योन्नतमनसलोपा रत्नवती वसुमती रत्नपूर्णा पृथिवी कियती कियन्मात्रा ॥ ७८ ॥

अथ वैराग्य-शृङ्गारैक्यस्वरूपमाह—

६. आवासः क्रियतां गाङ्गे पापवारिणि वारिणि ।

स्तनमध्ये तरुण्या वा मनोहारिणि हारिणि ॥ ७९ ॥

गाङ्गे वारिण्यावासः क्रियताम् । कथंभूते वारिणि ? । पापवारिणि पापं वारयतीत्येवं-शीलं पापवारि तस्मिन् पापवारिणि । वा अथ वा तरुण्याः स्तनमध्ये आवासः क्रियताम् । कथंभूते स्तनमध्ये ? । मनोहारिणि ? । पुनः कथंभूते ? । हारिणि हारो विभक्ते भस्मिन्नात् हारि तस्मिन् हारिणि ॥ ७९ ॥

भार्यार्ययोः समानस्वरूपमाह—

७. सरसा सुपदन्यासा सालङ्कारा सुवर्णमयभूर्तिः ।

आर्या तथा च भार्या न लभ्यते पुण्यहीनेन ॥ १०१ ॥

भार्या च पुनः तथा आर्या पुण्यहीनेन मनुष्येण न लभ्यते न प्राप्यते । कथंभूता भार्या ? । रसेन रागेण सह वर्तमाना सरसा । क ? । भर्तारि । कीदृशी आर्या ? । सरसा शृङ्गा-यदिस्रोतेषा विदुषि । किंभूता भार्या ? । सुपदन्यासा सुचरणा । आर्यापि श्रोतव्यवदा । किंभूता भार्या ? । सालङ्कारा हारादिगुणयुता । आर्या अलंकारयुक्ता चित्राबलं कृतिसंपन्ना । पुनः

कथंमृतां भार्या ? । सुवर्णमप्यमूर्तिः सुवर्णवर्णा कनकनिभा । आर्यापि शोभनाक्षरवन्धा । एवं-
विषगुणवती भार्या त्वार्या च कथर्या ॥ १०१ ॥

योषितां चञ्चलस्वरूपमाह-

८. जल्पन्ति सार्धमन्येन पदयन्त्यन्यं सविभ्रमाः ।

हृद्रतं चिन्तयन्त्यन्यं प्रियः को नाम योषिताम् ॥ ५० ॥

योषितः अन्येन पुरपेण सार्धं जल्पन्ति समापणं बुवन्ति । ता सविभ्रमाः सविल्लासाः
रात्यः अन्यं नरं पश्यन्ति प्रेमदृष्ट्या विलोकयन्ति । [हृद्रतं] हृदयस्य अन्यं वल्लभं चिन्तयन्ति
स्मरन्ति । इति कारणात् । नाम इति निर्धारणे । योषितां नारीणां कः प्रियो वल्लभः स्यात् ।
न कोऽपि । यदुक्तं मन्ये-

“ससलिलसिलीमुहृदिणयरस तणुजीयहृदयवयणाइ ।

चिह्नं रमइ चउरनलिंगी मणमाणइ रायईसस ” ॥ ५७ ॥

अथ वसन्तरणतं कविराह-

९. सहकारकुसुमकेसरनिकरभरामोदमूर्च्छितदिगन्ते ।

मधुरमधुविधुरमधुपे मधौ भवेत् कस्य नोत्कण्ठा ॥ ५८ ॥

मधौ वसन्ते कस्योत्कण्ठा न भवेत् । सर्वस्यापि भवेत् । [कीदृशे मधौ ?] । सहकारस्य
कुसुमानि तेषां केशराणि तेषां निरुस्तस्य भारतस्थामोदस्तेन मूर्च्छितो दिगन्तो यत्र तस्मिन् । पुनः
कथंभूते ? । मधुरं च तन्मधु च मधुरमधु तस्मिन् विधुरा मधुपा यत्र तस्मिन् ॥ ५८ ॥

अरास्वरूपमाह-

१०. यातं यौवनमधुना वनमधुना शरणमेवमस्माकम् ।

स्फुरदुरुह्यारमणीनां हा रमणीनां गतः कालः ॥ ९८ ॥

अधुना श्रुत्वा यौवनमधुना यातं गतम् । यूते गावो यौवनम् । यौवनमेव- मधु
यौवनमधु तेन । यौवनमदेनेत्यर्थः । मधु मद उच्यते । अत अस्माकं वनमेव शरणम् । हा
इति खेदे । रमणीनां नारीणां कालः समयो गतः । किभूतानां लीणाम् ? । स्फुरदुरुह्यारमणीनां
स्फुरन्त उरवो हारा मणयो यासा ता तासा स्फुरदुरुह्यारमणीनाम् ॥ ९८ ॥

विषयाणां विषय(? विष)स्वरूपमाह-

११. विषस्य विषयाणां च दूरमत्यन्तमन्तरम् ।

उपभुक्तं विषं हन्ति त्रिपयाः स्मरणादपि ॥ ९९ ॥

विषस्य च पुनर्विषयाणां अत्यन्तं अत्यर्थं दूरं अतिशयेनान्तरं मेदः आधिक्यम् । विषं
क ? विषया- क ? । एतेन विषात् विषया बहुलतरमधिष्ठाः । केन प्रकारेण ? । विषं उपभुक्तं
भुक्तं सत् हन्ति । विषयाः स्मरणादपि घ्नन्ति ॥ ९९ ॥

इदानीमिन्द्रियदुर्जयत्वमाह-

१२. विश्वामित्रः परास्तरप्रभृतयो ये चाम्युपणीशनाम्

तेऽपि स्त्रीमुखपङ्कजं सुललितं दृष्ट्वैव मोहं गताः ।

आहारं सघृतं पयोदधियुतं भुञ्जन्ति ये मानवास्

तेपामिन्द्रियनिग्रहः कथनहो दम्भैर्जगद् वञ्च्यते ॥ १०० ॥

विश्वामित्र-परासरादयो ये गुनीन्द्रास्तेऽपि मनोहरं स्त्रीमुखकमलं दृष्ट्वा मोहं कामविकारं प्राप्ताः । एतेन स्त्रीसङ्गाद् विश्वामित्रादयः पतिताः । किंलक्षणास्ते ? । अम्युपनोषिनोऽपि । [पुनः] पयोदधियुतं सघृतं आहारं ये मानवा भुञ्जन्ति तेपामिन्द्रियनिग्रहः कथं स्यात् । एतेन बलिष्ठाहारिणां कथमिन्द्रियजयो भवति । अहो इति खेदे । जगद् विश्व दम्भैः कपटैर्वञ्च्यते विप्रतार्यते । विश्वामित्रश्च परास्तरश्च विश्वामित्र-परासरो तौ प्रभृतिः आदिर्येषां ते ॥ १०० ॥

न चायमेकान्तवादः । आहारो न कारणम् । किं तु स्वसामर्थ्यमेव । तत्रित्यपयति-

१३. सिंहो बली द्विरद-शूकरमांसभोजी

संवत्सरेण रतिमेति किलैकवारम् ।

पारापतः खरशिलाकणभोजनोऽपि

कामी भवत्यनुदिनं वद कोऽत्र हेतुः ॥ १०१ ॥

सिंहो बली बलिष्ठः । कथंमृतः ? । द्विरदश्च शूकरश्च द्विरद-शूकौ तयोर्मांसं भुञ्जती-
(ः भुञ्जती) इति द्विरदशूकरमांसभोजी । किलेति सत्ये । सः संवत्सरेण एकवारं रतिं यति संभोगं प्रति याति । कामं सेवते । खराश्च ते शिलाकणाश्च तान् भुञ्जती (ः भुञ्जती) इति खरशिला-
कणभोजनोऽपि पारापतः अनुदिनं दिनं दिनं प्रति कामी भवति कामाकुलः स्यात् । हे प्रतिवादिन् ! त्वं वद अत्राहारस्य को हेतुः किं कारणम् ? । एतेन आहारो न विषयहेतुः । पारापतादीनामाहारनैरस्यं बहुकामित्वं च सिंहादीनां बलिष्ठाहारत्वमल्पकामित्वं ज्ञेयम् ॥ १०१ ॥

(३) वैराग्यशतकगतानि अधिकपद्यानि ।

अथ वैराग्यशतटीकायां त्यक्तकाल्यानां टीका लिख्यते ।

अन्यजनदोषेण दूषितं रूपमाह-

१. सा बाला वयमप्रगल्भमनसः सा स्त्री वयं कातराः

सा पीनोन्नतिमत् पयोधरयुगं धत्ते सखेदा वयम् ।

साऽऽक्रान्तां जघनस्थलेन शुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं

दोषैरन्यजनाश्रितैरपटवो जाताः स्म इत्यद्भुतम् ॥ १ ॥

अन्यजनाश्रितैर्दोषैर्नयमपटनो जाताः स्म इत्यद्भुतमाश्चर्यम् । यस्य दोषो भवति स एवापदुर्भवति । अत्र तु दोषस्तस्या वय अपटव पीडिता । कथम् ? । सा बाला वयमप्रगल्भमनसः । अप्रगल्भ अथैर्य मनो येषां ते अप्रगल्भमनस इत्यनेन दोषस्तस्या । पुन सा स्त्री वयं कातराः कामवैकल्याद् । या स्त्री सैव कातरा भवितु युक्ता । सा पीनोन्नतिमत् पयोधरयुग [कुच]कुम्भयुगल घटे वयं सखेदाः श्रमयुक्ता । श्लेष—या कुम्भयुग दधाति श्रमस्तस्या एव भवति । सा गुरुणा जघनस्थलेन नितम्बेन आक्रान्ता । वयं गन्तुं न शक्ताः तदवलोकन-रसात् । श्लेषश्चात्र— यो ह्याक्रान्तो भवति स एव गन्तु न शक्नोति । अतो दोषैरन्यजनाश्रितैर्वयं पाटव त्याज्यि(? जि) ता । श्लेषालंकार ॥ १ ॥

उपमालंकारेण सरस्वत्यो दीपयति—

२. स्तनशैलसन्निधाने त्रिवलिनदीतीरकोटरे तन्व्याः ।

जगदपि नग्नीविहितं तथापि पञ्चेपुचैरेण ॥ २ ॥

तथापि पञ्चेपुचैरेण सरस्वत्येण जगदपि विश्वमपि नग्नीविहितम् अत्र नग्नी इति नग्नीकरणम् । तथापीति कथम् ? । तन्व्याः स्तनशैलसन्निधाने स्तनपर्यतसमीपे । पर्व धाने चैरो लुगति । [त्रिवलिनदीतीरकोटरे] त्रिवली उदरेखा सैव नदी तस्यास्ती कोटर गहनं तत्र । अन्यचौरस्वाननपीडक भवति ॥ २ ॥

अथालानिन्दास्वरूपमुपदेशत प्राह—

३. क्षान्तं न क्षमया गृहोचितसुखं त्यक्तं न संतोषतः

सोढा दुःसहशीतवायुतपनक्लेशा न तप्तं तपः ।

ध्यातं विचमहर्निशं नियमितप्राणैर्न शंभोः पदं

तत्तत् कर्म कृतं यदेव मुनिभिस्तैस्तैः फलैर्वञ्चिताः ॥ १५ ॥

मुनिभिस्त्वापसैर्षदेव यत् कर्म कृतं तदेव अस्माभि कृतम् । पुन तैस्तैः फलैर्वञ्चिताः वयम् । फलं न प्राप्तम् । कथम् ? । क्षमया न क्षान्तम् । क्षमाप्रधानतया परेषां किञ्चित् कृतं विरूपादि न क्षान्तं न क्षमितम् । मुनिभिः क्षमया क्षम्यते इति । गृहोचितसुखं संतोषतो न त्यक्तम् । अप्रासिक्शात् त्यक्तम् । तत् मुनिभिः संतोषेण त्यज्यते । दुःसहशीतवायुतपनक्लेशाः सोढाः । दुःसहा ये शीतवायुसूर्यतापक्लेशा [ते] क्षमिता । पर तपो न तप्तं तप शुद्धं न कृतम् । अहर्निशं नियमितं, प्राणैर्नियमयुक्तं प्राणैर्विचं धन ध्यातं पर शंभोः पदं न ध्यातम् । सनियमानां विचध्यानेन किं प्रयोजनं चेन्महेश्वरपदं न स्मर्यते । अत एव मुनिभिर्षदेव क्रियते अस्माभिस्तत् कर्म कृतं यदेव मुनिभिस्तैस्तैः फलैर्वञ्चिता । त्रिनपि फलं नाप्तम् । कायक्लेश एव संगत विपरीत-मानत्वात् ॥ १५ ॥

अथ मनुष्यजन्मफलरूपमाह—

४. नो खड्गेन विदारिताः करिघटा नोद्वेजिता वैरिणस्त्र
तन्वद्भ्या विपुले नितम्बकटके नो क्रीडितं लीलया ।
नो जुष्टं गिरिराजनिर्झरद्वारे झाङ्गारि गङ्गापयो
मातुर्यौवनहारिणा वद सखे जातेन तेनापि किम् ॥ १६ ॥

हे सखे ! त्वं वद । तेन पुंसा जातेन किम् ? । न किमपीत्यर्थः । तेन कथंमूतेन ? ।
मातुर्यौवनहारिणा मातुर्यौवनचौरेण । तेन केन ? । येन खड्गेन करिघटा न विदारिताः ।
वैरिणो नोद्वेजिता न पराभूताः । अनेन शौर्यगुणो दर्शितः । तन्वद्भ्या विपुले नितम्बकटके
निशाले कटीतटप्रदेशे नितम्बस्थले लीलया नो क्रीडितम् । अनेन कामस्वरूपः शृङ्गारो दर्शितः ।
येन गङ्गापयो नो जुष्टं नो प्रीत्या सेवितम् । कस्मिन् ? । गिरिराजनिर्झरद्वारे गिरिराजो हिमाचलः
तस्मिन् निर्झरस्त्रोपां झरो इदः तस्मिन् । अनेन धर्मः सूचितः । येनार्थत्रयं न साधितं स पुमान्
मातुर्यौवनहारी मातुः क्लेशकारकः ॥ १६ ॥

अधोपशमक्षनास्वरूपं प्रतिपादयति—

५. ददतु ददतु गालीगालिव(ऽम)न्तो भवन्तो
वयमपि तदभावाद् गालिदानेऽप्यशक्ताः ।
जगति विदितमेतद् दीयते विद्यमानं
ददतु शशविषाणं ये महात्यागिनोऽपि ॥ २ ॥

भवन्तो गालीः कर्मतापना ददतु ददतु । भवन्तो गालिव(ऽम)न्तो गालिघनाः ।
अपि निश्चितं वयं गालिदाने अशक्ताः असमर्थाः । कुतः ? । तदभावाद् गाल्यभावाद् ।
जगति विधे एतद् विदितं ज्ञातम् । यद् विद्यमानं दीयते । ये महात्यागिनोऽपि शशविषाणं
शशशस्त्रं ददतु । परमविद्यमानं कथं ददतु ॥ २ ॥

अथ भिक्षुस्वरूपमाह श्लोकद्वयेन—

६. ग्रामे ग्रामे कुटी शून्या भैक्षमन्नं गृहे गृहे ।
मार्गे मार्गे जरद् वस्त्रं वृथा दैन्यं नृपे नृपे ॥ ३ ॥
ग्रामे ग्रामे शून्या कुटी । भैक्ष्यं (ऽन्नं) भिक्षाया भवम् अन्नं गृहे गृहे विद्यते ।
मार्गे मार्गे जरत् कीर्णं वस्त्रमस्ति । नृपे नृपे गतिं राशिं कथं वृथा दैन्यं करोषि ॥ ३ ॥
तदे(ऽमे)नार्थं वदति—

७. सुखीमहि वयं भैक्ष्यं रथ्यावासं वसीमहि ।
शयीमहि महापीठे कुर्वीमहि किमीश्वरैः ॥ १ ॥

वर्यं भैक्ष्यं भुञ्जीमहि । भिक्षाया भव भैक्षमन्न इत्यर्थः । रथ्यावासं वसीमहि रथ्या रथवाहा मार्गा, रथ्याया वास त वसीमहि । महीपीठे शयीमहि शयन कुर्म । अनेन गृहवास सूचित । तत ईश्वरैर्धनिभि सार्धं कि प्रयोजनम् । तेभ्यो वयमधिकतरा ॥ १ ॥

अथात्मज्ञानस्वरूप प्रतिपादयन्नाह—

८. भो मर्त्याः शृणुत स्फुटाक्षरमिदं वाक्यं शिवावाप्तये ॥

सन्तः क्रीडनमिन्द्रियैः सुखलवप्राप्त्यर्थमभ्युद्युताः ।

संसारे तृणभङ्गभङ्गुरतरे लभ्यं न वाऽऽत्यन्तिकं

स्वात्मन्यस्ति समाधिनिर्मितसुखं यत् तत् स्वयं चिन्त्यताम् ॥८७॥

भो मर्त्याः ! मन्तः साधय स्फुटाक्षर व्यक्ताक्षर लभ्यं न वात्यन्तिकं स्वात्मन्यस्ति समाधिनिर्मितसुखं यथा स्यात्तथा क्रीडनं इदं वाक्यं शृणुत । किमर्थम् ? शिवावाप्तये ईश्वरप्राप्त्यर्थम् । कथमृता सन्त ? इन्द्रियैः सुखलवप्राप्त्यर्थं अभ्युद्युताः । इन्द्रियसुखेन कथमीश्वरप्राप्तिर्भवति ? संसारे च पुन आत्यन्तिक पदार्थं लभ्य नास्ति । कथमृते संसारे ? तृणभङ्गभङ्गुरतरे तृणमद् भङ्गुरशीले । अत कारणात् स्वात्मनि समाधिविनिर्मितं यत् सुखं वर्तते तच्चिन्त्यताम् । आत्मनि परब्रह्मस्वरूप चिन्त्यताम् । परब्रह्मस्वरूपा(चिन्तना)दीश्वरप्राप्तिर्भवति न चेन्द्रियसुखात् किंचिदवाप्तिर्भवति इत्यर्थं ॥ ८७ ॥

अथ योगोन्द्रस्वरूपमाह—

९. अहौ वा हारे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा

मणौ वा लोटे वा कुसुमशयने वा दृपदि वा ।

तृणे वा खैणे वा मम समदृशो यान्तु दिवसाः

कचिद् पुण्येऽरण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः ॥ ८९ ॥

मम दिवसाः अहौ सर्वे वा अथ वा हारे मुक्तावल्या वा समदृशो यान्तु । समे सदृशे (? शयौ) दृशौ दृष्टिः(श्री) यस्य स तस्य । बलवति रिपौ वा अथ वा सुहृदि समदृशो यान्तु । मणौ रत्ने वा लोटे कर्करे समा यान्तु । कुसुमशयने वा अथवा दृपदि शिलाया समा यान्तु । तृणे अथ वा खैणे खीणा भाव समूहो वा खैण तस्मिन् समा यान्तु । कथमृतस्य मम ? । कचिद् पुण्यारण्ये पवित्राटव्या शिव शिव शिवेति प्रलपतो मम ॥ ८९ ॥

अथ विद्यावर्णनस्वरूपमाह—

१०. विद्या काचित् स्फुरति महती भास्वती चेतसाऽन्तर्

यन्माहात्म्यात् तृणवदियती मन्यते यत् त्रिलोकीम् ।

किं तेषां स्याद् द्रविणकणिकालेशमात्रे स्पृहाऽसौ

या दैन्यस्य प्रथयति चर्यं राजराजे मुहूर्तम् ॥ ९० ॥

अन्तश्चेतसि काचित् अतिवंचनीया महती विद्या तत्त्वज्ञानरूपा स्फुरति जागर्ति । कथंभूता विद्या ? । भास्यती प्रभासुक्ता महिमावती स्यात् । यन्माहात्म्यात् यस्या माहात्म्यं यन्माहात्म्यं तस्मात् विद्यानुमानतः । इयतीं त्रिलोकीं तृणवन्मन्यते त्रिलोकीं तृणसमां पश्यति । परब्रह्मवतः सर्वं जागत् तृणतुल्यम् । तेषां योगिनां द्रविणकणिकालेशमात्रे किमसौ स्पृहा बान्धु स्यात् । न कापि स्पृहा भवेत् । द्रविणस्य कणिका तस्या लेशमात्रं द्रविणं तस्मिन् । या धनस्पृहा राजराजे धनदेऽपि मुहूर्तं यावद् दैन्यस्य चर्यं प्रथयति विस्मारयति । कोशः ? । धनदेऽपि धनवान्धा न क्षीणास्ति । सोऽपि धनाय स्पृहयति । ततः परब्रह्मरूपा विद्यैव श्रेष्ठा ॥ ९० ॥

आत्मनिन्दारूपं लोमपरिहारेणाह—

११. नो चिन्तामणयो न कल्पतरवो नाष्टौ महासिद्धयसु

तावदेहवशाः परोपकृतयो नास्माभिरप्यर्जिताः ।

नेदं मज्जति मानसं च चपलं ब्रह्मामृताम्भोनिधौ

धिग् विद् कर्मकुटीमिमां तदपि न त्यक्तं वयं शक्नुमः ॥११॥

अस्माभिश्चिन्तामणयो नो अर्जिताः कल्पतरवो नाजिताः । अष्टौ महासिद्धयोजपि न अर्जिताः । तावत् प्रथमं परोपकृतयो न ज्ञानाः । कथंभूता परोपकृतयः ? । देहवशाः देहाधीनाः । देहेन परोपकृतयो भवन्ति ता अपि न ज्ञानाः । च पुनरिदं मानसं चपलं ब्रह्मामृताम्भोनिधौ ज्ञानसुभाषणे न मज्जति । तस्मात् इमा कर्मकुटीं धिग् [धिक्] । तदपि वयं इमां त्यक्तं न शक्नुमः न समर्थाः । अनेन देहेन महान्तद्वयुत्पादनं न जायते, देहोऽपि त्यक्तं न यवयः । अनेनेह्लोहः परलोकश्च न साध्यते ॥ ११ ॥

पुनरपि ज्ञानस्वरूपोपदेशमाह—

१२. आघ्राय पुस्तकं घन्याः सर्वं विद्म इति स्थिताः ।

शतकृत्वोऽपि शृण्वन्तो हा न विद्मो जडा वयम् ॥ १५ ॥

ये पण्डिता एवंविधास्त एव घन्याः । ये पुस्तकं आघ्राय गन्धवद् शृष्ट्वा सर्वं विद्म इति कृत्वा स्थिताः । वयं शतकृत्वोऽपि शतवारानपि शृण्वन्तोऽपि न विद्मो न जानीमोऽह एव जडाः । अनेन स्वनिन्दा ॥ १५ ॥

अथ मृगोपदेशेन सज्जनस्वरूपं वर्णयन्नाह—

१३. सारं सारङ्ग रङ्गच्छरणतृणशिखाखण्डखादेन खेदं

क्षौधं पी(नी)त्वा सलीलं सलिलमनु पिवेद् योपिता पीतशेषम्

धन्यस्त्वं यद् वनान्ते गमयसि समयं दारुणं द्रव्यगर्व-

प्रध्मातोर्द्रवग्रधुग्रहिलस्त्रखलक्ष्मापवक्त्राप्यपश्यन् ॥ १६ ॥

हे सारङ्ग मृग ! त्वं धन्यो यत् यस्मात् कारणात् त्वं वनान्ते दारुणं समयं गमयसि । त्वं किं कुर्वन् ? । द्रव्यगर्वप्रध्मातोर्द्रवग्रधुग्रहिलस्त्रखलक्ष्मापवक्त्राप्यपश्यन् । द्रव्यगर्वेण प्रध्माताः शब्दायमानाः पूकरणशीलाः उर्द्रवा अघ्नवो ग्रहिलाः खराश्चण्डा ये खलाः क्ष्मापाल राजानस्तेषां मुखान्यपश्यन् । किं कृत्वा ? । सारं यथा भवति तथा रङ्गत्तरङ्गः (ः स्य) तृणशिखा-खण्डखादेन क्षौधं खेदं नीत्वा । रङ्गन्ति च तानि च तरुणानि तृणानि च तेषां शिखास्ता एव खण्डखादः खण्डभक्षणं तेन क्षौधं क्षुधायां भवः क्षौधस्तं खेदं नीत्वा । यो पोषिता पीतशेषं सलीलं यथा स्यात्तथा सलिलमनु पश्चात् पिबेत् । अनेन मृगोऽपि धन्यो यः स्वेच्छया तृणादिक-मत्ति प्रियाधुनः पानीयं पिबति मूर्खगर्वितनृपवक्त्राणि अपश्यन् । स एव श्रेष्ठः स्वेच्छाचारी । तस्मान्मनुजानां वन्म निःफलं यः पशुधीनवृत्तिः ॥ १६ ॥

अथान्योक्त्या मृगाणां स्तुतिरूपमाह-

१४. यद् वक्त्रं मुहुरीक्षसे न धनिनां व्रूये न चाटुं मृषा

नैपां गर्वगिरः शृणोषि न पुनः प्रत्याशया धावसि ।

काले बालतृणानि खादसि सुखं निद्रासि निद्रागमे

तन्मे व्रूहि कुरङ्ग कुत्र भवता किं नाम तप्तं तपः ॥ १७ ॥

हे कुरङ्ग ! मे मम तत् व्रूहि । भवता त्वया । नाम इति कोमलमन्त्रणे । कुत्र कस्मिन् स्थाने तपस्तप्तम् । त्वं किम् ? । यद् धनिनां वक्त्रं मुहुरीं वारं न ईक्षसे । मृषा चाटुं न व्रूये । एषां धनिनां गर्वयुक्ता गिरो न शृणोषि । पुनः प्रत्याशया वाञ्छया न धावसि । काले बालतृणानि खादसि भक्षसि । निद्रागमे सुखं निद्रासि । अनेन मृगावतारोऽपि धन्यो, मनुष्यजन्म न धन्यः (? न्यम्) ॥ १७ ॥

अथ निरर्थकजीवनं निन्दन् तत्स्वरूपमाह-

१५. धिक् किंजीवनमापदेकनिलयं पित्राप्तवन्धूञ्जितं

दीनानाथजनोपकारकरणव्यापारदूरीकृतम् ।

मन्दीभूतशशाङ्कशेखरपदद्वन्द्वारविन्दस्मृतिर्

व्यालोलयातलोचनास्तनतटप्रश्लेषविश्लेषितम् ॥ १८ ॥

किंजीवनं धिक् । धिक् योगे द्वितीया । कुत्सितं जीवनं किंजीवनम् । कथंमूलं किन्नी(ःजी)-वनम् ? । आपदेकनिलयं आपदां एकं केवलं निलयं गृहं तत् । पुनः कीदृक् यो(किंजी)वनम् ? । पित्राप्तवन्धूञ्जितं पिता च आप्तश्च वन्धुश्च ते, तैरुञ्जितं त्यक्तम् । एवंविधं जन्मानाथरूपम् । पुनः

कथंभूतं किञ्चैः(जी)वनम् ? । दीनानाथजनोपकारकरणव्यापारदूरीकृतं तद्रहितम् । पुनः कथं-
भूतम् ? । मन्दीभूतप्रशाहशेखरपदद्वन्द्वारविन्दस्य स्मृतिर्यत्र तत् । पुनः किंभूतं किञ्चिवनम् ? ।
व्यालोलायतलोचनायाः स्नानतटं तस्य प्रश्नेपः आलङ्कितं तेन विश्लेषितं दूरीकृतम् । अनेन
धर्मार्थकामादितम् ॥ १८ ॥

अथ जगनिन्दामाह—

१६. वर्षां सितं झटिति वीक्ष्य शिरोरुहाणां

स्थानं परं परिभवस्य तदेव पुंताम् ।

आरोपितास्त्रिशकलं परिहृत्य यान्ति

चाण्डालकूपमिव दूरतरं तरुण्यः ॥ १८ ॥

तरुण्यो नार्यः शिरोरुहाणां केशानां सितं वर्षां वीक्ष्य दूरतरं यान्ति तस्मात् । कथम् ? ।
झटिति शीघ्रम् । पुंसां तदेव केशधेतवर्षमेव परिभवस्य परं पदं परं स्थानम् । तं कथम् ? ।
चाण्डालकूपमिव । कथंभूतं चाण्डालकूपम् ? । आरोपितास्त्रिशकलं आरोपितान्यस्त्रिशकलानि
यत्र स तम् । यथा अस्थियुक्तं कूपं वीक्ष्य नार्यस्तं परिहृत्य दूरतरं यान्तीत्यर्थः । तद्वत् स्वविरं
द्वद्वा नार्यो दूरं यान्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ संसारनिन्दारूपं कथयन्नाह—

१७. गर्भावासे शयित्वा कलिमलनिलये पूतिमध्ये जघन्ये

स्त्रीकुक्षौ पीडिताङ्गः कथमपि विवराभिर्गतः क्लेदलिप्तः ।

भूयस्तत्रैव रागप्रकृतिरिह नरो मन्दबुद्धिर्दुरात्मा

सोऽयं संसारचक्रे भ्रमति शठमये लोकमध्ये यथान्वः ॥ १९ ॥

इह मनुजमवे मन्दबुद्धिर्नरो दुरात्मा सोऽयं भूयः पुनरपि तत्रैव जन्मस्थाने राग-
प्रकृतिः धरति । तत्रैव कुत्रैव ? । यो (? यत्र) गर्भावासे शयित्वा कथमपि महता कोष्टेन विवराद्
बोनियन्वाभिर्गतः निवृत्तः । कथंभूते गर्भावासे ? । कलिमलनिलये कलिमलं जंबालं कर्ममत्स्वरूपं
तस्य निलये गृहे । पुनः किंभूते गर्भावासे ? । पूतिमध्ये पूतिः रुधिरविकृतिर्मध्ये यत्र सः तत्र ।
पुनः कीदृशो गर्भावासे ? । जघन्ये सर्वार्थनिन्दास्पदे । कथंभूतो नरः ? । स्त्रीकुक्षौ पीडिताङ्गः पीडितं
अत्र यस्य सः । पुनः क्लेदलिप्तः क्लेद उदरस्पर्शेन लिप्तः । एतद्विषयदुःसाभिर्गतः प्राणी भूयः पुनरपि
स्त्रीजघने रम्यते । अतः अन्धत्वेनोपनीयते । यथान्वः शठमये शठस्वरूपसंसारे लोकमध्ये भ्रमति ।
तथा कामान्यो जीवः संसारचक्रे भ्रमति । शठा बन्धं हसन्ति तथा संसारे कामी हसते ॥ १९ ॥

अथ यौवनरहितानां कामनैरस्यमाह—

१८. एते ते दिवसास्त एव तरवस्ताश्च प्रगल्भाः स्त्रियस्

तच्चैवाम्रधनं स कोकिलरवः सोऽयं वसन्तोत्सवः ।

वातः सोऽपि च दक्षिणो धृतिकरः सेयं सचन्द्रा निशा

हा तारुण्य विना त्वयाऽद्य सकलं पालालपूलायते ॥ २० ॥

हे तारुण्य तरुणभाव ! त्वया विनाऽद्य जरावस्थायां वसन्तसमये सकलं सप्रभं पालाल-
पूलायते शुक्रवृणपुंजायते । यथा पालालपूलको निवन्धोऽदृढस्तथा यौवनमन्तरे[ण] न किञ्चित्
सुखमनुभूयते । कथम् ? तदेवाह । एते ते दिवसाः । दिवसानां न भिन्नता । तरुवध्वम्पकबकुलजाती-
कुन्दमचकुन्दाद्यास्त एव नान्यथा । चापरम् । ताः स्त्रियः प्रगल्भाः सुरतोपक्रमनिपुणाः । च
पुनराश्रयनं तदेव । कोक्तिरयो वसन्तोत्सवः स एव । सोऽपि दक्षिणो धृतिकरो वातः ।
दक्षिणो दक्षिणदिग्भवः । धृतिः संतोषं करोतीति धृतिकरः । सेयं सचन्द्रा रात्रिश्चान्द्री
रात्रिः । तथापि तारुण्यं विना सर्वं पलायपूलीयवन्निरर्थकमित्यर्थः । तारुण्यदर्पोद्ध(ः)राणां सर्वं
मन्मथजनकं न तु वृद्धानाम् ॥ २० ॥

मूर्खीणां तत्त्वज्ञानं न भवति तत्स्वरूपं निरूपयति -

१९. विन्निष्ठं करकर्परं पथि गतं मूर्खैर्जडैर्धिककृतं

विप्रैस्तत्त्वविचिन्तकैर्नमसितं स्वात्मप्रबोधैर्नुतम् ।

नृत्यन्तं च दिगम्बरं च जटिलं बालैश्च मुक्तं जडं

डिम्भाश्चोपहसन्ति चत्वरपथे दत्त्वा मुहुः स्फाटिकाम् ॥ २१ ॥

दिगम्बरं नृत्यन्तं प्रति डिम्भाः बालाः स्फाटिकां तालिकां दत्त्वा हसन्ति । कसिन् ? ।
चत्वरपथे । कथम् ? । मुहुः वारं वारम् । कथंभूतं दिगम्बरम् ? । विन्निष्ठं वेदनं वित् तत्र निष्ठं
विन्निष्ठं ज्ञानरूपम् । करकर्परं करे कर्परं मृद्गाण्डं यस्यासौ करकर्परस्तम् । पुनः कथंभूतम् ? ।
पथि गतं मार्गस्तम् । पुनः कथंभूतम् ? । मूर्खैर्जनैर्धिककृतम् । पुनः किंभूतम् ? । तत्त्वविचिन्तकै-
र्विप्रैर्नमसितं नमस्कृतम् । पुनः कीदृशम् ? । स्वात्मप्रबोधैर्नुतं स्तुतम् । 'पु स्तुता'विति वचनात् ।
पुनः कीदृशम् ? । जटिलं जटयुक्तम् । पुनः कथंभूतम् ? । बालैस्तैर्मुक्तं त्यक्तम् । अत एव जडम् ।
एवविधं तपोधनं मूर्खाः हसन्ति । न तत्रार्थम् ॥ २१ ॥

अधुना स्वनिवेदं निवेदयन्नाह । निवेदः स्वावमाननम् -

२०. नो पश्याम्यसतां मुखं न धनिनां वाचं शृणोम्यश्रवां

नो मिथ्यागुणकीर्तनैरहरहः संस्तौमि कुस्वामिनम् ।

नाहं चादतयन्धुरुद्धतभुजो वृत्तानुबन्धे स्थितो

दोषोपाश्रयसंग्रहव्यसनिनि च्छिन्नेऽधुना मूर्धनि ॥ २२ ॥

अधुना मूर्धनि मस्तके छिन्ने सति एवंविधममदित्यध्याहार्यम् । कथंभूते मूर्धनि ? ।
दोषोपाश्रयसंग्रहव्यसनिनि दोषाणामुपाश्रयस्तस्य संग्रहस्तस्य व्यसनं विधत्ते यस्य स तस्मिन् ।

किं करोमि उदाह । असतां मुखं नो पश्यामि । धनिनां द्रविणवतां अथवां श्रवणम् (१ वणा) योस्यां वाचं न शृणोमि । शीर्षच्छेदस्य गुणः । अहरहः कुस्वामिनां (निं) मिथ्यागुणकीर्तनैर्नो संस्तौमि वचनाभावात् । च पुनरहमादृतवन्धुर्न वा उद्भूतभुजो वृत्तानुबन्धे स्थितः । वृत्त-
आचारसत्त्वानुबन्धः सेवनं तत्र स्थितः । एतत्स्वरूपं जीवतामेव न घृत्तानाम् । अतः शीर्षं छिन्ने सर्वं सुखममूदिति निर्वेदः ॥ २२ ॥

अथ नारीनेत्रस्वरूपज्ञाननैपुण्यं स्वस्तिनारोपयन्नाह—

२१. व्यालुम्पन्ति समाधिमाधिविधुरं चैता नमस्कुर्यते

लोभाभावविशेषभूरिविरहे संप्राप्य यूनां गणम् ।

एतासां नु वयं न चम्पकरुचिष्वङ्गेष्वनङ्गीकृतं

प्रामाण्ये हरिणीदृशां वत दृशोरन्तःस्थिता ब्रह्मणि ॥ २३ ॥

एता भावो यूनां गणं संप्राप्य समाधिं व्यालुम्पन्ति स्वसमाधिं त्यजन्ति । च पुनः आधिविधुरं मानसजन्यथाविह्वलं यथा स्यात्तथा नमस्कुर्यते नमस्कारं कुर्वन्ति गन्मथपीडिताः सत्यः । कस्मिन् ? । लोभाभावविशेषभूरिविरहे लोभस्याभावे लोभाभावस्य विशेष-
सत्त्वाद् यो भूरिविरहः प्रचुरवियोगस्तस्मिन् । लोभं विना विशेषविह्वलीकृतं सति कामिन्यः पूर्वोक्तां चेथा कुर्वन्ति । कथंभूतं यूनां गणम् ? । चम्पकरुचिष्वङ्गेषु अनङ्गीकृतं नार्यत्रेष्वनङ्गतया व्यासम् । अथ कविस्तत्स्वरूपज्ञानतत्वं प्रकटयति । नु इति विसर्गः । वयं एतासां हरिणीदृशां दृशोः] ब्रह्मणि ज्ञाने वत आश्चर्यं न अन्तस्थिता अन्तं न प्राप्ताः । कथंभूते ब्रह्मणि ? । प्रामाण्ये सत्यरूपे । अनेन प्रामाण्यज्ञानस्यापि वयं ज्ञातुमसमर्थाः । नारीभिर्जगद् बद्धयते इत्यर्थः ॥ २३ ॥

अथ योगमार्गस्वरूपं आधि कुर्वन्नाह—

२२. गात्रं पात्रं प्रथमवयसि प्रेयसीनां स्तनानाम्

आश्लेषाणां तदिह मधुनो वन्य मन्य कृतार्थम् ।

ये नासीने त्वयि गिरितटे श्लिष्टनासाग्रदृष्टौ

हर्षस्पर्शं जहति हरिणश्रेणयः कायकण्डूः ॥ २४ ॥

हे वन्य हे तापस ! मन्य कृतार्थे कृतकृत्यं जानीहि । कथम् ? । तद् गात्रं प्रथमवयसि प्रेयसीनां स्तनानां आश्लेषाणां इह जन्मनि मधुनो मदस्य वा पात्रं स्नानं अभूत् । एते पदार्था अस्मिन् शरीरे बन्धुः । अधुना वन्यावस्थाया ये न । त्वयि गिरितटे आसीने सति हरिणश्रेणयो मृगपङ्क्तयो हर्षस्पर्शं यथा स्पर्शथा कायकण्डूर्जहति त्यजन्ति चेत्यर्थः । पूर्वं इदं श्रद्धागोचरं इदानीं वैराग्यपूरितमवस्थाभेदात् ॥ २४ ॥

जरास्वरूपमाह—

२३. गात्रं संकुचितं गतिर्विगलिता दन्ता विनाशं गता
दृष्टिर्भ्रंश्यति रूपमेव हसितं वक्त्रं च लालायते ।
वाक्यं नैव करोति बान्धवजनो भार्या न शुश्रूषते
हा कष्टं जरयाऽभिभूतपुरुषः पुत्रैरवज्ञायते ॥ २५ ॥

हा इति खेदे । कष्टं जरां प्रति धिक् । कथम् ? । जरया अभिभूतः जरान्यासः पुमान् पुत्रैरपि अवज्ञायते निन्दते । यथा जरया गात्रं संकुचितं कृशीकृतम् । गतिर्विगलिता भ्रमा । जरातो दन्ता विनाशं गताः पतिगाः । जरया दृष्टिर्भ्रंश्यति नित्येजा भवति । रूपमेव हसितं गतम् । च पुनः वक्त्रं मुखं लालायते लालयुक्तं भवति । बान्धवजनः तस्य वाक्यं न करोत्येव । तं पुरुषं पत्नी न शुश्रूषते शुश्रूषा न करोति । इति कारणात् धिक् ॥ २५ ॥

अथ नागस्वनावस्ययोः साम्यमाह—

२४. एकैव काचिन्महतामवस्था सूक्ष्माणि वस्त्राण्यथ वा च कन्या ।

कराप्रलयाऽभिनवा च बाला गङ्गातरङ्गेष्वथ वाऽक्षमाला ॥ २६ ॥

महतां काचिदवस्था एकैव समानैव । कथम् ? । सूक्ष्माणि वस्त्राणि भवन्तु । वा अथ वा कन्या भवतु । अथ बाला नारी कराप्रलया भवतु । अथ वा गङ्गातरङ्गेषु अक्षमाला भवतु ॥ २६ ॥

अधुना योगीन्द्रवाक्यस्वरूपमाह—

२५. न भिक्षा दुःप्रापा पथि पथि मठारामसरितः

फलैः संपूर्णा भूर्मृगविटपिचर्माधिवसनम् ।

सुखे वा दुःखे वा सदृशपरिपाकः खलु तदा

त्रिनेत्रं कस्त्यक्त्वा घनलवमदान्धं प्रणमति ॥ २७ ॥

तदा तर्हि कः पुमान् त्रिनेत्रं त्यक्त्वा घनलवमदान्धं प्रणमति हरं विहाय धनिं प्रणमति । कथम् ? । भिक्षा न दुःप्रापा । पथि पथि मार्गे मार्गे मठारामसरितः सुलभा एव । फलैर्भूः पृथिवी संपूर्णा वर्तते । मृगविटपिचर्मणामपि वसनं मृगत्वक् वृक्षत्वक् तयोर्वस्त्रं वर्तते । सुखे वा दुःखे सदृशपरिपाक एव । ततः को धनिनां चाटुत्वं कुस्ते ॥ २७ ॥

अथ वनवासिनां सुखस्वरूपमाह—

२६. स्थितिः पुण्येऽरण्ये सह परिचयो हंसहरिणैः

फलैर्भोग्या वृत्तिः प्रतिनदि तलान्येव दृषदः ।

इतीयं सामग्री भवति हरि(१)भक्तिं स्पृहयतां

वनं वा गेहं वा सदृशमुपशान्तैकमनसाम् ॥ २८ ॥

उपशान्तैकमनसां सता वनं वा गेहं सदृशं सममेव । कथंभूतानाम् ? हरभक्तिः (? किं) स्पृहयतां महेश्वरसेवां वाञ्छमानानाम् । कथम् ? । तदह—पुण्ये पवित्रे अरण्ये वने स्थितिः स्वानम् । हंसहरिणैः सह परिचयो भवति । फलैर्मध्या पवित्रा वृत्तिर्जीवनम् । प्रतिनिदि नदी नदी प्रति दृपदस्तलान्येव निवेशनस्थानानि । इतीयं सामग्री भवति । पूर्वोक्तानां हरभक्तिं स्पृहयताम् ॥ २८ ॥

सांप्रतं योगस्वरूपमाह—

२७. शरच्चन्द्रज्योत्स्नाधवलिततले कापि पुलिने

सुखासीनाः सान्द्रध्वनिषु रजनीषु युसरितः ।

भवाम्भोधौ मयाः शिव शिव शिवेलार्तवचसः

कदा श्यामानन्दोद्गतवहुलवाप्पाकुलदृशः ॥ २९ ॥

वयं कदा ईदृशा भविष्यामः ? । कापि युसरितो गङ्गायाः पुलिने तटे रजनीषु सुखासीनाः सुखं स्थिताः । कथंभूते पुलिने ? । शरच्चन्द्रज्योत्स्नाधवलिततले शरच्चन्द्रज्योत्स्नाया धवलितं तलं यस्य तत् तस्मिन् तटे । कथंभूतासु रजनीषु ? । सान्द्रध्वनिषु निविडशब्देषु (शब्दासु) । राज्ञो सामान्यतः शब्दो भवत्येव । कथंभूता वयम् ? । भवाम्भोधौ मयाः संसारसमुद्रशुद्धिताः । पुनः कथंभूताः ? । शिव शिव शिवेलार्तवचसः । हे शिव, हे शिव वीप्सायां वर्तमानस्य द्वित्वं शिव वा, इत्यार्तं वचो येषां ते । पुनः श्यामानन्दोद्गतवहुलवाप्पाकुलदृशः । आनन्द्यात् उद्गतं बहुलं धनं वाप्पमयुजलं तेनकुला दृशः । ततः कर्मभारयः । श्यामाश्च आनन्दोद्गतवहुलवाप्पाकुला दृशो येषां ते तथा । एवंविधाः कदा भविष्यामः ॥ २९ ॥

पुनः शमस्वरूपमाह—

२८. अनल्पं जल्पन्तः कति च विगता नो यमपुरं

पुरस्तादस्माकं विघृतवदनाभ्याप्तनयनाः ।

अतीता यद्येवं न हि निजहितं चेतसि वयं

चलन्मेहोदाराद् त्रिपयविधिजातादनशिनः ॥ ३० ॥

अस्माकं पुरस्तात् अनल्पं जल्पन्तः बहुतरं कथयन्तः सन्तः कति च यमपुरं नो विगताः । कथंभूताः ? । विघृतवदनाभ्याप्तनयनाः । विघृतं अक्षिरं च तत् वदनं यत्र च विघृतवदनम् । विघृतवदने अत्रापि अत्राशुक्ते नयने लोचने येषां ते विघृतवदनाभ्याप्तनयनाः । यदि चेत् एवं अमुना प्रकारेण अतीताः अतिक्रान्ता गताः तथापि वयं चेतसि निजहितं प्रति-

चलन्मोहोदाराद् विषयविधिजाताद् अनशिनः अभोक्तारो न जाताः । चलच्च तन्गहं लिङ्गं
च तेन उद्गारात् श्रेष्ठात् विषयविधिजाताद् अनशिनो जाताः । अश्वाती(श्रन्ती)त्येवंशीलो(श्लो)
अशिनः, न अशिनः अनशिनः अभोक्तार इत्यर्थः । एतेन बहून् मृतान् दृष्ट्वा वयमपि भोगेष्वसक्ता
एव जाताः ? । मरणभवं दृष्ट्वा न भोगवान्छा त्यक्ता इत्यर्थः ॥ ३० ॥

अथ संसारे निर्मेमताप्रधानत्वं वर्णयति-

२९. भव्यं भुक्तं ततः किं कदशनमथ वा वासरान्ते ततः किं
कौपीनं वा ततः किं सितममलतरं पट्टकूलं ततः किम् ।
एका भार्या ततः किं शतगुणगणिता कोटिरेका ततः किं
चैको भ्रान्तस्ततः किं गजतुरगशतैर्वैष्टितो वा ततः किम् ॥३२॥

भव्यं भुक्तमित्यादि । भव्यं शाल्योदनादि भुक्तं ततस्तस्मात् किं संजातम् । क्षणिका
वृत्तिरुत्पन्ना । अथ वा कदशनं नीरसान्नं वासरान्ते दिनान्ते प्राप्तं ततः किं जातम् । वा अथ
वा को(कौ)पीनं कक्षापटः [परिहितं ततः किं जातम्, अथवा] सितं श्वेतममलतरं पट्टकूलं
अत्युज्ज्वलं दुकूलं परिहितं ततः किं जातमित्यर्थः । सर्वस्यानित्यत्वात् । एका भार्या ततः किं
जातम् । वा शतगुणगणिताः शतशो यावत्कोटिसंख्या भार्या जानास्ततः किम् । एकया यत् कार्यं
कोटिगुणितयापि तत् कार्यम् । एकः शरीरमात्रो भ्रान्तः पृथ्वीं गतस्ततः किं जातम्, वा अथ वा
गजतुरगशतैर्वैष्टितस्ततः किं निष्पन्नमेव । स्वतः एक एव । अन्ये सर्वे बाह्या भावासौर्न किञ्चित्
स्वार्थसाधनं भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

अथ नारीस्वरूपमात्मनिन्दया निरूपयति-

३०. अलम्तिचपलत्वात् स्वप्नमायोपमत्वात्
परिणतिविरसत्वात् संगमेन प्रियायाः ।
इति यदि शतकृत्वस्तत्त्वमालोकयामि
तदपि न हरिणाक्षीं विस्मरत्यन्तरात्मा ॥ ३३ ॥

अहं यदि शतकृत्वः शतवारान् इति तत्त्वमालोकयामि तत्त्वं विचारयामि । तदपि
हरिणाक्षीं मृगलोचना कामिनी अन्तरात्माऽन्तर्यामी न विस्मरति मानसान् गुञ्जतीत्यर्थः ।
इतीति किम् ? । अतिचपलत्वात् चाञ्चल्यस्वभावात् । स्वप्नमायोपमत्वात् स्वप्नं च माया च
स्वप्नमाये स्वप्नमायाभ्यामुपमीयते स्वप्नमायोपमं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । परिणतिविरसत्वात्
परिणामेन नीरसत्वात् । प्रियायाः संगमेन अलं धर्येताम् । एवं बहुधा विचारयामि । तथापि
नारीं नो विस्मरामि । इत्यात्मनो निन्दानिरूपणम् । अलं मूषणपर्याप्तवारणेयु ॥ ३३ ॥

॥ इति शेषकान्यटीका ॥ श्रीः ॥ शुभं भवतु ॥

सपरिशिष्टस्य भर्तृहरिकृत-शतकत्रयस्य श्लोकानामकारादिक्रमेण

अनुक्रमः ।

अकरुणत्वमकारण. नीति. ७५. पृ. ३०
 अप्राह्वं हृदयं. नीति. ५०. पृ. २२
 अप्रे गीतं सरस. वैराग्य. ६३. पृ. १०५
 अष्टाष्टचन्द्रन. शृङ्गार. ३८. पृ. ५५
 अज्ञानन् माहात्म्यं. वैराग्य. २२. पृ. ८८
 अज्ञः दुखमाराध्यः. नीति. २. पृ. २
 अतिक्रान्तः कालः. वैराग्य. ३३. पृ. ९२
 अदर्शने दर्शनमात्र. शृङ्गार. ६५. पृ. ६५
 अविगतपरमार्थान्. नीति. १२. पृ. ६
 अनल्पं जरपन्तः. परि. वैराग्य. ३०. पृ. १४५
 अनाघ्रातं पुष्पं. शृङ्गार. २०. पृ. ४८
 अनावर्ती कालो. वैराग्य. ३६. पृ. ९३
 अपसर सखे. शृङ्गार. ८२. पृ. ७०
 अप्रियवचनदरिदैः. परि. नीति. ७८. पृ. १२८
 अभिमतमहाभान. वैराग्य. ११०. पृ. १२२
 अभिमुखनिहतस्य. नीति. १०२. पृ. ३९
 अमुक्तायां यस्यां. वैराग्य. २६. पृ. ९०
 अनीपां प्राणानां. वैराग्य. ३८. पृ. ९४
 अम्भोजिनीवन. नीति. ४३. पृ. १९
 अरक्षितं तिष्ठति. परि. नीति. ९२. पृ. १२८
 अर्षानामीशिषे त्वं. वैराग्य. ३१. पृ. ९१
 अर्थं नीत्वा निदायाः. शृङ्गार. ९८. पृ. ७७
 अलमतिचपल. परि. वैराग्य. ३३. पृ. १४६
 अवश्यं यातारश्च. वैराग्य. १७. पृ. ८६
 अविज्ञानाद् राज्ञो. परि. नीति. ९९. पृ. १२९
 असन्तो नाम्यर्ष्याः. नीति. १४. पृ. ७
 बसाराः सन्त्येते. शृङ्गार. १४. पृ. ४६
 असितात्मसु संवदः. शृङ्गार. ७६. पृ. ६८

अस्वीतंचारे तमसि. शृङ्गार. ९०. पृ. ७४
 अहौ वा हारे वा. परि. वैराग्य. ८९. पृ. १३८
 आघ्रातं मरणेन. वैराग्य. १०६. पृ. १२०
 आघ्राय पुस्तकं. परि. वैराग्य. १५. पृ. १३९
 आज्ञा कीर्तिः पात्रनं. नीति. ८८. पृ. ३४
 आदित्यस्य गतागतैः. वैराग्य. ८. पृ. ८३
 आधिव्याधिशतैर्. वैराग्य. १०७. पृ. १२१
 आमीळितनयनानां. शृङ्गार. ६८. पृ. ६६
 आयुः कल्लोल्लोल्ल. वैराग्य. ८४. पृ. ११२
 आयुर्वर्षशतं. वैराग्य. १०९. पृ. १२१
 आरम्भगुर्वी. नीति. ७७. पृ. ३०
 आरुस्यं हि मनुष्याणां. नीति. ६१. पृ. २५
 आर्यतः संशयाना. शृङ्गार. ३१. पृ. ५२
 आवासः किलकिञ्चित्स्य. शृङ्गार. ८७. पृ. ७३
 आवासः क्रियतां. शृङ्गार. ८९. पृ. ७४
 आवासः क्रियतां. परि. शृङ्गार. ७९. पृ. १३३
 आग्रा नाम नदी. वैराग्य. ४७. पृ. ९८
 आसंसारं त्रिसुवनमिदं. वैराग्य. ४८. पृ. ९९
 आसारेण न हर्म्यतः. शृङ्गार. ९७. पृ. ७६
 इतः खपिति केदायः. नीति. १६. पृ. ८
 इतो विबुद्धी. शृङ्गार. ८५. पृ. ७२
 इदमनुचितमक्रमथ. शृङ्गार. ७९. पृ. ६९
 इमे तारुण्यश्री. शृङ्गार. ८६. पृ. ७२
 इयं बाल्य. वैराग्य. ६९. पृ. १०७
 इयं बाला. परि. शृङ्गार. १९. पृ. १३२
 इह हि मधुरगीतं. शृङ्गार. ४१. पृ. ५७
 उन्मत्तं निमिषाङ्कया. वैराग्य. ५. पृ.
 उन्मत्तान् प्रति. परि. नीति. ९६.

उदन्वच्छन्ना भूः. नीति. १७. पृ. ८
 उद्गासिनाखिलखलस्य. नीति. ९०. पृ. ३४
 उद्यानेषु विचित्र. वैराग्य. ९८. पृ. ११७
 उद्धृतस्तनभार एष. शृङ्गार. ६२. पृ. ६४
 उन्नतप्रेममंगरुभा. शृङ्गार. ५७. पृ. ६२
 उन्मीलन्निवलीतरङ्ग. शृङ्गार. ४०. पृ. ५६
 उपरि घनं घनपटलं. शृङ्गार. २२. पृ. ४९
 उपरि निपतितानां. शृङ्गार. ६६. पृ. ६५
 एकाकी निःस्पृहः. वैराग्य. ७४. पृ. १०८
 एकेनापि हि शूरेण. नीति. ८३. पृ. ३२
 एकैव काचिन्. शृङ्गार. १०३. पृ. ७९
 एकैव काचिन्. परि. वैराग्य. २६. पृ. १४४
 एको देवः केशवो वा. नीति. ५३. पृ. २३
 एको रागिषु राजते. शृङ्गार. ७८. पृ. ६९
 एतद् कामफलं लोके. शृङ्गार. ५१. पृ. ६०
 एतस्माद् विरमे. वैराग्य. ६०. पृ. १०३
 एताश्च चलद्वलय. शृङ्गार. ९. पृ. ४४
 एते ते दिवसा. परि. वैराग्य. २०. पृ. १४१
 एते सत्पुरुषाः. नीति. ४७. पृ. २०
 ऐश्वर्यस्य विभूषणं. नीति. ४६. पृ. २०
 कदरिषितस्यापि हि. नीति. ८४. पृ. ३२
 करे श्लाघ्यस्त्रांगाः. नीति. ९३. पृ. ३६
 कर्मायत्तं फलं पुंसां. नीति. ६०. पृ. २५
 कश्चुम्बानि कुट्टपुरुषो. शृङ्गार. ४९. पृ. ६०
 कान्ताकटाश्विशिखा. नीति. ७६. पृ. ३०
 कान्तेऽनुष्यललोचने. शृङ्गार. २४. पृ. ५०
 कामिनांकायकान्तारे. शृङ्गार. ४३. पृ. ५७
 किं कन्दाः. वैराग्य. ७१. पृ. १०७
 किं कूर्मस्य भव्यव्या. नीति. ९९. पृ. ३८
 किं गतेन यदि. शृङ्गार. ६७. पृ. ६६
 किं वेदैः स्मृतिभिः. वैराग्य. ८३. पृ. ११२
 किमिह बह्मभिरुक्तेर्. शृङ्गार. १७. पृ. ४७

कियती पञ्चसहस्री. परि. शृङ्गार. ७८. पृ. १३३
 कुङ्कुमपङ्ककच्छित. शृङ्गार. ६०. पृ. ६३
 कुसुमस्तत्रकस्येन. नीति. ३९. पृ. १६
 कुच्छ्रेणामेघमये. वैराग्य. १०८. पृ. १२१
 कुम्भिकुलचित्तं. नीति. ३३. पृ. १४
 कृशः काणः खञ्जः. वैराग्य. १९. पृ. ८७
 केयूरा न विभूषयन्ति. नीति. १०३. पृ. ३९
 केराः संयमिताः. शृङ्गार. ९१. पृ. ७४
 केशानाकुण्डयन्. शृङ्गार. १०१. पृ. ७८
 कौपीन शतखण्ड. वैराग्य. १०३. पृ. ११९
 कचिद् सुभ्रूमङ्गैः. शृङ्गार. २५. पृ. ५०
 कचिद् भूमौ शम्भा. नीति. १८. पृ. ८
 क्षणं बालो भूत्वा. वैराग्य. ११६. पृ. १२४
 क्षान्तं न क्षमया. वैराग्य. १४. पृ. ८५
 क्षान्तं न क्षमया. परि. वैराग्य. १५. पृ. १३६
 क्षीरेणारम्भान्तोदकाय. नीति. ३१. पृ. १३
 क्षुब्धानोऽपि जराकृशोऽपि. नीति. १३. पृ. ६
 खण्डोद्घापाः सोढाः. वैराग्य. ६. पृ. ८२
 खट्वाटो दिवसेश्वरस्य. नीति. ४४. पृ. १९
 गङ्गातरङ्गकणशीकर. वैराग्य. ७२. पृ. १०८
 गङ्गातीरे हिमगिरि. वैराग्य. ४३. पृ. ९६
 गर्भवासे शयित्वा. परि. वैराग्य. १९. पृ. १४१
 गात्रं पात्रं. परि. वैराग्य. २४. पृ. १४३
 गात्रं संकुचितं. परि. वैराग्य. २५. पृ. १४३
 गुणवदगुणवद्वा. नीति. ५२. पृ. २२
 गुरुणा स्तनभारेण. शृङ्गार. ७५. पृ. ६८
 ग्रामे ग्रामे. परि. वैराग्य. ३. पृ. १३७
 चण्डालः किमय. वैराग्य. ५८. पृ. १०३
 चुम्बन्तो गण्डभित्ती. शृङ्गार. १०२. पृ. ७९
 चूडो चसितचाद. शृङ्गार. १. पृ. ४१
 चिन्तोऽपि रोहति तरुः. नीति. ७९. पृ. ३१
 जयन्ति ते दृष्टतियो. नीति. ६८. पृ. २७
 जल्पन्ति सार्धं. परि. शृङ्गार. ५७. पृ. १३४

जात्र्यं धियो हंरति. नीति. ४८. पृ. २१.
जात्र्यं हीमति गण्यते. नीति. २२. पृ. १०
जातः कूर्मः स. वैराग्य. ११५. पृ. १२७
जातिर्यातु रसातलं. नीति. २३. पृ. ११
जात्यन्धाय च. शङ्कार. ४८. पृ. ५९
जीर्णा एव. वैराग्य. ९३. पृ. ११५
जीर्णा बन्धा. वैराग्य. ७७. पृ. १०९
ज्ञानं सतां. वैराग्य. ९२. पृ. ११५
ज्ञानं सतां. परि. शङ्कार. ७७. पृ. १३३
तपस्यन्तः सन्तः. वैराग्य. ४२. पृ. ९६
तरुणिविषा वीपिन. शङ्कार. ९६. पृ. ७६
तस्मादन्तमजरं. वैराग्य. ७८. पृ. ११०
तस्याः खनौ यदि. शङ्कार. ८३. पृ. ७१
तावदेव कृतिनामयं. शङ्कार. ३. पृ. ४२
तारदेवामृतमयी. शङ्कार. ७०. पृ. ६७
तान्महत्त्वे. शङ्कार. ५३. पृ. ६१
तृपा शुष्यत्यास्ये. वैराग्य. ९४. पृ. ११६
तृष्णां छिन्धि. नीति. ५१. पृ. २२
त्रैलोक्याधिपतित्व. वैराग्य. ८२. पृ. १११
त्वं राजा वयम. वैराग्य. २५. पृ. ८९
ददतु ददतु माळीर्. परि. वैराग्य २. पृ. १३७
दद्यात् साधुर्यदि. परि. नीति. ९७. पृ. १३०
दक्षिण्यं स्वजने. नीति. ९२. पृ. ३५
दातव्यं भोक्तव्य. परि. नीति. ९४. पृ. १२९
दानं भोगो नाशात्. नीति. ६३. पृ. २६
दिवाराज्यवनवच्छिन्ना. वैराग्य. १. पृ. ८१
दिदा वनहरिणीभ्यो. शङ्कार. १३. पृ. ४५
दीनादीनमुर्गैः सदैव. वैराग्य. ९. पृ. ८४
दुराराग्यः सामी. वैराग्य. ५५. पृ. १०१
दुर्जनः परिहर्त्तव्यो. नीति. ३०. पृ. ११
दुरादर्थं घटयति. नीति. १००. पृ. ३८
दैवेन प्रमुणा स्वयं. नीति. १०१. पृ. ३९

दौर्मध्यान् नृपतिर्. नीति. २१. पृ. १०
द्रष्टव्येषु किमुत्तमं. शङ्कार. ४७. पृ. ५९
धन्यानां गिरिकन्दरे. वैराग्य. १०५. पृ. १२०
धन्यास्त एव चपला. शङ्कार. ४. पृ. ४२
धिक् किञ्जीवन. परि. वैराग्य. १८. पृ. १४०
न कश्चिच्छण्डकोपाना. नीति. ७३. पृ. २९
न गम्यो मन्त्राणां. शङ्कार. ७१. पृ. ६७
न ध्यातं पद. वैराग्य. १२. पृ. ८५
न नटा न विटा. वैराग्य. २८. पृ. ९०
न भवति भवति च. परि. नीति. ९२. पृ. १२८
न भिक्षा दुःप्रापा. परि. वैराग्य. २७. पृ. १४४
न भिक्षा दुःप्रापा. वैराग्य. ३६. पृ. ९४
नगस्यागो देवान्. नीति. २०. पृ. ९
नम्रत्वेनोनमन्तः. नीति. ४१. पृ. १७
न संसारोपचं. वैराग्य. ३. पृ. ८१
नाम्यस्ता सुवि. वैराग्य. ९१. पृ. ११५
नामृतं न विषं. शङ्कार. २७. पृ. ५१
नायं ते समयो. वैराग्य. ९९. पृ. ११८
निन्दन्तु नीतिनिपुणा. नीति. १०. पृ. ५
निवृत्ता भोगेच्छा. वैराग्य. १०. पृ. ८४
नूनं हि ते कविवरा. शङ्कार. ६१. पृ. ६३
नूनमाहाकरस्तस्याः. शङ्कार. ७२. पृ. ६७
नेता यत्र बृहस्पतिः. नीति. ५९. पृ. २५
नैवाकृतिः फल्गति. नीति. ४५. पृ. १९
नो सङ्गेन. परि. वैराग्य. १६. पृ. १३६
नो चिन्तामणयो. परि. वैराग्य. १४. पृ. १३९
नो पश्याम्यसतां. परि. वैराग्य. २२. पृ. १४२
नो सत्त्वेन मृगाङ्ग. शङ्कार. ३२. पृ. ५३
पद्माकरं दिनकरो. नीति. ८१. पृ. ३२
परिक्षीणः कश्चित्. नीति. ७. पृ. ४
परिचरित्तव्याः. परि. नीति. १००. पृ. १३१
परिमलमृतो वाताः. शङ्कार. ३७. पृ.

परिवर्तिनि संसारे. नीति. ९६. पृ. ३७
 परेषां चेतासि. वैराग्य. ३५. पृ. ९३
 परोऽपि हितवान्. परि. नीति. ९४. पृ. १२८
 पाणिः पात्रं पवित्रं. वैराग्य. ५४. पृ. १०१
 पातालमाविशसि. वैराग्य. ७९. पृ. ११०
 पातालान्न विमोचितो. वैराग्य. ११७. पृ. १२५
 पातितोऽपि कराघाते. नीति. २५. पृ. १२
 पान्धवी निरहा. शृङ्गार. ८४. पृ. ७१
 पापान् निवारयति. नीति. ३५. पृ. १५
 पुण्ये ग्रामे वने वा. वैराग्य. ५७. पृ. १०२
 पुण्यैर्मूलफलैः. वैराग्य. ६१. पृ. १०४
 पुरा विद्वत्तासी. वैराग्य. २९. पृ. ९१
 प्रणयमधुरप्रेमोद्गारा. शृङ्गार. ५८. पृ. ६२
 प्रथितः प्रणयवतीनां. शृङ्गार. ९२. पृ. ७५
 प्रदानं प्रच्छन्नं. नीति. ७८. पृ. ३१
 प्रशान्तशास्त्रार्थं. वैराग्य. ११८. पृ. १२५
 प्रसन्न मणिमुद्गरेन्. नीति. ३. पृ. ३
 प्राङ् मा मेति. शृङ्गार. ६९. पृ. ६६
 प्राणाघातान्निवृत्तिः. वैराग्य. ६५. पृ. १०५
 प्राप्ताः श्रियः. वैराग्य. ७५. पृ. १०९
 प्रायः कष्टकृपातेन. नीति. २६. पृ. १२
 प्रियसखि विपदण्ड. वैराग्य. १००. पृ. ११८
 प्रीणाति यः सुचरितै. नीति. २७. पृ. १२
 प्रोचत्वौडप्रियद्गु. शृङ्गार. ९९. पृ. ७७
 वाले लीलासुबुलित. शृङ्गार. १८. पृ. ४७
 वाले लीलासुबुलित. वैराग्य. ६८. पृ. १०६
 विशमलमशानाय. वैराग्य. २३. पृ. ८८
 श्रोद्धारो भस्सप्रस्ताः. वैराग्य. २. पृ. ८१
 ब्रह्मज्ञानविधेकिनो. वैराग्य. १११. पृ. १२२
 ब्रह्माण्डमण्डलीमात्रं. वैराग्य. ८५. पृ. ११२
 ब्रह्मा येन बुद्धाल. नीति. ३८. पृ. १६
 भक्तिर्भवे मरण. वैराग्य. ७६. पृ. १०९

भग्नाशस्य धरण्ड. नीति. २४. पृ. ११
 भवति वचसि सङ्ग. शृङ्गार. ६. पृ. ४३
 भवन्ति नम्रास्तरवः. नीति. ८०. पृ. ३१
 भवन्तो वेदान्त. शृङ्गार. १५. पृ. ४६
 भव्यं शुक्तं ततः. परि. वैराग्य. ३२. पृ. १४६
 भिक्षाशन तदपि. वैराग्य. २०. पृ. ८७
 भिक्षाभी जनसङ्ग. वैराग्य. ८८. पृ. ११३
 भीमं वनं भवति. नीति. ५५. पृ. २३
 मुञ्जीमहि वयं. परि. वैराग्य. १. पृ. १३७
 भोगा न मुक्ता. वैराग्य. १३. पृ. ८५
 भोगा महुरदृत्तयो. वैराग्य. १०४. पृ. ११९
 भोगा मेघवितान. वैराग्य. ५६. पृ. १०२
 भोगास्तुङ्गतरङ्ग. वैराग्य. ११३. पृ. १२३
 भो मर्त्याः. परि. वैराग्य. ८७. पृ. १३८
 भ्रातः कष्टमहो. वैराग्य. ३९. पृ. ९५
 भ्रान्त्वा देशमनेक. वैराग्य. ४. पृ. ८२
 भ्रूचातुर्योक्तुश्चिताक्षाः. शृङ्गार. २८. पृ. ५१
 मजत्वम्भसि यातु. नीति. ५७. पृ. २४
 मणिः शाणोद्धीडः. नीति. ६. पृ. ४
 मत्तेमकुम्भदलने. शृङ्गार ७ पृ. ४३
 मत्तेमकुम्भपरि. शृङ्गार. १९. पृ. ४८
 मत्तेमकुम्भपरि. परि. शृङ्गार. १८. पृ. १३१
 मधुरयं मधुरीरपि. शृङ्गार. ५२. पृ. ६१
 मनसि वचसि काये. नीति. १५. पृ. ७
 महादेशो देवः. वैराग्य. ४५. पृ. ९७
 महीशय्या शय्या. वैराग्य. ८१. पृ. १११
 महेश्वरे वा जगता. वैराग्य. १०१. पृ. ११८
 मातरं मेदिनि तात. वैराग्य. ८९. पृ. ११४
 मानर्छिम भजस्य. वैराग्य. ६६. पृ. १०६
 मात्सर्यमुत्सार्य. शृङ्गार. १६. पृ. ४७
 माने म्लायिनि. वैराग्य. ३४. पृ. ९२
 मालती शिरसि. शृङ्गार. ५९. पृ. ६३
 मुखेन चन्द्रज्ञानेन. शृङ्गार. ७४. पृ. ६८

मुवे धानुष्वा. शृङ्गार. ७७. पृ. ६९
 मृगमीनसज्जनानां. नीति. ३६. पृ. १५
 मृत्पिण्डो जलरेखया. वैराग्य. २७. पृ. ९०
 मोहं मार्जयता. वैराग्य. ६२. पृ. १०४
 मौनान्मूकः प्रवचन. नीति. ४०. पृ. १७
 यत्रानेकः कचिदपि. वैराग्य. ४१. पृ. ९६
 यथातुरः पथ. शृङ्गार. ४५. पृ. ५८
 यदचेनोऽपि पादैः. नीति. ८६. पृ. ३३
 यदभावि न. परि. नीति. ९३. पृ. १२९
 यदा किञ्चिद्गोऽह. वैराग्य. ३२. पृ. ९२
 यदा मेरुः श्रीमान्. वैराग्य. ७३. पृ. १०८
 यदासीदज्ञानं. वैराग्य. ८६. पृ. ११३
 यदि धनिनः. परि. नीति. ९८. पृ. १३१
 यदि नाम दैवगत्वा. नीति. १०४. पृ. ४०
 यदेतत् पूर्णेन्दु. शृङ्गार. ३४. पृ. ५४
 यदेतत् ह्याष्टन्ध. वैराग्य. ५३. पृ. १०१
 यद् धात्रा निज. नीति. ६९. पृ. २७
 यद्यपि चन्दन. परि. नीति. ९९. पृ. १३१
 यद् यस्य नाभि. शृङ्गार. १०५. पृ. ७९
 यद् यकं सुहृ. परि. वैराग्य. १७. पृ. १४०
 यस्यासि विचं. नीति. ६४. पृ. २६
 यं चिन्तयामि. नीति. १. पृ. १
 यातं यौरम्भुना. परि. शृङ्गार. ९८. पृ. १३४
 यावत् स्वस्थमिदं. वैराग्य. ९०. पृ. ११४
 या साधुंश्च स्वयान्. नीति. ३२. पृ. १४
 ययं वयं वय यूय. वैराग्य. ६७. पृ. १०६
 येनैवान्तररूपेण. वैराग्य. १६. पृ. ८६
 ये वर्धन्ते धनपति. वैराग्य. ४९. पृ. ९९
 ये संतोषसुख. नीति. १९. पृ. ९
 रक्तत्वं कम्पयानां. नीति. २९. पृ. १३
 रत्नैर्महार्थम्. नीति. ६५. पृ. २६
 रम्यं हर्षतलं. वैराग्य. ७०. पृ. १०७
 रम्याश्चन्द्रमरीचयम्. वैराग्य. ८७. पृ. ११३

रागस्वागारमेकं. शृङ्गार. ४६. पृ. ५८
 रागस्वागारमेकं. परि. शृङ्गार. ४१. पृ. १३२
 राजंस्तुगाम्बुराशेरु. शृङ्गार. २१. पृ. ४८
 राजन् । दुष्टुक्षसि. नीति. ७१. पृ. २८
 रात्रिः सैव. वैराग्य. ८०. पृ. ११०
 रे कन्दर्प कतं. वैराग्य. १०२. पृ. ११९
 लज्जागुणौषजननीं. नीति. ९७. पृ. ३७
 लभेत सिफुतासु. नीति. ४. पृ. ३
 लाहूलचालनम्. नीति. ७०. पृ. २८
 लीलावतीनां सहजा. शृङ्गार. ११. पृ. ४५
 लोमक्षेदगुणेन किं. नीति. ४२. पृ. १८
 वक्त्रं चन्द्रविडम्बि. शृङ्गार. २६. पृ. ५१
 वने रणे शत्रुजला. नीति. ५६. पृ. २४
 वयं येभ्यो जातवाद्. वैराग्य. ४०. पृ. ९५
 वयमिह परितुष्टा. वैराग्य. ५२. पृ. १००
 वरं पर्वतदुर्गेषु. नीति. ६२. पृ. २६
 वरं प्रागच्छेद्. नीति. ५८. पृ. २४
 वरं शङ्कोचुङ्गाद्. नीति. ८२. पृ. ३२
 वर्णं सितं. परि. वैराग्य. १८. पृ. १४१
 वलिभिर्मुखाक्रान्त. वैराग्य. १५. पृ. ८६
 वहति सुवनश्रेणीं. नीति. ९४. पृ. ३६
 वहिस्तस्य जलायते. नीति. ८५. पृ. ३३
 वाञ्छा सज्जनसंगमे. नीति. ४९. पृ. २१
 वितीर्णं सुखे. वैराग्य. ५१. पृ. १००
 विद्या काचित्. परि. वैराग्य. ९०. पृ. १३८
 विद्या नाधिगता. वैराग्य. ५०. पृ. ९९
 विद्या नाम नरस्य. नीति. ९१. पृ. ३५
 विनिष्ठं करकर्परं. परि. वैराग्य. २१. पृ. १४२
 विपदि धैर्यं. नीति. ९. पृ. ५
 विपुलद्वयैर्धन्यैः. वैराग्य. २४. पृ. ८९
 विपदुपरिसमेधं. शृङ्गार. ९५. पृ. ७६
 विरमत दुधा. वैराग्य. ६४. पृ. १०५

निरम विरसाया.	नीति. ७४. पृ. २९	सदा योगाभ्यासे.	शङ्कार. ५. पृ. ४२
निरद्वेऽपि संगमः.	शङ्कार. ८१. पृ. ७०	सन्त्ययेऽपि वृह.	नीति. ६६. पृ. २६
विवेकस्याकोशे.	वैराग्य. १८. पृ. ८६	सन्मार्गे तानदास्ते.	शङ्कार. ३३. पृ. ५३
विश्रम्य विश्रम्य.	शङ्कार. ६४. पृ. ६५	सरसा ह्युपद. परि.	शङ्कार. १०१. पृ. १३३
विश्रामित्र-धरा. परि.	शङ्कार. १००. पृ. १३५	सहकारकुसुम.	शङ्कार. ९३. पृ. ७५
निपत्य निपयाणा. परि.	शङ्कार. ९९. पृ. १३४	सहकारकुसुम. परि.	शङ्कार. ५८. पृ. १३४
निस्तारित मकर.	शङ्कार. ५६. पृ. ६२	मा बाल्या.	परि. वैराग्य. १. पृ. १३५
वेदयासो मदन.	शङ्कार. ५०. पृ. ६०	सर्पं सारङ्ग. परि.	वैराग्य. १६. पृ. १३९
वैराग्यं मध्रयलेको.	शङ्कार. १०४. पृ. ७९	सिंहः शिशुरपि.	नीति ९८. पृ. ३७
व्याघ्रीन तिष्ठति.	वैराग्य. ११२. पृ. १२३	सिद्धो कवी. परि.	शङ्कार. १०१. पृ. १३५
व्यादीर्वैयं चलेन.	शङ्कार. ८०. पृ. ७०	सिद्धाध्यासित.	शङ्कार. १२. पृ. ४५
व्याल बाल.	नीति. ८७. पृ. ३३	सुधामयोऽपि.	शङ्कार. ३६. पृ. ५५
व्याकुम्पन्ति. परि.	वैराग्य. २३. पृ. १४३	सुधाञ्जलि धाम.	शङ्कार. ८८. पृ. ७३
शमुस्त्रयमुहरयो.	शङ्कार. ५४. पृ. ६१	सुजति तान.	वैराग्य. ११४. पृ. १२४
गम्या नौकशिला.	वैराग्य. ९६. पृ. ११६	स्तनशैलसन्नि.	परि. वैराग्य. २. पृ. १३६
शरचन्द्रज्योत्स्ना. परि.	वैराग्य. २९. पृ. १४५	सानो मासप्रणयी.	वैराग्य. २१. पृ. ८८
शशी दिनसधूसरो.	नीति. ५. पृ. ३	शामुद्रा मकर.	शङ्कार. ५५. पृ. ६१
शाखजोऽपि प्रगुणित.	शङ्कार. ३९. पृ. ५६	स्याहया वेङ्कयमर्थ्या.	नीति. ५४. पृ. २३
शाखोपस्कृतशब्द.	नीति. ८. पृ. ५	स्थिति. पुण्येऽरण्ये.	वैराग्य. ३७. पृ. ९४
शिरः शर्वं स्वर्गात्.	वैराग्य. ४६. पृ. ९८	स्थितिः पुण्येऽरण्ये परि.	वैराग्य. २८. पृ. १४४
शुभ सद्म सन्निभना.	शङ्कार. २. पृ. ४१	ज्ञात्वा गाङ्गे..	वैराग्य. ९५. पृ. ११६
शङ्कारहृमनीरदे.	शङ्कार. ४४. पृ. ५८	स्पृहयति भुजयोरन्तर.	नीति. ९५. पृ. ३६
श्रोत्र श्रुतेनैव.	नीति. ६७. पृ. २७	स्फुरत्स्फारज्योत्स्ना.	वैराग्य. ४४. पृ. ९७
सतसायसि सस्थितम्य.	नीति. ३७. पृ. १६	स्मित किंचिद् वक्त्र.	शङ्कार. २९. पृ. ५२
सपस्तु महता चित्त.	नीति. २८. पृ. १३	स्मितेन भावेन च.	शङ्कार. ८. पृ. ४४
ससार तनु.	शङ्कार. ४२. पृ. ५७	स्मृता मगति तापाय.	शङ्कार. ३०. पृ. ५२
संसारेऽस्मिन्नसारे कुट्ट.	शङ्कार. ३५. पृ. ५४	वज्रो ह्य्यागोऽ.	शङ्कार. ९४. पृ. ७५
संसारेऽस्मिन्नसारे परि.	शङ्कार. २३. पृ. ४९	सपरप्रतारकोऽसी.	शङ्कार ६३. पृ. ६४
सखे धन्याः.	वैराग्य. ५९. पृ. १०३	सख्यस्त्रायुवशादरोप.	नीति. ३४. पृ. १५
स जात. को.	वैराग्य. ३०. पृ. ९१	खारिष्ठ मधुनो	वैराग्य. ७. पृ. ८३
सति प्रदीपे सत्यमौ.	शङ्कार. ७३. पृ. ६७	खायचमेऽज्ञातवृत्ति.	नीति. ८९. पृ. ३४
सल जना बन्धि.	शङ्कार. १०. पृ. ४४	हर्षिणीति न गोचरं.	नीति. ११. पृ. ६
सलावृत्ता च पठया.	नीति. ७२. पृ. २८	हिंसाशून्यमणतलम्य.	वैराग्य. ११. पृ. ८४
सत्वामेव त्रिलोकी.	वैराग्य. ९७. पृ. ११७	हेमन्ते दधिदुग्ध.	शङ्कार. १००. पृ. ७८